Josefina Syssner (red.)

NYA VISIONER FÖR LANDSBYGDEN

LINNEFORS FÖRLAG

Utgivningen har finansierats av
forskningsrådet Formas (projekt nr 2014-708)
och av Stiftelsen Vadstena forum för samhällsbyggande.

ISBN 978-91-88651-06-8
© 2018 Författarna
Linnefors förlag
www.linneforsforlag.se

NYA VISIONER FÖR LANDSBYGDEN

Josefina Syssner (red.)

LINNEFORS FÖRLAG

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

Inledning 11
Josefina Syssner

Visioner och visionslöshet - idéer om framtidens landsbygd 15
Josefina Syssner

På landsbygden intet nytt? 41
Erik Westholm

Service i framtidens landsbygdssamhällen. 63
Patrik Cras

Boende och bostäder för äldre på framtidens landsbygd 95
Marianne Abramsson, Elisabet Cedersund, Jan-Erik Hagberg

Landsbygden och ett fossilfritt och klimatrobust Sverige 119
Mattias Hjerpe och Erik Glaas

Framtidens by – lokala lösningar på globala kriser. 147
Niklas Högberg, Ingrid Stiernström och Martin Hultman

Den smarta landsbygden – digitalisering av landsbygdens företag . . 177
Brita Hermelin och Dick Magnusson

Lantbrukets roll i framtidens landsbygder. 203
Cecilia Waldenström

Författarna. 233

Inledning

Josefina Syssner

Relationen mellan land och stad föder många frågor. Frågorna handlar om hur landsbygden kan utvecklas i urbaniseringens tidevarv och i en tid då människor, företag och service tycks koncentreras allt mer till städerna. De handlar om vilka som är stadens respektive landsbygdens värden, och hur dessa värden på bästa sätt kan utvecklas och komma till sin rätt. Många gånger är tonläget högt. På senare tid har frågan om landsbygdens villkor hamnat allt högre upp på agendan. Kanske är det så att dagens modeller för samhällsbyggande och välfärd rimmar illa med de förhållanden som råder på landsbygden och i glesbygd?

Den här boken handlar om landsbygdens framtid. Den är ett resultat av samtal som fördes mellan ett åttiotal politiker, tjänstepersoner, experter och forskare på ett symposium i maj 2018. Symposiet arrangerades av Stiftelsen Vadstena Forum för Samhällsbyggande och hade rubriken – *Nya visioner för landsbygden.*

Symposiet tog sin utgångspunkt i en flera av de frågor som formulerades ovan. Går det över huvud taget att tänka sig en levande landsbygd i en urbaniserad värld? Går det att föreställa sig en landsbygd som spirar och gror och där det är möjligt att växa och utvecklas, trots att det åtminstone i dagsläget ser ut som att allt mer av mänsklig och ekonomisk aktivitet tycks samlas i städerna? Frågorna handlade om hur vi bygger kreativa och inkluderande samhällen på landsbygden. De handlade om visionerna för framtidens landsbygd; går det att formulera hoppfulla och kreativa visioner för framtidens landsbygd? Hur skulle en sådan vision kunna se ut?

Boken inleds med en diskussion av vad visioner alls är, och vilken betydelse de kan ha i samhällsutvecklingen och i offentlig styrning. Visioner – på olika nivåer och för olika delar av samhället – lyfts fram som viktiga, men också som en källa till konflikt. Därefter följer en diskussion om vad vi menar med landsbygd – detta vida och allomfattande, symboltyngda men också trubbiga begrepp. I boken ifrågasätts idén om urbaniseringen som en naturkraft och idén om landsbygden som statisk och oföränderlig. Migration, klimatförändring och digitalisering lyfts fram som megatrender som kommer att forma och omforma landsbygden i grunden. Digitaliseringens betydelse för företagsamhet, sysselsättning och utveckling på landsbygden lyfts fram, framförallt när det gäller företagens förmåga att digitalisera sin verksamhet.

Boendefrågan är en nyckelfråga för framtidens landsbygd. Här diskuteras den i relation till att andelen äldre oftast är högre på landsbygden, samtidigt som bostadsutbudet ofta är mer begränsat än i regioner med hög tillväxt och en yngre befolkning. Hur påverkar detta äldres bostadssituation, och hur kan man planera för ett äldrevänligt samhälle?

Förutom boende och bostäder är tillgången till lokal service betydelsefull för landsbygdens utveckling. I den här boken diskuteras dels vilken service som kommer att finnas på mindre orter i framtiden, dels vilken betydelse tillgången till service påverkar boende och företagande på landsbygden.

En viktig faktor för landsbygden är lantbruket. Ett levande lantbruk har möjlighet att bidra till lokal utveckling på flera olika sätt. Samtidigt innebär en ökande specialisering och koncentration av lantbruket att dessa möjligheter förändras. Kanske kan lokal produktion, nya nischer och andra förväntningar från konsumenterna vara en kraft som gynnar svenska landsbygder.

I boken diskuterar vi också hållbarhetens olika dimensioner, och hur landsbygdens byar kan utvecklas som förebilder och som nycklar till en hållbar framtid. Ett av argumenten som förs fram är att det kommer att krävas omfattande åtgärder för göra det svenska samhället hållbart och robust mot ett mer intensivt väder. Stora städer och deras klimatarbete är väl dokumenterat i forskningen. Här diskuterar vi klimatomställningen, hur den berör landsbygden och vilka klimatriskerna är på landsbygden.

Boken rymmer många frågor och ger en del svar. Vår förhoppning är att den ska ge tillfälle till reflektion och väcka samtalslust hos er läsare.

Josefina Syssner

Ordförande, Stiftelsen Vadstena forum för samhällsbyggande

Visioner och visionslöshet - idéer om framtidens landsbygd

Josefina Syssner

Det är en vacker förmiddag i början av september. Publiken framför mig består av politiker och tjänstepersoner. De är några hundra till antalet och har viktiga uppdrag på kommunal och regional nivå i sina län. De har samlats här för att prata om framtiden. Om lokal och regional utveckling, och om hur dom tillsammans ska kunna baxa samhället i riktning mot något bättre, mer hållbart, mer inkluderande och dynamiskt. De har jobbat i workshops och seminariegrupper, lyssnat på föredrag och reflekterat. De har ätit tillsammans, lärt känna varandra och lyssnat på ett lokalt jazzband i anslutning till middagen kvällen innan. Någon har hunnit med en stund i bubbelpoolen. Andra har gått en sväng bland tallarna i skogen bakom konferensanläggningen.

Nu står jag där och ska företräda akademin. Ge ett forskarperspektiv på allt det de pratat om under dagarna här. Veckan innan hade jag stämt av min föreläsning med arrangören, och deras förväntan på mig liknade den jag mött hos många andra konferensarrangörer genom åren;

> *Det är bra om du håller det lite lättsamt. Det är alltid bra med lite humor. Och var gärna inspirerande! Folk vill höra om platser det gått bra för. Som Åre till exempel – där går det ju jättebra. Kan du berätta om det?*

Numera säger jag alltid ifrån direkt. Det är inget fel med vare sig det lättsamma eller med humor. Goda exempel kan också vara bra, och det finns ingen anledning att förminska allt det arbete som entreprenörer och planerare lagt ner i Åre. Men i just det exemplet är det svårt att förbise att det står ett jättehögt berg precis i byn. Decennier av statliga investeringar gör det dessutom möjligt att åka kollektivt från Stockholms Central och upp till toppen av det där berget med bara ett tågbyte. Det är svårslaget.

Och eftersom det redan finns så många människor som är just lättsamma, roliga och inspirerande så har jag istället gått in för att vara kritiskt reflekterande. Jag vill vända och vrida på saker. Få människor att ifrågasätta sådant som vi brukar ta för givet. Tvinga en och annan att stanna upp och tänka ett varv till. Det uppfattas ibland som både irriterande och provokativt. En och annan tror också att varje människa som inte pratar om *goda exempel* är en dysterkvist som behöver piggas upp.

Min uppgift på just den här konferensen, tänker jag, är att sätta ord på att förutsättningarna för planering, samhällsbyggnad och lokal utveckling ser olika ut i olika geografier. Det spelar roll om man har eller inte har en Åreskuta. Det spelar roll hur platsen ser ut, vilka som bor där och hur kommunikationerna ser ut. Det spelar roll om platsen hyser ett universitet som varje år lockar tiotusentals studenter i tjugoårsåldern, eller om platsen är en gles inlandskommun med en minskande andel unga, och en ökande andel äldre. Kanske är det inte rimligt att planera för tillväxt i varenda kommun, när verkligheten i många kommuner istället är formad av decennier av minskande och åldrande befolkning.

När jag ägnat min timme på scenen åt att berättat om detta – om att förutsättningarna ser olika ut och om att man kanske

inte kan planera för tillväxt på alla platser alltid - så tag frågestunden vid. Efter en stund räcker ett bekymrat kommunalråd upp handen. Frågan han ställer är tydligt och skarpt formulerad. Och det är en fråga jag fått svara på många gånger förr.

> *Men vad ska vi ha alla dessa visioner till om vi från början vet att det inte går? Om ingångsvärdet är vi inte kan växa och öka volymen i den kommunala ekonomin på så vis – vad ska vi då säga till medborgarna? Om vi inte tror att vi kan utveckla vare sig platsen eller kvaliteten i vår verksamhet – vilken är visionen då?*

Min tid i programmet är i princip slut. Jag får trettio sekunder på mig att svara. Det går bra, efteråt får jag tack och positiv återkoppling av flera i publiken. Men jag hade velat stanna kvar och prata lite mer om just detta – om visioner och vad vi kan ha dem till, och vad de spelar för roll i samhällsutvecklingen.

Framförallt hade jag velat fundera mer kring hur en positiv, framåtsyftande och inkluderande framtidsvision kan se ut i de delar av landet där det bor allt färre människor. Befolkningen minskar inte i alla landsbygdsområden – långt ifrån! Men de kommuner som har ett långvarigt vikande befolkningsunderlag – där det föds färre barn än det dör gamla, och där inflyttningen inte förmår kompensera för födelseunderskottet – är så gott som alltid glesa landsbygdskommuner. Många gånger – men inte alltid – finns de långt ifrån de stora tillväxtnoderna. Hur ska det gå för dessa platser? Är drömmen om tillväxt och befolkningsökning den enda dröm som kan drömmas där? Eller finns det andra möjliga tankefigurer som kan vara till hjälp när vi försöker forma morgondagens samhällen på dessa platser? Eftersom min tid var ute och vi inte kunde fortsätta tänka högt tillsammans, så bestämde jag mig för att låta mitt kapitel i den här boken handla om just detta.

Texten kretsar kring tre övergripande tematiker. *För det första* försöker jag reda ut vad en vision är. Vad består den av? Vilka är dess beståndsdelar? *För det andra* diskuterar jag vilken roll som visionerna har i styrningen av samhället. *För det tredje* reflekterar jag kring hur en vision för framtidens landsbygd skulle kunna formuleras. Hur skulle en vision kunna se ut, som inte fokuserar på befolkningsmängd och befolkningstillväxt, utan på andra möjliga värden (se Syssner 2018)?

VAD BESTÅR EN VISION AV?

För att förstå vad en vision är, kan vi ta intryck av de modeller som utvecklats för att analysera politiska idéer och ideologier (se till exempel Rejai 1995; Larsson 1997; van Dijk, T. 1997, 1998). Dessa modeller pekar i allmänhet på att politiska visioner och programförklaringar ofta utgår ifrån någon slags *lägesbeskrivning* – en beskrivning eller tolkning av hur världen faktiskt är och hur den fungerar. Modellerna visar också att visioner och politiska idéer vanligtvis också innehåller *normer*, alltså idéer om hur samhället *borde* se ut. Sist och slutligen pekar modellerna på att de flesta politiska programförklaringar också innehåller en idé om hur samhället ska förändras och om vilka *handlingar* som ska ta samhället från nuläge till önskat läge.

I ett mer akademiskt sammanhang skulle man säga att en analys av visioner och politiska idéer kan ägnas åt att undersöka stipulationer (uppfattningar och beskrivningar om hur saker *är*), normer (uppfattningar och beskrivningar om hur saker *bör* vara) och preskriptioner (uppfattningar och beskrivningar om vad man avser *göra*) (Demker 1993; Syssner 2006). I texten som följer utvecklar jag tankarna kring hur en sådan analys kan gå till lite mer konkret.

Hur världen är

Den *första* frågan man kan ställa när man analyserar visioner och politiska programförklaringar, handlar alltså om världsbilder och hur det rådande samhället uppfattas och beskrivs. Vilka delar i samhället beskrivs som viktiga och avgörande?

Det är också helt centralt att försöka ringa in vad som uppfattas som *problem* i samhället, och hur dessa problem beskrivs. Anledningen till att problembeskrivningar är så intressanta, är att de innehåller så mycket information. Ingenting är nämligen ett problem i sig. Vad som uppfattas och beskrivs som ett problem är istället resultatet av specifika värderingar och antaganden (Bacchi 2009). Är det de stora inkomstklyftorna eller de höga skatterna som är problemet? Är det klimatförändringen eller det höga priset på drivmedel som vi ska råda bot på? Är problemet den bristande jämställdheten vad gäller föräldraledighet, eller att staten styr människors familjeliv genom att införa regler för hur föräldrapengen kan tas ut? Här är det uppenbart att olika värderingar och världsbilder har betydelse för hur problem uppfattas och beskrivs.

När man analyserar och försöker förstå visioner om landsbygdens framtid så kan man ta fasta på hur landsbygden beskrivs. Hur beskrivs situationen på landsbygden? Vilka faktorer anses påverka landsbygdens utveckling? Vad är det som alls beskrivs som landsbygd? Är det några utvalda delar av landet, eller är det alla platser som ligger utanför de stora tillväxtregionerna? Hur beskrivs urbaniseringen, dess drivkrafter och konsekvenser? Och är det någon som beskrivs som ansvarig för att just den processen pågår?

Hur världen *borde* vara

Idéer och uppfattningar om hur världen *borde* vara är helt centrala och skiljer sig åt mellan olika idétraditioner. Den *andra*

frågan i analysen handlar därför om hur samhället borde vara, enligt den vision man studerar. Vilka kärnvärden är det som lyfts fram, och vilka grupper av människor är det som beskrivs som särskilt viktiga? Trygghet, frihet, solidaritet, jämlikhet, säkerhet, rättvisa – allt detta är värdeladdade ord som i större eller mindre utsträckning kopplas samman med olika politiska idétraditioner. Vilken människosyn signalerar visionen, och vad beskrivs som särskilt värdefullt i samhället?

I ett landsbygdspolitiskt sammanhang kan vi leta efter idéer om hur läget på landsbygden borde vara, och efter uppfattningar om vad som vore en önskvärd utveckling. Vad beskrivs som landsbygdens värden och tillgångar? Finns det några beskrivningar av hur man vill att landsbygden ska utvecklas på kort och lång sikt? Är de beskrivningarna tydliga eller otydliga? Hänger de ihop, eller finns det spänningar och motstridigheter i beskrivningarna?

Hur vi tar oss dit

Den tredje frågan man kan ställa sig när man undersöker politiska visioner handlar om vilka former av mobilisering och handlingsalternativ som förespråkas. Vissa idétraditioner förespråkar reformistiska handlingsalternativ medan andra är mer revolutionerande. Synen på delaktighet, maktfördelning och ledarskap skiljer sig också åt mellan olika idévärldar. Olika politiska idévärldar har också, som bekant, olika idéer om i vilken mån samhällsutvecklingen ska styras genom offentligt maktutövande på olika nivåer, och i vilken mån marknadens krafter ska få råda. Dessutom finns det i många fall olika föreställningar om vem som ska mobiliseras för att samhället ska kunna utvecklas från nuläget till den mer önskvärda framtiden. Vilka är det som ska engageras i arbetet med att göra verklighet av visionen?

När vi undersöker visioner om landsbygden kan vi alltså undersöka vilka handlingsalternativ som beskrivs som rimliga och viktiga. Vilka insatser och åtgärder är det som antas bidra till att landsbygden kan utvecklas som man vill? Är det mer statlig styrning som efterlyses, och i så fall av vilket slag? Eller är det snarare mindre statlig styrning som efterfrågas – till exempel regellättnader och mer svängrum för privata initiativ av olika slag? En helt central fråga här handlar om hur man ställer sig till olika försöka att hindra eller dämpa urbaniseringen. Om just det beskrivs som ett handlingsalternativ; vilka är då de politiska verktyg som ska användas för detta ändamål?

Visioner och styrning

Vi kan alltså konstatera att visioner bygger på lägesbeskrivningar och normer, och på idéer om hur förändring ska gå till. Analysverktyg och frågor av det slag som beskrivs ovan är viktiga för oss forskare när vi försöker sortera stora och stökiga empiriska material. De ger stadga åt analysen och kan hjälpa oss att se mönster, likheter och olikheter mellan de perspektiv vi möter (Van Dijk, 1997, 1998). Analysramen ovan säger emellertid ganska lite om vilken plats som visionerna och det visionära tänkandet har i vår tid. För att förstå det behöver vi andra teorier och andra begrepp.

I avsnittet som följer kommer jag att lyfta fram fyra olika perspektiv på visionernas roll i samhällsutvecklingen. Därefter kommer jag att reflektera kring om dessa perspektiv kan hjälpa oss att förstå dagens landsbygdspolitiska debatt. Jag har valt att kalla de fyra perspektiven för (a) det pragmatiska perspektivet; (b) det kritiska perspektivet; (c) det emancipatoriska perspektivet och (d) det avfärdande perspektivet. Här närmast beskriver jag dessa perspektiv i tur och ordning.

Det pragmatiska perspektivet

Det som jag här beskriver som ett pragmatiskt perspektiv på visioner är egentligen inget sammanhållet eller enhetligt perspektiv och det är inte säkert att de forskare jag nämner nedan skulle gå med på att bli kallade pragmatiker. Istället är det en samling teorier och begrepp som utvecklats för att förstå hur samhällsstyrningen går till, och som har det gemensamt att de erkänner betydelsen av bilder, visioner och berättelser.

Två begrepp är särskilt viktiga för att förstå det pragmatiska perspektivet, nämligen mjuk makt och metastyrning. Begreppet mjuk makt – *soft power* – utvecklades av den amerikanska statsvetaren Joseph Nye i början av 1990-talet. Nye var i sin forskning fokuserad på internationella relationer, och hade USA's förändrade ställning i världspolitiken i åtanke när han utvecklade sin teori. Nyes argument var att det traditionella sättet att mäta makt – det vill säga i termer av militär och ekonomisk styrka – måste kompletteras med andra sätt att förstå makt. Militär makt och ekonomisk makt är viktig, det vidhåller Nye. Men möjligheten till inflytande handlar också om förmågan att skapa dialog och uppslutning kring vissa bestämda värden förmågan, och om att förmå andra aktörer att lyssna, hålla med, och självmant förändra sitt beteende (Nye 2004, 2008; Noya 2006).

En av de som vidareutvecklat Nyes idé om mjuk makt är Steven Rothman (2011). Han understryker att förmågan att påverka världsbilder och normer är viktiga maktresurser i de flesta politiska processer. Rothman använder begreppet *analytisk inramning* när han beskriver hur olika politiska företrädare försöker få gehör för just sin problembild och sin beskrivning av hur samhället. Ofta innehåller den analytiska inramningen en idé om vem som är skyldig till att ett visst problem finns, eller vad som orsakat det.

Rothman använder också begreppet *normativ inramning*. Den normativa inramningen handlar enligt Rothman om att etablera idéer om vad som är rätt och fel i ett samhälle. Den normativa inramningen, skriver Rothman (2011, sid. 54), kan anspela på människors rätts- och moraluppfattning, men också på människors känslor och intuition. Forskare som är särskilt intresserade av just normer har ofta studerat hur uppfattningar om vad som är 'bra' eller 'normalt' uppstår i ett samhälle, och hur dessa normer förändras.

I Sverige har vi på senare år haft en omfattande diskussion om att det urbana är en underförstådd norm i samhällsdebatten, medan landsbygden görs till ett undantag. Teorierna om mjuk makt hjälper oss alltså att förstå att verklighetsbeskrivningar och normer kan vara ett politiskt kapital och maktmedel om de får fäste i samhället.

Metastyrning är ett ytterligare begrepp som har använts för att ge perspektiv på samhällsstyrningen. Helt kortfattat kan man säga att teorierna om metastyrning utgår ifrån att även de styrande styrs. Även om kommunalrådet styr, så styrs också han eller hon av andra. Även om kommunen styr, så styrs också den av andra. Även om stora organisationer och stater faktiskt utövar styrning, så är de i någon mening också styrda i sitt handlande. Metastyrning är alltså ett begrepp som använts för att beskriva hur de aktörer, intressen, individer och organisationer som själva styr och deltar i styrandet faktiskt också styrs. Man kan beskriva metastyrning på olika sätt – som styrning av styrning, eller som överordnad styrning (Sorensen 2006; Kooiman, 2003; Hedlund & Montin 2009).

Om man ser på mjuk makt och metastyrning ur ett pragmatiskt perspektiv, så skulle man kunna konstatera att visioner *behövs* i samhällsstyrningen och att det idag finns ett *behov* av

mer övergripande styrningsformer, på grund av att samhället och styrningen av det blivit allt mer diversifierat. Dels har de uppgifter som offentliga och andra organisationer ska hantera blivit bredare och mer komplexa. Jämställdhet, mångfald och hållbarhet är exempel på sådana frågor (Svensson 2018). Dessutom har antalet aktörer som deltar i samhällsstyrningen ökat. Samarbete i partnerskap och nätverk har sedan 1990-talets början utvecklats till ett organisatoriskt ideal för många politikområden (Hedlund & Montin 2009).

Vi har alltså en situation där frågorna som ska hanteras blir mer komplexa, och där allt fler aktörer deltar i och påverkar samhällsutvecklingen. Sett ur ett pragmatiskt perspektiv är detta omständigheter som ställt krav på en styrning som är mindre detaljreglerad, och som istället styr på ett mer övergripande sätt – till exempel genom att etablera ramar, föreställningar och målbilder som i sig ska forma och influera beslut, samarbeten och planering (Syssner 2012). Forskaren Jan Kooiman använder begreppet *management of meaning* (2003, sid. 40) när han argumenterar för att samhället är så diversifierat att det vore omöjligt att styra det om alla människor gjorde sina egna individuella tolkningar av detsamma. En central aspekt i styrandet, menar Kooiman, är därför att skapa enighet i hur människor uppfattar och tolkar samhället.

Statsvetaren Stig Montin har medverkat till att utveckla förståelsen för metastyrning i en svensk kontext. Han skriver att visionsarbete har blivit en allt vanligare form av metastyrning och att den dessutom har visat sig vara framgångsrik i flera sammanhang. En förutsättning för framgången, skriver Montin, är emellertid att medarbetarna i de komplexa organisationerna ställer upp och låter sig styras av visionen (Montin, 2006). Enligt det här perspektivet är det möjligt att påverka andra aktörer

i deras beslutsfattande genom att ta makten över problemformuleringen och genom att utveckla målbilder som blir allmänt accepterade i samhället.

Ur ett pragmatiskt perspektiv kan man alltså betrakta metastyrning som en organisatorisk nödvändighet. Om alla de som deltog i samhällsstyrningen hade olika idéer om vad som ska styras, och om vad som är problem och vad som är acceptabla lösningar, så skulle det snart bli kaos. En pragmatisk hållning skulle kunna vara att den visionsdrivna metastyrningen är förhållandevis oproblematisk.

Det kritiska perspektivet

Mot det pragmatiska perspektivet kan man ställa ett annat, mer kritiskt förhållningssätt till visioner och framtidsbilder. En av utgångspunkterna i den kritiska hållningen har varit att maktens och elitens utopier har en tendens att få en bredare spridning i samhället. Professionella idéutvecklare och aktörer med kontroll över kommunikationskanalerna är de som faktiskt har möjlighet att få uppslutning kring sina utopier, menar kritikerna. Medborgarnas verkliga upplevelser och behov kan enligt ett sådant perspektiv bli helt förbisedda. Utopier och visioner kan därför vara ett sätt att legitimera rådande, ojämlika maktordningar (Schucksmith 2016).

Sett i ljuset av detta mer kritiska perspektiv blir visionerna och visionsarbetet en praktik där någon eller några för fram vissa föreställningar, som sedan genomsyrar och påverkar mängder av beslut som fattas i samhället (Jessop 2002). Dessa föreställningar behöver inte alls vara uttalade, utan kan vara underförstådda och därmed väldigt svåra att få syn på och diskutera.

Detta kritiska sätt att se på metastyrning är tydligt influerat av den italienska filosofen Antonio Gramsci, som menade att ord-

ning och stabilitet i en organisation eller i ett samhälle inte bara upprätthålls genom lagar och regler eller genom hot om polisiärt våld. Istället, menade Gramsci, finns det i varje samhälle en slags kulturell ordning och en idé om vad som är 'sunt förnuft'. Denna ordning och denna idé om sunt förnuft, menade Gramsci, blir så självklar och så tagen för givet att människor underordnar sig och anpassar sig till den, trots att den kanske är i grunden missgynnsam för en stor del av befolkningen. Det exempel Gramsci själv studerade var det tidiga 1900-talets italienska arbetarklass. Varför, frågade Gramsci, accepterade en stor del av befolkningen att en ytterst liten del av densamma ägde och drog nytta av en så stor del av landets samlade tillgångar? Jo, svarade Gramsci på sin egen fråga, det beror på att idén om kapitalism och ojämlik fördelning av tillgångar blivit *hegemonisk*. Den kapitalistiska samhällsordningen, menade Gramsci, har blivit så självklar och så tagen för given, att var och en som ingår i denna ordning – även de som förlorar på den – agerar i enlighet med dess logik. Hegemoni handlar alltså enligt Gramsci om att den styrande klassens sätt att se på världen uppfattas och tolkas som *unt förnuft* (Gramsci 1967 sid. 10).

Poängen med att lyfta in Gramscis idé om hegemoni i vår diskussion om landsbygdens framtid, är att uppmärksamma att visioner och framtidsbilder inte är *bra* i sig själva. Snarare kan visioner, enligt detta kritiska perspektiv, också vara begränsande och bidra till att upprätthålla ojämna maktstrukturer. Ett viktigt argument i detta sammanhang är att övergripande visioner kan vara ett maktmedel, även om de inte leder till någon direkt handling. De politiska ledare som förmår skapa uppslutning, entusiasm och enighet kring sig själva och sin politiska idévärld, besitter ett kapital som kan växlas in i såväl den politiska vardagen som när förtroenden och legitimitet ska prövas i samband med allmänna val.

För att förstå hur visioner kopplade till en plats hänger samman med mer konkret politisk handling och förändring kan vi använda begreppen *determinerande* och *generativ* kausalitet. Nationalismforskaren Rogers Smiths använder dessa begrepp i sin forskning om hur idéer om nationer och nationstillhörighet uppstår. Determinerande kausalitet, menar Smith, inträffar när ett agerande obönhörligt leder till ett annat. När det gäller bilder och berättelser om ett folk eller om en plats, poängterar Smith, är det inte denna typ av kausalitet som är aktuell. Det finns inget obönhörligt samband mellan visionen av en plats och det som sedan verkligen sker på platsen. Däremot, menar Smith, kan vi tala om en *generativ* kausalitet, där ett agerande skapar utrymme och möjligheter för ett annat agerande (Smith 2003, sid. 47). Genom att prata om vissa fenomen på ett visst sätt, kan vi bidra till att vissa förståelsemönster växer fram. Dessa förståelsemönster sätter i sin tur ramarna för hur vi kan tänkas agera i olika sammanhang. Om vissa föreställningar blir dominanta, är sannolikheten större att dessa föreställningar får betydelse när beslut fattas (Bacchi 2000).

Det emancipatoriska perspektivet

Vi kan alltså skilja mellan det pragmatiska och det kritiska perspektivet på visioner. En tredje hållning är vad vi skulle kunna kalla det emancipatoriska perspektivet. Enligt detta perspektiv bidrar visionerna och det utopiska tänkandet till att utmana den rådande samhällsordningen. När vi tänker visionärt, är argumentet, vässar vi vår förmåga att föreställa oss ett samhälle som vilar på andra samhällsideal än de rådande. Dessutom fördjupas demokratin när olika utopiska visioner blir föremål för samhällelig och medborgerlig debatt. Det utopiska tänkandet gör det också möjligt att fokusera på helheter och sammanhang

istället för på funktionella dellösningar inom ett existerande system. Det utopiska tänkandet kan alltså bli mer radikalt, och det kan därför bli en tranformativ, förändrande och emanciperande kraft (Schucksmith 2016). Visionerna eller utopierna ses alltså inte som ett problem eller som ett verktyg i maktens hand. Enligt det emancipatoriska perspektivet är det snarare bristen på visioner och anti-utopiska strömningarna som är vår tids samhällsproblem. En trång och otillåtande samhällsdebatt – där varje vision och varje utopisk framtidsbild avfärdas som naiv eller orealistisk – bidrar istället till konservatism och *status quo*, är argumentet.

Vissa av de forskare som har undersökt visionernas och utopiernas betydelse i samhället menar att den är nödvändig i människors strävan efter förbättring. Det finns till och med de som hävdar att det utopiska tänkande är en slags reflex hos oss människor (Schucksmith 2016). Den tyske filosofen Ernst Bloch argumenterar för att människan har en utopisk impuls – en förmåga att föreställa sig och längta efter ett annat liv (Bloch 1986). Alla tankar som syftar till att förändra tillvaron är i någon mening utopiska, enligt Bloch. Enligt detta perspektiv behöver utopin inte handla om ett helt annorlunda eller helt nytt samhälle. Snarare finns det utopiska tänkandet lite överallt i samhället: i människors önskningar om ett bättre liv, en bättre tillvaro eller en bättre värld (Levitas 2007).

Ser man på utopin med dessa ögon, så blir det tydligt att utopin inte bara är ett (ouppnåeligt) mål i sig, utan ett medel och en metod. Ett uttalat framtida samhällsideal hjälper oss att förstå inte bara vart vi vill, utan också var vi är och – eventuellt – vilka åtgärder vi behöver vidta för att ta oss från nuläge till önskat läge. Utopin hjälper oss att utveckla vår förmåga att formulera alternativa framtider (Schucksmith 2016; Levitas 2007).

Det avfärdande perspektivet

Utöver perspektiven ovan kan vi också prata om ett avfärdande perspektiv. Det företräds av de som menar att det som beskrivs som visioner idag – företagsstrategier, programförklaringar, hållbarhetsdokument – är så tunna och så fulla av floskler att de blir meningslösa. I dagligt tal är det inte ovanligt att sådana visioner och visionsdokument avfärdas som tomma ord. Att politiker *bara snackar* och *lovar runt men håller tunt* är nog en uppfattning som delas av en och annan. Språkforskaren Lars Melin har undersökt företagsvisioner och programförklaringar mer systematiskt och beskriver dessa på ett underhållande sätt i sin bok med titeln *Corporate Bullshit*.

Sett ur det här mer avfärdande perspektivet har visioner ganska lite med samhällsförändring att göra. Istället uppfattas visioner och utopier som luftiga och meningslösa samlingar med fina ord. Det visionära tänkandet ses varken som förtryckande eller som en resurs, utan avfärdas som innehållslöst (Levitas 2007).

En omständighet som skulle kunna tala för att dagens samhällsvisioner är just tomma och floskulösa är att de många gånger är formulerade på en så övergripande nivå, att det ska vara möjligt för väldigt många att ställa sig bakom dem. Många av dagens komplexa samhällsproblem hanteras som bekant av många aktörer tillsammans – i partnerskap och breda nätverk. Inte minst när det gäller landsbygdsutveckling har samarbete och nätverk lyfts fram som viktigt (Syssner 2006, sid. 80). Men, ju fler som ingår i ett samarbete, och som tillsammans ska formulera en vision, desto svårare är det att få gehör för riktigt skarpa formuleringar. Därför tenderar visionsdokument som tagits i bred konsensus mellan en rad olika aktörer att vara ganska så tandlösa.

HUR SKULLE EN VISION FÖR LANDSBYGDEN KUNNA SE UT?

Den uppmärksamme läsaren har redan noterat att jag inte tagit ställning för några av perspektiven ovan. Anledningen till det är att jag tror att alla perspektiven har rätt – kanske inte alltid och på samma gång, men vi kan lära oss något viktigt av vart och ett av dem. Just för stunden intar jag emellertid ett mer emancipatoriskt perspektiv. Jag väljer här att tro att visioner är viktiga för landsbygdens framtid. Och jag väljer att tro att vi kan lära oss att se samhället med nya ögon om vi tillåter oss att tänka lite visionärt.

Så, åter till huvudfrågan. Vilka är visionerna för landsbygden? Hur skulle en vision för landsbygden kunna se ut? I texten som följer ger jag några exempel på visioner som jag fångat upp i olika sammanhang. Idéerna har ibland förts fram av engagerade landsbygdsbor, ibland av människor som har ganska lite med landsbygden att göra. Visionerna svarar inte på frågor om hur välfärden ska finansieras eller servicen organiseras på landsbygden. Idéerna lämnar alltså en hel del övrigt att önska. Likväl tror jag att de kan ligga till grund för ett samtal om hur ett gott landsbygdssamhälle skulle kunna se ut i framtiden.

Den hållbara landsbygden

En uppfattning som uttrycks ofta är att landsbygden är eller skulle kunna vara en *hållbar* plats. Landsbygden beskrivs då som mer hållbar, mer genuin och mindre stressig. I så gott som varje samtal jag haft om landsbygdens framtid är det någon som menar att väldigt många fler människor hade velat bo på landsbygden, om de bara haft möjlighet. Vari denna möjlighet – eller brist på möjlighet – består är oftast lite oklart. Men klart är att många delar uppfattningen om att landsbygden står för hållbar-

hetsvärden som många uppfattar som väldigt viktiga. I den här boken är det flera kapitel som pekar i denna riktning. I takt med att miljömässig hållbarhet och förmågan att klara extremväder blir allt viktigare, blir landsbygdens värden allt tydligare.

Längtan efter landsbygden och tron på landsbygdens hållbarhetsvärden skulle alltså kunna omsättas till en mer övergripande samhällsvision. Den visionen skulle i sin tur skulle kunna hämta sin idémässiga kraft från många olika håll. Från miljörörelsen, frånväxtrörelsen, omställningsrörelsen, slow city-rörelsen och en lång rad andra rörelser som står för en kritik mot tillväxtparadigmet, och som lyfter fram det man uppfattar som landsbygdens inneboende värden.

Lägesbeskrivningen, eller stipulationen, i idén om landsbygden som en hållbar plats är alltså att landsbygden redan idag har goda förutsättningar att vara just hållbar – ekonomiskt, socialt och miljömässigt. Rörelsen för långsamma städer – *Cittaslow* - grundades i norra Italien i slutet av 1990-talet och syftade till att visa upp den lilla stadens fördelar. En bra stad, menade man, är en långsam stad omgiven av orörda landskap. Den lilla, lugna platsen är alltså i grunden bättre än andra platser enligt *Cittaslow*. Många andra rörelser i Sverige har systematiskt lyft fram landsbygdens fördelar ur ett hållbarhetsperspektiv. *Hela Sverige ska Leva* är ett sådant exempel.

En grundläggande norm i idén om landsbygden som en hållbar plats är alltså att de värden som landsbygden kan stå för borde få ett större utrymme i samhället. *Problemet* handlar i den här framtidsbilden alltså inte så mycket om landsbygden. Den är redan bra, skulle man kunna säga. Istället är problemet att alldeles för få människor upptäckt landsbygdens alla fördelar och att dessa fördelar inte ses som viktigare i vårt samhälle. Samtidigt rymmer idén om den hållbara platsen flera andra normer och

idéer som ifrågasätter och utmanar dagens samhälle – även så som det ser ut på landsbygden. Frånväxtrörelsen, för att nämna ett exempel, är en rörelse som utvecklades i början av 2000-talet. Den grundar sig i en kritik mot tillväxtnormen, och i ett ifrågasättande av vår tids produktions- och konsumtionssystem. Frånväxtrörelsen är kritisk mot delar av dagens hållbarhetsdebatt, som man menar blivit funktionalistisk och uddlös. Man är också kritisk mot att intressekonflikter och motsättningar döljs av ett allmänt och oprecist prat om hållbar tillväxt. Frånväxtrörelsen bygger också på en idé om att dagens miljöproblem inte kan lösas enbart med ny teknik utan att vi människor dessutom behöver ändra våra beteenden.

Hur ser då preskriptionerna – handlingsrekommendationerna – ut? Stora delar av hållbarhetsrörelsen är starkt inspirerad av idéer om deltagardemokrati och av idén om att människor bör vara engagerade i en bredare och mer djupgående debatt om rättvisa, ekonomisk utveckling, innovation och framtid. I vissa fall är hållbarhetsrörelsen reformistisk, och förespråkar att man agera inom rådande institutioner. Ibland är den mer radikal och verka för att nya institutioner ska växa fram – till exempel ekobyar, alternativa banker, energikooperativ, kollektivboenden och liknande. Kapitlet om framtidens hållbara by i den här boken ger flera exempel på hur ett alternativt och mer hållbart landsbygdssamhälle skulle kunna utformas.

Besöksplatsen

En andra vision är den som beskriver landsbygden som en plats för rekreation och upplevelser, turism och besöksnäring. Den visionen uttrycks allt oftare. Kanske inte bland gemene man, men i politiska dokument och strategier möts vi allt oftare om en idé om att besöksnäringen skapar många nya jobb och skulle kunna bli allt mer betydelsefull för landsbygden.

När besöksnäringens betydelse diskuteras så är ekonomi och arbetstillfällen ofta startpunkten. Turism och besöksnäring beskrivs i många sammanhang som räddningen för de landsbygdskommuner som förlorat arbetstillfällen inom tillverkningsindustrin och inom jord- och skogsbruk. Omsättning, exportvärde, och helårsanställda är ord som tar en stor plats i diskussionen. I vissa fall vidgas perspektivet och diskussionen blir mindre fokuserad på ekonomi i det korta perspektivet. Det sker till exempel när delårsboende och fritidshusägare lyfts fram – antingen som ett problem, eller som viktiga för den lokala utvecklingen på landsbygden. När fritidshusägarna beskrivs som problem, så är det i de allra flesta fall för att de sitter på hus som står tomma en stor del av året och för att de inte betalar kommunalskatt på plats. I många fall beskrivs dock de delårsboende som en resurs som skulle kunna bidra till utvecklingen i mycket högre grad än vad de gör; med köpkraft, kunskap, engagemang och viktiga nätverk.

Idén om landsbygden som besöksplats blir ibland lite instrumentell. Grundtanken är att landsbygden har resurser som tillfälliga besökare är beredda att betala för, vilket ger en potentiell inkomstkälla på landsbygden. Den grundläggande värderingen tycks alltså vara att det ska vara möjligt för de som bor på landsbygden att försörja sig. Det är i sig ingen dålig norm, utan en helt central fråga som handlar om både social och ekonomisk hållbarhet. Samtidigt drivs inte idén om platsen som besöksplats i av någon social rörelse som i föregående exempel. Medborgarnas och civilsamhällets engagemang tycks vara begränsat. Istället drivs idén om besöksnäringens betydelse i stor utsträckning av näringslivsutvecklare, landsbygdsutvecklare, tjänstepersoner och politiker på alla nivåer i samhället. Många röster har också pekat på att den kultur som främjas på turistorterna ofta är stereotyp

och starkt inriktad på att vara kommersiellt gångbar. En ökad turism kan också utgöra ett hot för känsliga kultur- och naturmiljöer. För att idén om landsbygden som besöksplats ska få en vidare spridning och omfamnas av fler, så måste den kanske sätta ord på andra och djupare värden än möjligheten till försörjning? Eller så är det just detta ekonomiska värde som behöver lyftas fram än tydligare.

När det gäller preskriptioner och handlingsalternativ så finns det gott om idéer för besöksnäringens utveckling. Statliga myndigheter, universitet och högskolor utvecklar och erbjuder kunskap om besöksnäring och destinationsutveckling. Många gånger handlar dessa handlingsrekommendationer om att ta vara på platsens unika fördelar, och om att främja samverkan mellan offentliga, privata och civilsamhälleliga aktörer på en plats. Ett av kapitlen i denna bok handlar om hur lantbruket blir en kraft för lokal utveckling genom diversifiering av såväl produktionen som av relationerna med kunderna. Arbetet med att utveckla ekonomiskt hållbara landsbygden kommer sannolikt behöva utgå ifrån just en sådan tankefigur; en diversifierad produktion av tjänster, upplevelser och service, och av att producenten har många och föränderliga relationer till konsumentledet.

Den uppkopplade platsen

En tredje vision bygger på idén om landsbygden som uppkopplad, digital och innovativ. Den idén har så många förespråkare och framförs i så många sammanhang att det är svårt att alls ringa in dem. Ett grundantagande här är att vi befinner oss mitt i en digital revolution och att platsen blir allt mindre betydelsefull. Snart kan vi kan bo och arbeta lite varsomhelst, heter det, bara det finns en uppkoppling.

Precis som i exemplet ovan kan idén om den uppkopplade platsen bli lite instrumentell. Det är inte platsen i sig – lands-

bygden – som står i centrum. Istället är det medlet – tekniken – som står i förgrunden. Digitaliseringen beskrivs som något som har revolutionerat människors vardagsliv och som haft avgörande betydelse för vårt identitetsskapande. Att bo på en plats och ta del av den kommersiella servicen på andra platser, underhålla vänskapsrelationer och odla snäva intressen utan att förflytta sig var mycket svårare före Internets genombrott.

Fokuset på tekniken måste inte vara ett problem – tekniska möjligheter kan alldeles uppenbart bidra till nya och kreativa idéer om livet på landsbygden. Likafullt tycks den grundläggande värderingen i idén om den uppkopplade platsen vara att platsen ska vara mindre viktig. Det blir i sig lite paradoxalt, eftersom många som engagerar sig i landsbygdens framtid gör det utifrån en idé om platsens stora betydelse i människors liv.

Handlingsalternativet – preskriptionen – i diskussionen om den uppkopplade platsen är ganska så tydligt. Det handlar framförallt om att bygga ut fibernätet, och om att se till så att alla – även de som bor i riktigt glesa områden – får tillgång till en stabil digital infrastruktur. Det handlar också om att öka kunskapen om hur den digitala infrastrukturen kan utnyttjas; vid affärsförbindelser, i utbildningen och i vården. I den här boken är det flera kapitel som uppehåller sig vid att digitalisering inte bara handlar om teknisk infrastruktur. Digitaliseringen handlar också om förmågan att använda infrastrukturen på ett sätt som kan göra den kommersiella och offentliga servicen mer tillgänglig, och som kan bidra till lokal ekonomisk hållbarhet över tid.

Den globala platsen

En fjärde samhällsvision som skulle kunna ta plats i samtalet om landsbygdens framtid, är den som beskriver den *globala* platsen. Den utgår ifrån att internationell migration kommer att vara ett

betydande samhällsfenomen även i framtiden och att den är en kraft som kan bidra till både utveckling och välstånd.

Idén om den globala platsen vilar på antagandet att människor har förmåga att vara både platsbundna och mobila. Den vilar också på antagandet att olika platser kan vara betydelsefulla för människor under olika skeden i deras liv. Att en plats är viktig för en människa i ett skede av livet – när hon föds, växer upp, anländer till Sverige, utbildar sig, bildar familj eller åldras – men är mindre viktig i andra skeden, är ur detta perspektiv inget problem i sig. Att människor väljer att stanna på en plats är inget problem. Att människor väljer att röra på sig behöver inte heller vara ett problem.

Sett ur det här perspektivet kan den glesa landsbygdskommunen bli en första anhalt för de som kommer till Sverige som nyanlända. Precis som andra platser utvecklas till kluster för specifika branscher, kan dessa platser bli till kluster för mottagande, introduktion, utbildning och validering av nyanlända och deras kompetens.

Den grundläggande värderingen i denna idé är att mobilitet är något självklart, och grundantagandet är att den lilla glesbygdskommunen har fördelar när det handlar om att introducera och välkomna nyanlända människor till vårt samhälle. En viktig egenskap hos ett kluster är förmåga till samarbete, och i en liten kommun i ett litet samhälle är stuprören mellan förvaltningarna är lika tydliga som i en större organisation. Avståndet mellan kommunmedborgarna och den kommunala organisationen är litet. Ofta finns det ett väl utvecklat civilsamhälle och ett starkt engagemang för platsen. Organisationerna här är små och det är lätt att anlägga ett helhetsgrepp på de sammansatta och komplexa behov som en nyanländ familj kan ha.

Hur mobiliseringen för landsbygden som en global plats ska kunna se ut finns det många idéer om. Forskaren Kristin Lindroth (2017) beskriver i en av sina texter hur civilsamhället genom språkcaféer, studiecirklar, läxhjälp och matlagningskvällar bidragit till att lokalsamhällen mobiliserat för solidaritet och gemenskap. Lisa Pelling (2017) beskriver i sin tur hur svenska kommuner skulle kunna utvecklas till välkomstkommuner. Erik Westholm skriver i sitt kapitel i den här boken att migration och globalisering är en av flera globala trender som påverkat förutsättningarna för svensk landsbygd i grunden.

AVSLUTNING

I den här texten har jag tagit fasta på en helt central fråga, nämligen den som handlar om vad samhällsvisioner är och vad vi ska ha dem till. Jag har försökt beskriva vad en vision är, hur den är uppbyggd, och hur vi kan analysera de många visioner som torgförs av partier, intresseorganisationer och andra. Jag har också reflekterat kring vilken betydelse som visioner har i utvecklingen och styrningen av vårt samhälle. Avslutningsvis har jag gett några exempel på framåtsyftande visioner för landsbygdens glesa och krympande delar – som inte fokuserar på befolkningsmängd och befolkningstillväxt.

Självklart leder resonemanget ovan till en rad frågetecken. Visionerna som beskrivs här löser inte självklart stora och komplicerade frågor om välfärdens organisering och finansiering på landsbygden. Däremot hoppas jag att de kan ge luft och syre åt en öppen och förutsättningslös diskussion om vad utveckling skulle kunna vara i landets allra glesaste geografier.

LITTERATUR

Bacchi, Carol (2000). 'Policy as Discourse: what does it mean? Where does it get us?', *Discourse: Studies in the Cultural Politics of Education*, 21(1), pp.45-57.

Bacchi, Carol (2009). *Analysing policy: what's the problem represented to be?*. Frenchs Forest, N.S.W.: Pearson.

Bloch, Ernst (1986). *The principle of hope*. Oxford: Blackwell.

Demaria, F., Schneider, F., Sekulova, F., & Martinez-Alier, J. (2013). What is Degrowth? From an Activist Slogan to a Social Movement. *Environmental Values*, *22*(2), 191–215. doi.org/10.3197/096327113X13581561725194

Demker, Marie (1993). *I nationens intresse?: gaullismens partiideologi 1947-1990*. Diss. Göteborg: Univ**.**

Gramsci, Antonio (1967). *En kollektiv intellektuell*. 1. uppl. Staffanstorp: Cavefors.

Hedlund, Gun & Montin, Stig (red., 2009). *Governance på svenska*. Stockholm: Santérus Academic Press.

Kooiman, Jan (2003). *Governing as governance*. London: Sage.

Larsson, Reidar (1997). *Politiska ideologier i vår tid*. Lund: Studentlitteratur.

Levitas, Ruth (2007). Looking for the blue: The necessity of utopia. *Journal of Political Ideologies, 12(3)*, 289-306. doi.org/10.1080/13569310701622184.

Lindroth, Kristin. (2017). Sammanhållning i lokalsamhället, i Syssner, Häggroth, Ramberg (red.). *Att äga framtiden*. Linköping: LiU Tryck.

Montin, Stig (2006) *Styrnings- och organisationsspåret – teoretiska perspektiv och empiriska illustrationer*. Samhällsvetenskapliga institutionen, Örebro Universitet.

Noya, Javier (2006). The symbolic power of nations. in *Place Branding*, Vol 2:1, pp.53-67.

Nye, Joseph. (2004). 'Soft power: The means to success in world politics. New York', NY: Public Affairs.

Nye, Joseph. (2008). 'Public diplomacy and soft power'. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, *616*, 94-109.

Pelling, Lisa (2017). Från mottagningskommun till välkomstkommun. i Syssner, Häggroth, Ramberg (red.). *Att äga framtiden*. Linköping: LiU Tryck.

Rejai, Mostafa (1995). *Political Ideologies, A Comparative Approach*, London and New York: M.E Sharpe.

Rothman, S. B. (2011). Revising the soft power concept: what are the means and mechanisms of soft power? *Journal of Political Power*, *4*(1), 49–64. https://doi.org/10.1080/2158379X.2011.556346.

Shucksmith, M. (2016). Re-imagining the rural: From rural idyll to Good Countryside. *Journal of Rural studies*. doi.org/10.1016/j.jrurstud.2016.07.019.

Smith, Rogers M. (2003). *Stories of peoplehood: the politics and morals of political membership*. Cambridge: Cambridge University Press.

Syssner, Josefina (2006). *What kind of regionalism? – Regionalism and region building in northern European peripheries*. Frankfurt am Main: Peter Lang Publ.

Syssner, Josefina (2012). *Världens bästa plats? Platsmarknadsföring, makt och medborgarskap*. Lund: Nordic Academic Press

Syssner, Josefina (2018). *Mindre många: om anpassning och utveckling i krympande kommuner*. Årsta: Dokument Press

Sørensen, Eva. (2006). Metagovernance the changing role of politicians in processes of democratic governance. *The American review of public administration, 36(1)*, 98-114.

van Dijk, Teun A. (1997). Discourse as Interaction in Society. In van Dijk, T.A. (ed.). *Discourse as Social Interaction. Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction, Vol. 2.* London and Thousand Oaks: SAGE.

van Dijk, Teun A. (1998). *Ideology – a Multidisciplinary Approach*. London: SAGE.

På landsbygden intet nytt?

Erik Westholm

ETT STRECK I LANDSKAPET

En resa från Dalarna till Vadstena, på väg till ett samtal om landsbygdens framtid. Jag drar ett 30-milastreck med bilen genom mellansverige. Skog och hus och åkrar rullas upp i morgonljuset. Några tranor trampar otåligt ute på Tunaslätten, redo att dra norrut när solen börjat värma. De flesta åkrarna brukas tills vidare och bara någon enstaka lada har fått sjunka ner i jorden. Jag tänker att så här har det sett ut under decennier då jag färdats i dessa landskap. Det är som om ingenting har hänt de senaste 20, 40 eller 50 åren; Det är lätt att få känslan av att detta är ett tillstånd. Men se upp – odlingslandskapets tidlösa ansikte har lurat många att beskriva landsbygden som ett överblivet före-detta-landskap. Och trots att jag har färdats så länge, gjort så många resor, haft så många samtal, så kan jag bara ana hur dessa landskap omvandlas. Det är som om de vill glida undan och säga att *det beror på vilka ögon Du har, var Du står när Du tittar, vad Du fokuserar, med vilken geografisk skala och hur Du förhåller Dig till tiden*.

Varje framtidsdiskussion bygger på en tolkning av historien och nutiden. Vi sätter ihop utvalda fragment av kunskap och kombinerar dem till en föreställning om hur det kan komma att bli (Borges 2016). Framtiden själv finns ju inte; den ligger inte därute någonstans redo att upptäckas. Den är en fiktiv måltavla för förväntningar, förhoppningar, oro och farhågor som vi kommunicerar om. Därför kan vi bara i begränsad mening förutsäga

den. Det är bra, vi vill ju gärna se framtiden som påverkbar, som resultatet av människors handlingar nu och framöver. Inte som något förutbestämt bortom möjlighet att påverka. Det viktiga med utblicken mot framtiden är istället att öppna för olika möjligheter, att diskutera vad vi vill och hur önskningar och möjligheter skiljer sig åt mellan människor i olika positioner; i de mest uppenbara som klass, genus och etnicitet men också mer precist i människors livssituationer i olika geografiska kontexter. Men våra föreställningar om framtiden påverkar också vår egen tid eftersom vi bygger in våra förväntningar i nutidens beslutsvärldar.

En reflektion om landsbygdens omvandling måste också bemöda sig om att (be)möta den dominerande samhälleliga berättelsen. Vi kan kalla den en huvudsaklig diskurs, den som återkommer i förhärskande media, den som läggs till grund för politik på skilda nivåer, den som tidens litteratur förhåller sig till och som beskrivs i TV. Det är en starkt generaliserad berättelse som står i motsats till landskapets oändliga variation. Jag ser den som en smälta av otaliga fragment av kunskap och förståelse som har stöpts ner i en enda form där tidens skiftningar och de geografiska variationerna går förlorade. Tidens och rummets variationer har i den formen blivit ingjutna och osynliggjorda. Den är resultatet av dagens maktrelationer och formuleringsföreträden. Det är alltför lätt att fastna i den berättelsen om hur det är och hur det kommer att bli på landsbygden.

Först till det jag kallat huvudberättelsen. Vi har ju vant oss vid att urbaniseringen rullar vidare, obeveklig som en naturkraft. De allra flesta ger bilden av ungdomar som drar till staden och lämnar bakom sig en minskande och åldrande befolkning och försvinnande service och en växande klyfta mellan land och stad (se t.ex. Jonsson 2017; Tidholm 2015; SOU 2017:1). Den bilden har gällt så länge nu att den har blivit en del av lands-

bygdens identitet. Diskussionen om svensk landsbygd är också fokuserad på en växande klyfta mellan land och stad. Landsbygdens görs till en slags noll-punkt som får kontrastera mot moderniteten som knyts till de växande städerna. Den urbana kulturen har här ett företräde som gjort staden nästan synonym med förnyelse och framsteg, kreativitet och framåtskridande. På landsbygden intet nytt!

Beskrivningen av landsbygden som ett tillstånd och staden mera som en process upprätthålls också i landsbygdens eget sociala liv. Den vårdas i föreningslivet, av hembygdsföreningar, muséer, i lokala media osv. Kulturlandskapet är utfyllt av tanken på att det som finns där ska bevaras. Tradition är ett centralt begrepp och det handlar om att föra kunskaper och vanor vidare från en tid till annan. I ivern att lära känna hur platser har formats genom historiens gång så konstrueras landsbygden som en plats för kontinuitet och reproduktion av gamla mönster, för det oförändrade. Det bidrar till dess diskursiva inlåsning i tiden: människor tror faktiskt att sociala och ekonomiska relationer upprepar sig just på landsbygden medan de hastigt förändras i staden. Och turistnäringens ambition att gjuta fast sanningar i den formen; att skapa igenkänning genom förenklade koder och tecken, att påstå att precis så här är det för det har det alltid varit. När bygder görs till varumärken utplånas mångfalden och dynamiken i mänsklig aktivitet.

Sociologen Zygmunt Bauman beskriver nutiden som präglad av tillbakablickande. För honom är det en följd av en minskande tillit till de institutioner som har garanterat individen välfärd, i första hand nationalstaten (Bauman 2017). Bauman knyter det dels till globaliseringen som har dragit undan makt från de politiska systemen, och dels till individualiseringen som flyttar ansvar från samhälle till individ; var och en får nu själv i ökande

grad söka, eller skapa, lösningar på problem som egentligen är samhälleliga. Det är tvivlet, svårigheten att se vägen framåt, som orsakar utsatthet, missnöje och sökande efter lösningar från förr. Bauman beskriver det som en slags romans med flydda tider som i ny tolkning blir ett svunnet Retrotopia. Kanske är det så vi ska förstå diskussionen om land och stad; som att de stora frågorna om framtidstro och framtidsoro blir lättare att förstå om vi fixerar dem vid föreställningen om stad och land.

I själva verket har landsbygdens utveckling under de senaste 150 åren kännetecknats av att lokala sociala och ekonomiska relationer lyfts ut ur avgränsade lokalsamhällen och tagit plats i andra geografier (Bauman 2000, Giddens 1994, Harvey 2016). Det är en djupgående förändring att den lokala miljön där människor lever sitt vardagsliv betyder allt mindre för alltfler av invånarna. Fler får också sin vardag uppdelad på olika platser, inte minst genom att pendlingen ökar. Landsbygdens och stadens människor lever nu mer liknande liv och de sociala skillnaderna är på många sätt större mellan centrum och förort inom staden än mellan stad och land; samma kunskaper, samma tv-kanaler och kulturinfluenser, samma varor att konsumera och samma resmål på semestern. Produktion och konsumtion sker i långväga utbyten. Våra landsbygder har blivit tätt sammanvävda med resten av världen.

Stadstillväxten är ju verklig, det är inte den som ska ifrågasättas här. Städernas tillväxt och landsbygdens befolkningsmässiga tillbakagång är globala mönster. I stora drag, i de flesta ekonomier växer städerna och det beror på högre produktivitet. Företagen har fler människor att välja på i staden, människor har större chans att komma på rätt plats, intensiteten i verksamheter är större. Staden tycks vara en mer effektiv maskin inom den ekonomi vi har. Så storstadsidéerna är inte löst utkastade

utan en följd av att tillväxt är den avskalade och överordnade drivkraften i ekonomin. Men huvudberättelsen om detta döljer landsbygdens omvandling.

VAD ÄR LANDSBYGD?

Först måste vi reda ut vad landsbygd är. Det kan ju vara alltifrån den nästan obebodda glesbygden i de stora skogarna till den landsbygd som ligger intill storstaden, kanske på väg att sugas upp och bli en del av staden inom några år. Vi använder ordet landsbygd för platser och bygder med de mest skiftande förutsättningar när det gäller allt som finns i både natur- och kulturlandskapet: bebyggelse, arbetsmarknad, markpriser, jordens och skogens beskaffenhet, ägandeförhållanden, tillgänglighet till varor och tjänster osv. Det är förstås ett problem att ordet ska täcka så mycket så att nästan vad man än säger om landsbygden så är det sant någonstans men helt orimligt på andra håll. Ofta, särskilt kanske i nyhetsmedierna, avses helt enkelt *resten av landet*, allt bortom storstäderna. Den begreppsmässiga oklarheten har gjort ordet användbart och flitigt använt i retorik och politik. Oklarheten gör det möjligt att ladda ordet med olika betydelser och det ger utrymme åt visioner och dystopier och varierande tolkningar. För att låna ett begrepp från framtidsstudiefältet så möjliggör det också för vissa intressen att kolonisera framtiden med sina idéer (Sardar 2010). I den här texten är det i huvudsak den *stora* landsbygden som avses, den som kännetecknas av glesa strukturer och det brukade landskapet men också de tätorter och städer som utgör landsbygdens omland.

Jag ska fokusera på tre transformativa skeenden. Vi kan kalla dem tunga trender för de kommer inte att försvinna; a) befolkningsutveckling, b) teknikutveckling (digitaliseringen) och c) klimatförändring. De har gemensamt att de verkar långsiktigt

och har betydande inverkan på våra livsvillkor och sociala och ekonomiska relationer. Det är förutsägbart att de kommer att spela stor roll men det specifika utfallet i framtiden är omgivet av stora osäkerheter och kommer att skilja sig åt från plats till plats. Det handlar om hur lokala mönster länkas in i globala kulturella omvandlingar och det sker inom egentligen alla fält; som när en tidigare lokal musiktradition påverkas av musik med annat ursprung och vävs in i alltmer geografiskt obestämda musikaliska genres. Samma sak sker egentligen inom alla sociala fält.

VEM BOR PÅ LANDSBYGDEN I FRAMTIDEN?

Landsbygden är framför allt ingen bägare som töms för att städerna fylls. Urbaniseringen i form av flyttning från land till stad har pågått i åtminstone 150 år men är nu som trend på väg att tas över av andra befolkningsförändringar. Det är bara ca 10 % av storstädernas tillväxt i Sverige som utgörs av inflyttning från landsbygden. I övrigt växer storstäderna genom inflyttning från andra länder och genom att de har ett större barnafödande. Kvinnor i Stockholm, till exempel föder inte fler barn men en större andel av kvinnorna här är i fertil ålder, jämfört med resten av landet. Så folkökningen i storstäderna ligger inbyggd i åldersstrukturen, den skulle fortsätta även utan inflyttning från landsbygden. Det är i sin tur en följd av årtionden av unga människors flyttningar till storstäderna för utbildning och arbete.

Under perioden 2007-2017 ökade befolkningen i alla svenska län och i de flesta kommuner. Så den utbredda föreställningen att stora delar av Sverige är på väg att avfolkas behöver en närmare granskning. Den del av befolkningen som bor utanför tätort, dvs. på den rena landsbygden, har minskat och i stället sker det en inomregional koncentration genom att människor flyttar

till större tätorter inom länen. Så på den ganska detaljerade geografiska nivån fortsätter urbaniseringen, trots att befolkningen alltså ökar i landsbygdsområdena i stort. Och mönstren varierar stort inom landet och inom län.

Det som driver en ökande befolkning i landsbygdsregionerna är inte i första hand en ny grön våg av svenskar som väljer landet före staden (även om fler människor flyttat till Dalarna från Stockholm under 2000-talet än som flyttat i andra riktningen, till Stockholm från Dalarna). Den stora förändringen är istället att det kommit så många till Sverige från utlandet och att många av dem återfinns på den svenska landsbygden. Det är en väldigt varierad skara med härkomst från olika länder och kulturer och som har med sig skilda språk och kunskaper, erfarenheter, normer, religiös anknytning. En del tillhör den europeiska medelklassen (tyskar och holländare) och söker specifika kvaliteter som inte finns i hemlandet. Andra kommer som arbetskraftsinvandrare, kanske med specifik och efterfrågad kompetens inom bristyrken. En grupp är mera rörlig eller flyktig arbetskraft och återfinns t.ex. i säsongsarbete i jord- eller skogsbruk.

Siffrorna över befolkningsutveckling rymmer inte de asylsökande. Men likväl, de flyktingar som redan blivit svenska medborgare är så många att de påtagligt medverkar till den nya landsbygdsdemografin. Det är en mycket speciell grupp på så sätt att många av dem inte ens har gjort ett avsiktligt val att komma till Sverige. De har mera *hamnat* här på sin flykt undan krig och andra katastrofer. Vissa har en dröm om att återvända till hemlandet så snart som möjligt medan andra är inställda på att etablera sig i Sverige. Många har bara gått i skolan några år eller inte alls, andra är högutbildade. De sökte en plats i tillvaron, men är själva platslösa, och kommer ofta till en omgivning som de vet mycket lite om och har inga eller få relationer till.

De kan ha olika motiv för att komma och de har med sig alla möjliga slags erfarenheter, motiv, ursprung, utbildning och förutsättningar. De börjar på en geografisk nollpunkt. Vi vet att det kan lyckas och vi vet att det kan misslyckas.

Vi kan välja att se det här som tillfälligt men om vi blickar ut över världen så ser vi snarare något som liknar en ny folkvandringstid.

Vart kan de här förändringarna ta vägen i framtiden? Statistiska centralbyrån, (SCB), räknar med en befolkningsökning på ca 100 000 personer per år i Sverige under de kommande tio åren. Så snabbt har den svenska befolkningen aldrig tidigare ökat (SCB /Sveriges framtida befolkning 2017-2060). Prognosen pekar mot att det skulle bo 13 miljoner invånare i Sverige år 2060. Det finns flera skäl till att befolkningen väntas växa så kraftigt. I början av perioden beror det främst på att fler barn föds därför att stora åldersgrupper som föddes under den s.k. babyboomen kring 1990 nu föder många barn. Det beror också på en väntad fortsatt större invandring än utvandring och invandringen ger upphov till fler födslar för att det är en ung befolkning som kommer in och som normalt har ett högt barnafödande. Livslängden väntas också öka, just det har varit en oerhört stabil utveckling över lång tid.

En sådan här prognos är förstås väldigt osäker när den sträcks ut till 2060 som SCB gör. Det är inte säkert att livslängden fortsätter att öka, barnafödandet varierar kraftigt över tid och är svårt att förutsäga. Hur många som kommer till Sverige från andra länder beror på utvecklingen i världen i stort, men också på specifika försörjningskriser som kan var följd av krig, naturkatastrofer eller ekonomiska kriser. Det är nu så många på väg mellan länder och kontinenter från kriser som tycks utan lösning. Och kunskapen sprids över världen om var det finns bättre

utsikter till skydd. Det tycks som ett nytt skede av globaliseringen att stora grupper av människor rör sig mellan land och stad, över berg och hav, som arbetskraft, flyktingar eller på jakt efter livskvalitet. Tillfälligt eller som mera permanenta omflyttningar. Ingen vet vart det här tar vägen ens de närmaste åren. Men det är svårt att tänka sig att våra svenska landsbygder på lång sikt blir övergivna medan befolkningen i övriga världen växer så snabbt. Det spelar också stor roll vilken asylpolitik som förs nationellt i Sverige och på EU-nivå. Det är ännu mer vanskligt att dra slutsatser om hur en sådan folkökning som SCB förutspår kan komma att fördela sig inom Sverige, mellan olika ortstyper, mellan stad och land osv. Hur kan egentligen landsbygdens befolkningsframtid se ut?

Det vi har sett hittills under 2000-talet är delvis en genomströmning av människor som kommit till landsbygden men som flyttat vidare efter relativt kort tid och ersatts av nya inflyttare. Men ungefär en tredjedel av dem som kommit från utlandet har varit kvar på orten efter fem år. Många etablerar sig alltså i landsbygdssamhällena och så har det egentligen varit under flera decennier. Överallt i landsbygdssverige finns matställen som drivs av en familj med annat ursprung än i Europa, ofta från mellanöstern. Vi kan säga att de viktigaste mötesplatserna, de mest offentliga rummen, nu upprätthålls av människor som inte har sina rötter där. Människor med ursprung i andra länder har också spelat en viktig roll för arbetslivets omvandling i landsbygdsområdena. De finns nu inom alla sektorer men är generellt viktiga inom vård och omsorg och andra sektorer där det råder brist på arbetskraft i stora delar av landet. Det nya invånarna på landsbygden medverkar till den geografiska frikopplingen, (urbäddningen) av sociala relationer på olika sätt. Natasja Webster (2016) har visat hur thailändska kvinnor på svensk landsbygd

upprättar specifika translokala relationer genom att de ofta står i tät kontakt med sin ursprungsmiljö. Samtidigt etablerar de sig på svensk landsbygd som företagare. Det är inte bara så att de lever i flera olika världar utan de kopplar samman specifika platser i olika geografiska skalor på ett sätt som kommer att påverka alla berörda miljöer. Deras relationer passerar inte genom några svenska urbana miljöer utan det är fråga om landsbygdens *direktglobalisering*.

Så landsbygden lever med flera befolkningstrender. Det är dels en rest av den traditionella urbaniseringen som innebär en minskande och åldrande befolkning. Den får många mindre orter i glesbygden, främst i inlandet att sakta tyna bort därför att de saknar både en fungerande arbetsmarknad och attraktionskraft som boendemiljö. Men som vi har sett så är 2000-talets flyttmönster också en tyst omvandling där landsbygden sakta byter invånare; svenska medborgare mot utländska och i den trenden också äldre mot yngre. Och fokus på nettoflyttningar gör att vi inte ser att det till många landsbygder också kommer flyttare från städerna. De har ofta med sig en idé om ett annorlunda liv, de söker aktivt en plats i tillvaron för att förverkliga och bidrar med betydande social och kulturell förnyelse. Så omvandlas den tidigare kulturellt och etniskt homogena svenska landsbygden till en påtagligt blandad, mångfaldig miljö. Det går ojämnt fram i landskapet; stora skillnader mellan olika grupper av nya invånare på landsbygden; deras utbildningsbakgrund, ursprung men också vad de förväntar sig dit de kommer och i synen på sin egen roll i att skapa sig ett nytt liv. De kommer också till vitt skilda geografiska kontexter som sätter ramarna deras nya liv.

VAROR OCH TJÄNSTER – EN NY GEOGRAFI VÄXER FRAM

Mitt andra tema i den här diskussionen är tillgängligheten till varor och tjänster. Det är ju väl känt att landsbygdsbutikerna försvinner och att det på många håll blir stora avstånd till butiken för hushåll som inte är rörliga. Lanthandeln har varit centralpunkten för allehanda handel, posttrafik, utlämningsställe för Systembolaget, tipsservice osv. På 1950- och 60-talen hade den ofta en funktion som beställningscentral också för varor som inte alls ingick i sortimentet. Det har sedan 1970-talet funnits olika former av ekonomiskt stöd till butiker i glesbygd. Lanthandeln har ofta en social funktion som träffpunkt för vissa bybor. Men den forskning som finns tillgänglig visar att lanthandeln inte spelar någon avgörande roll för bygdens utveckling i Sverige. Framför allt orsakar den inte avfolkning, åtminstone inte på kort och medellång sikt (Amcoff m. fl. 2011). I en totalundersökning av alla Sveriges landsbutiker kunde vi inte se någon statistiskt signifikant effekt på in- eller utflyttning av att lanthandeln stänger. Studien pekade mot att lanthandelns död istället till stor del beror på att människor inte nöjer sig med dess begränsade utbud. De flesta har tillgång till större butiker, köpcentra, livsmedelshallar osv. Så rörliga är dagens hushåll, också på landsbygden, att de allra flesta har tillgång till en välsorterad livsmedelsaffär inom sina varjedagliga omland. Mindre än 1 promille av svenskarna, ca 8500 personer har men än 20 minuters bilresa till närmaste affär (SOU 2015:35). Men intervjuerna (Amcoff m. fl. 2011) visade att det ofta finns en liten grupp äldre som har besöket i affären som sitt umgänge, kanske den sista naturliga träffpunkten som finns kvar i byn.

E-handeln ser ut att bli nästa stora förändring och för landsbygdens del är detta en verklig joker. När varor beställs på nätet och transporteras till kunden så spelar det ju mindre roll

var kunden finns. Det tycks som en fortsatt utjämning, att de som bor på landsbygden får ännu bättre tillgång till det *globala* varuutbudet, får ännu mer likvärdiga villkor. Men E-handeln drabbar förstås de traditionella butikerna och kan snabbt komma att göra hål i småorternas fina affärsgator. E-handeln växer nu snabbt och det finns en gryende diskussion om hur den omvandlar handeln i stort. En möjlig utveckling är att externa köpcentra blir mer utsatta än tätortskärnorna. När kunden kan få hem varorna så minskar anledningen att åka till ett köpcentrum och hämta dem. Om stapelvarorna blir mera som abonnemang som regelmässigt transporteras till hemmet så kanske det blir mer attraktivt att kompletteringshandla i små butiker i tätortskärnorna där det också finns ett utbud av sådant som fortsätter att vara helt lokalt; frisörer, hälsovård, gym, vårdcentraler och mer av underhållning kultur eller tillfälliga pop-up-butiker eller små nischade butiker som fungerar som skyltfönster för E-handeln. Men totalt sett så är det en uppenbar risk att minskad trafik till butikerna i första hand drabbar de som har ett mindre kundunderlag. E-handeln kan komma att ha en starkt centraliserande effekt på butiksutbudet och på så vis gynna större städer framför landsbygdsregionernas butiksnät. Det skulle kunna bli en förstärkning av trenden att landsbygdsborna genom internethandel får en bättre tillgång till ett brett utbud av varor men att den samtidigt förlorar ytterligare *funktion*. Det ser hursomhelst ut som om det här blir en snabb omvandling som över tid kan få stora effekter på ortssystemet och var människor bor i framtiden.

Statlig service har också försvunnit från landsbygden i en rasande takt under 2000-talet (Brandt och Westholm 2006). Arbetsförmedling, försäkringskassa, polis, sådant som fanns i alla kommuncentra har nu på sin höjd skylten kvar på huvudgatan.

Men både e-handeln och den indragna statliga servicen berättar också en historia som går bortom urbanisering och uppdelningen i land och stad. Den handlar om digitaliseringen, ett teknikskifte som är en grundläggande geografisk transformation. Det som läggs ner försvinner inte utan uppgår i en annan dimension. Många varor och tjänster är på sätt och vis mer tillgängliga än någonsin på landsbygden trots att själva funktionen inte finns kvar på platsen.

Breddningen av landsbygdsbornas tillgång till kommersiell och offentlig service har sina begränsningar; alla har inte tillgång till den, alla har inte kunskaperna som fordras, tjänsterna är inte färdigutvecklade och för vissa tjänster är det över huvud taget ingen bra lösning. Människor begär att få ha en direkt personlig kontakt. Och för landsbygdssamhällena är det till slut viktigt att åtminstone ha *skylten kvar*, att människor ska uppleva att servicen finns även om t ex öppettiderna inskränker sig till några få timmar i veckan (Brandt och Westholm 2006).

Drivkrafterna för en fortsatt sådan utveckling är uppenbara. Den ger stora rationaliseringsvinster med bibehållen eller förbättrad tillgänglighet. Den gör att myndigheterna inte behöver lika många nivåer för den interna kontrollen och uppföljningen. Tanken på frikopplingen mellan fysisk närvaro och interaktion på livets olika områden pekar mot att den digitala tekniken skulle vara en teknologi som kan ge radikalt andra lokaliseringsförutsättningar och på lång sikt förmodligen spela en stor roll i framväxten av ett nytt bosättningsmönster.

Så den direkta geografiska effekten av digitaliseringen behöver vi diskutera som en verklig megatrend som både öppnar och stänger möjligheter, som hotar landsbygden men som också gör det enklare och bättre än någonsin att bo på landet. Den digitala teknikens inverkan på våra sociala relationer är i själva verket väl-

digt svårtolkad, med mängder av små skeenden som stärker och försvagar och förändrar utbytet mellan människor. Det är klart att det påverkar människors geografiska sammanhang, men hur och på vilka sätt? Teknikutvecklingen som med David Harveys ord (1989) kan beskrivas som en kompression av tid och rum kommer att fortsätta att omvandla de geografiska relationerna.

KLIMATFÖRÄNDRINGEN TVINGAR SIG PÅ

Nu kommer vi till den tredje och sista av mina exempel på tunga trender i landsbygdens framtid. I det globala politiksystemet har under det senaste årtiondet vuxit fram en alarmistisk agenda. Det är en radikal diskurs som flyttat fokus från bevarande av olika strukturer till tanken att omfattande förändringar av konsumtion och produktion är nödvändiga. FN har sedan några år en starkt transformativ agenda. Utgångspunkten är att världen befinner sig i en *ny* verklighet. Det antyder att det redan har inträffat en övergång från ett tillstånd till ett annat. Innebörden är relativ; världen är i ständig förändring men FN ger nu bilden av att hela mänskligheten är i ett formativt skede. Förre generalsekreteraren Ban Ki-moon formulerade det som ett krav på förändring i en omfattning som vi inte sett tidigare - the Great Transition - och menade att den är tvingande, den är inte ett val vi har; den kommer över oss på ena eller andra sättet, det finns ingen flyktväg, situationen måste hanteras (Stanford University speech 2013).

2015 antog FN:s generalförsamling deklarationen (Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development) Här finns formuleringar som: *vi är beredda att ta de stora och transformativa steg som är absolut nödvändiga för att växla in världen på ett hållbart spår. De utstakade målen är av kritisk betydelse för mänskligheten och planeten. Samhällens överlevnad liksom*

de biologiska system som vi lever på, liksom samhällens överlevnad är i fara. FN konstaterar att transformation är nyckelordet i Agenda 2030;

> *at this moment in time we are called to lead and act with courage. We are called to embrace change. (UN 2014:3).*

Texten i deklarationen signalerar ett genomgripande brott mot den syn på framtiden som präglat vår kultur under sekler. Den tankefigur som burit fram miljörörelsen har nu blivit en huvudagenda för en stor del av världen. Det betyder också att den blir uppenbar, att framtiden växer in i den invävda tiden.

Samma år, 2015, undertecknades Parisavtalet i vilket nästan alla världens länder förband sig att medverka till att *begränsa den globala uppvärmningen till 2 °C för att förhindra farliga konsekvenser för ekosystem och människors överlevnad.* Även Parisavtalet präglas av ett omställningstänkande och en radikal agenda som samtidigt pekas ut som otillräcklig. Den svenska regeringsförklaringen 2017 uttrycker också de omedelbara behoven:

> *Klimatkrisen är här och nu… … Omdaningen av samhället måste påskyndas för att säkra möjligheter för kommande generationer.*

Generationsmålet i svensk miljöpolitik ställer krav på en snabb omvandling. Det har vuxit fram en politik som uttrycker en stor brådska och som lägger ett stort ansvar för genomförandet på nationalstaterna. Det är naturligt att ansvaret ligger där; stater har ofta jämförelsevis hög demokratisk legitimitet, de har kraft att besluta om skatter och regelverk och de har kunskaper om förhållandena i de delar av samhället där omställningen måste ske (Westholm 2009).

Alla tillgängliga prognoser över de kommande 30-40 årens utveckling i världen pekar på en stark ekonomisk tillväxt. Jor-

dens befolkning ökar med några miljarder och deras förväntade konsumtion växer ofattbart mycket. Man talar om the Great Acceleration (Antropocene Review 2015) och menar utnyttjandet av naturresurser under industrialismen. Människans utsläpp av klimatgaser, oceanernas uppvärmning och försurning, avskogningen, och den minskande biodiversiteten på jorden utgör en belastning på naturresurserna som under kommande decennier tycks bli omöjligt stor. Det är inte meningsfullt att dra ut trenden så långt; den stora omvandlingen av vårt sätt att använda resurserna måste drastiskt ändras i det omedelbara perspektivet. Naturens resurser räcker inte, klimatförändringen hotar oss dessutom med överraskningar; odlingsbar mark försvinner, olika s.k. återkopplingsprocesser kan göra att förloppet blir mer dramatiskt.

Som situationen nu är så är passivitet närmast en radikal handling, ett bidrag till att den nödvändiga omställningen kommer alltför sent. Diskussionen är angelägen och brådskande.

De globala klimat- och miljöutmaningarna reser många frågor för den svenska landsbygdens framtid. I stora delar av världen hotar klimatförändringen att ödelägga produktiv mark. Som klimatscenarierna ser ut så är det inte nordiska jordar som drabbas i första hand. Det är tvärtom så att när varje hektar kommer att behövas kan den svenska matproduktionen bli än mer viktig. Det svenska jordbruket måste därför förbereda sig på både ett mer oberäkneligt klimat och på att den svenska jordbruksmarken måste tas maximalt tillvara. Det är en situation som är helt annorlunda än de senaste decenniernas då 25% av jordbruksmarken har tagits ur produktion därför att den inte kunnat brukas med lönsamhet. Jordbruksföretagen måste anpassa sig till olika slags utmaningar, kortsiktig konkurrenskraft och lönsamhet måste upprätthållas samtidigt med omställningen till

hållbar matproduktion och beredskap för nya produktionsförutsättningar. Det stora nya är att bonden nu måste ta hänsyn till att den egna markens produktionsförutsättningar förändras; säsongs- och årsvariationer, nya mönster av regn och torka, andra grödor och brukningsmetoder. Bondesamhällets klassiska cirkulära tidsuppfattning är definitivt bruten; upprepning av gamla mönster kommer inte att vara en lika fast utgångspunkt; globaliseringen av livsmedelsystemet och klimatförändringen tvingar bonden att se in i en framtid med nya hot och möjligheter, men framför allt med stora osäkerheter.

När det gäller skogarnas framtida användning finns också stora osäkerheter. Det har i skogssektorn funnits förhoppningar om att skogen ska uppvärderas genom att den utgör en koldioxidfälla och att detta ska öppna sig som en ny ekosystemtjänst som ger skogssektorn nya inkomster (Holmgren 2015, Andersson & Westholm 2018). Men det framstår samtidigt som alltmer uppenbart att det också finns stora risker för bränder, stormar och insektsangrepp som följer på klimatförändringarna.

TIDSDIMENSIONEN I POLITIK OCH PLANERING

Så vart är vi på väg? Det blir alltmer uppenbart att ekonomisk tillväxt är ett otillräckligt, rentav orimligt samhälleligt mål. Det klarar inte att värdesätta effekterna i framtiden av det vi gör idag. Den tillväxt som är politikens mål hanterar inte tidsdimensionen på ett rimligt sätt och löser inte långsiktiga miljö- och resursproblem. Man brukar säga att den *externaliserar* kostnader, skjuter dem ifrån sig på framtida generationer. Inte bara miljön utan en allt större del av ekonomin är uppbyggd på lån ifrån framtiden. Det är på så vis en falsk, en på sikt orimlig tillväxt. Den brittiska ekonomen Kate Raworth (2017) är en av många som har försökt att etablera ett nytt ekonomiskt tänkande som

skulle inrymma naturresurserna istället för att skjuta dem ifrån sig. Här är förstås det huvudsakliga problemet att det inte är tänkandet som är felet utan det ekonomiska systemets drivkrafter och logik och dess kraft att stänga alternativa ordningar (Harvey 1989). Det är många beroendestigar som måste läggas om, det är många intressen som måste utmanas i omställningen.

Den svenska riksdagen har gett den här frågan en fantastisk politisk möjlighet genom att fatta beslut om det s. k generationsmålet. Det innebär att vi *till nästa generation ska lämna över ett samhälle där de stora miljöproblemen är lösta, utan att orsaka ökade miljö- och hälsoproblem utanför Sveriges gränser*. Det är enormt radikalt för att det utraderar tanken på att vi kan fortsätta att lägga ifrån oss problem utefter tidsaxeln, placera dem hos nästa generation. Kanske borde vi genast introducera *tidsavtrycket* i politik och planering. Begreppet myntades av Barbara Adam när hon utvecklade en tidssociologi (Adam & Groves 2007, Adam 2010). Hon menar att alla våra handlingar, allt vi gör, sätter ett avtryck på världen, ett så kallat time print. Dessa avtryck formar framtiden, men problemet, enligt Adam, är att vi är så dåliga på att förstå och ta ansvar för konsekvenserna av våra beslut, vår handling, våra livsstilar, vår produktion och konsumtion. Time-print skulle åtminstone tydliggöra att det behövs radikala omställningar. Nu, när klimatfrågan tycks vara på väg att glida oss helt ur händerna så framstår det inte som särskilt radikalt att leta efter andra tankefigurer än tillväxtens. Och det som nu måste hända är att klimatfrågan faller ner i vårt kulturlandskap och blir den nya utgångspunkten för politik och planering och människors egna beslut. Det fordrar inte bara ett nytt samhälleligt huvudprojekt nu när det stora framstegsprojekt som industrialismen innebar tycks ha kommit till vägs ände. Det fordrar

också ett socialt systemskifte – en ny föreställning om vad som är det viktiga här på jorden.

Sammantaget så erbjuder landsbygden förstås inte någon enkel lösning på hållbarhetens problem. Men många frågor som blir centrala om man inkluderar *tidsavtrycket* ter sig annorlunda på landsbygden. Begrepp som kretslopp, hushållning, förnybar energi, cirkulär ekonomi och biologiska resurser ger åtminstone en aning om att här kan det vara närmare till lösningar som tar generationsmålet på allvar. Landsbygdens enorma seghet, dess envishet att leva vidare kan vi ju också se som en protest mot den urbana tillväxtkulturen. Eller ett tecken på att den rymmer verkligt hållbara strukturer. Det är åtminstone mer tydligt på landsbygden än i staden att det finns alternativa målsättningar, andra sätt att organisera, alternativa livsstilar och livsval. Landsbygden är ju alltid mer transparent, det är lättare där att få syn på olika sociala förhållanden. Kanske skulle det vara nyttigt för fler av alla som strävar med landsbygdens utveckling att tänka på den som en experimentverkstad för idéer om ett samhälle som kan erbjuda ett verkligt hopp om att generationsmålet är på riktigt. Då är vi väldigt långt ifrån föreställningen om landsbygden som ett tillstånd i kontrast till staden som en process.

Vi konstaterade att landsbygden har sina tidslåsningar därför att det finns så mycket bevarandefokus där; tradition, hänvisning till hur det alltid varit, upprepning osv. Ett slags utbrett kulturarvstänkande som kanske inte precis banar vägen för den stora transformationen. Men landsbygden rymmer också stora frihetsgrader för att den håller med oplanerad mark, med biologiska resurser, plats för experiment, ett livsutrymme för innovatörer och nytänkande.

LITTERATUR

Adam, B. och Groves, C., (2007). *Future matters: Action, knowledge, ethics*. Leiden: Brills.

Adam, B., (2010). History of the future: Paradoxes and challenges *Rethinking History*, 14(3), pp 361-378. ***doi:*** 10.1080/13642529.2010.482790.

Amcoff, J, Möller, P., Westholm, E., (2011). *The (un)importance of the closure of village shops to rural migration patterns. The International Review of Retail, Distribution and Consumer Research Vol. 21, No. 2, May 2011, 129–143.*

Andersson, J., Westholm, E., (2018). Closing the future - environmental research and the management of conflicting future value orders. *Science technology and human values* (forthcoming).

Appadurai, A., (1996). *Modernity at large. Cultural dimensions of globalisation*. London.

Bauman, Z., (2000). *Globalisering.* Studentlitteratur. Lund.

Bauman, Z., (2017). *Retrotopia*. Polity Press, Cambridge.

Beland Lindahl, K., Westholm, E., (2012). Future forests: Perceptions and strategies of key actors*, Scandinavian Journal of Forest Research*, DOI:10.1080/02827581.2011.635073.

Borges, L. A., (2016). *Stories of pasts and futures in planning*. Doctoral thesis. Dept. of Urban Planning and Environment. School of Architecture and the Built Environment KTH - Royal Institute of Technology.

Brandt, D., Westholm, E., (2006). Statens Nya Geografi - *Ansvarskommitténs Skriftserie. Statens Offentliga Utredningar*. Stockholm.

Giddens, A., (1994). Living in a post-modern society. In *Reflexive Modernisation,* Beck, U., Giddens, A. and Lash, S (Eds.). Cambridge: Polity Press.

Harvey D., (1989). *The condition of post-modernity. 145-146.*

Harvey, D., (2016). *The ways of the world*. Profile books. London.

Holmgren, S., (2015). *Governing forest in a changing climate*. PhD diss., 2015:61. Uppsala: Acta Uniesitatis Agriculturae Sueciae.

Jonsson, M., (2017). *Nya Norrland*. Ordfront.

Ki-Moon, Ban. (2013). Stanford University speech.

MacFarlane, R., (2016). *Landmarks.* Penguin Random house.

Raworth K., (2017). *Doughnut economics: Seven Ways to Think Like 21st Century Economist*.

Sardar, Z., (2010). Welcome to post-normal times. *Futures.* 42 (2010) 435–444.

SCB. (2018). *Sveriges framtida befolkning 2017-2060*.

SOU 2017:1 *För Sveriges landsbygder - en sammanhållen politik för arbete, hållbar tillväxt och välfärd*.

Tidholm, P., (2017). *Läget i landet*. Teg Publishing.

Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development 2015.

Webster, N., (2016). *Gender and Social Practices in Migration. A case study of Thai Women in rural Sweden.* Meddelanden från Kulturgeografiska Institutionen vid Stockholms Universitet. 152. Stockholm.

Westholm E., (2009). A territorial approach to climate politics. In: *What future for social investments?* Morell, N., Palier, B., Palme J., Research report Institute for Futures studies.

Westholm, E*.,* Beland Lindahl, *K.* (2012).The Nordic welfare model providing energy transition? A political geography approach to the EU RES Directive. *Energy Policy 50 (2012) 328–335.*

Service i framtidens landsbygdssamhällen

Patrik Cras

Katastrof! Så inleds en av alla de lokaltidningsartiklar som behandlar nedläggning av en serviceinrättning på en mindre ort i Sverige (Nilsson 2018a). Det är ett citat hämtat från en av de personer som intervjuats angående nedläggningen av en matbutik i Morjärv i Kalix kommun. Butiksnedläggningen i Morjärv är inte unik. Tillväxtverkets och tidigare Tillväxtanalys statistikbearbetningar visar på en lång period av utglesning av servicen på landsbygden (Tillväxtverket 2018). Sökningar i mediearkiven visar på ständigt återkommande rapportering om upprörda känslor och protester i samband med servicenedläggningar över hela landet. Denna känsla av servicenedläggningar som katastrof för landsbygden lyfts också återkommande fram i den offentliga debatten av landsbygdsdebattörer som till exempel Po Tidholm (Tidholm 2016).

Samtidigt visar forskning att nedläggningar av butiker och skolor inte påverkar in- och utflyttningen till landsbygdsorter och att människor trots protesterna bor kvar och anpassar sig till nya serviceförhållanden (Amcoff et.al. 2011, Amcoff 2012, Cedering 2012). Andra undersökningar visar att många landsbygdsbor väljer längre resor till serviceinrättningar i utbyte mot högre kvalitet, större varuutbud och lägre priser (Haugen 2012, Amcoff et.al. 2015). Det är ofta därför landsbygdsbutiker tvingas lägga ned. Digitala lösningar skapar dessutom allt fler nya möjligheter i form av näthandel och nättjänster. Samhällsdebattörer som Teo Härén argumenterar för att den digitala utvecklingen gör att serviceutbudet aldrig varit bättre på landsbygden.

Den service som finns idag är en service som jag inte kunde drömma om när jag växte upp i lilla Finsta utanför Norrtälje för 50 år sedan argumenterar Härén i sitt anförande på Landsbygdsriksdagen 2018. Det existerar alltså diametralt skilda perspektiv på den samtida serviceutvecklingen på landsbygden. Detta kapitel handlar dock inte om att klargöra huruvida det är pessimisterna eller optimisterna som har rätt om serviceutvecklingen, utan om att undersöka olika förhållningssätt till serviceutvecklingen. Dessa olika perspektiv är möjliga att ta spjärn mot, hämta inspiration av eller förkasta när du formar din egen vision om utveckling av framtidens landsbygdsservice.

I kapitlet undersöks tre olika frågeställningar rörande landsbygdens service. Jag undersöker först vilken betydelse lokal service har för människor genom att se till de berörda invånarnas reaktioner vid servicenedläggningar. Därefter undersöker jag hur lösningar på landsbygdernas serviceutmaningar kan organiseras. Avslutningsvis undersöker jag hur serviceproblematiken hanteras som landsbygdspolitiska frågor. Dessa tre teman ligger sedan till grund för en diskussion av den samtida och framtida serviceutvecklingen i svenska landsbygdsområden.

BAKGRUND

I den internationella landsbygdsforskningen utgör landsbygdens serviceproblematik ett särskilt tema (Se exempelvis Smith & Sparks 2000, Asthana et.al. 2004, Milbourne 2010). Det har sin grund i att landsbygdernas glesare befolkningsstrukturer över hela västvärlden ger upphov till likartade svårigheter att uppnå tillräckligt underlag för att möjliggöra skalekonomifördelar och hantera transportkostnader. Det gäller för kommersiella leverantörer likväl som för offentlig service och den service civilsamhället bidrar med. Studier visar att uttunningen av nä-

tet av serviceinrättningar såsom butiker och skolor återfinns i hela västvärlden. Det hänger dock nödvändigtvis inte ihop med avfolkning. Även i landsbygdsområden med befolkningstillväxt blir serviceinrättningarna färre.

I det här kapitlet kommer jag att diskutera dessa frågor med utgångspunkt i forskningsprojektet *Landsbygdspolitikens lokala praktik* som jag genomförde mellan åren 2011 och 2017. I projektet studerades servicens och infrastrukturens organisering och politik ur ett landsbygdsperspektiv, framförallt med fokus på bensinmackar och utbyggnaden av optisk fiber för bredband. Min egen forskning har alltså framförallt berört kommersiell service. I det här kapitlet vill jag dock vidga perspektiven och diskutera landsbygdens service generellt. Även om varje servicekategori såklart har sina unika drag, så finns det flera fördelar med att försöka resonera om servicefrågorna som en sammanhållen kategori som spänner över flera samhällssfärer.

Vad menas då med landsbygd i kapitlet? Om jag skulle utgå från SCB:s definition av landsbygd som exkluderar alla orter med mer än 200 invånare finns inte många serviceinrättningar kvar på landsbygden. Likväl är landsbygdens service ständigt aktuell i den offentliga debatten. Istället är den definition som Jordbruksverket arbetar utifrån när det gäller serviceinsatserna i Landsbygdsprogrammet en mer passande utgångspunkt (Regeringskansliet 2017). Då ingår även de små tätorterna med upp till 3000 invånare i definitionen av landsbygdsområden. När det gäller serviceinrättningar som kräver större befolkningsunderlag såsom akutsjukvård, förlossningskliniker och butiker för sällanvaruinköp finns dock problematik liknande den som jag diskuterar här även i de än större tätorterna.

Allt färre serviceinrättningar på landsbygden

I inledningen konstaterade jag att det finns olika perspektiv på huruvida servicesituationen blir bättre eller sämre på den svenska landsbygden. Samtidigt är det oomstritt att antalet serviceställen för grundläggande service, såsom dagligvarubutiker, bensinmackar och skolor har minskat kontinuerligt över längre tid (Tillväxtverket 2018, Amcoff et.al. 2015).

2017 års statistik visar att antalet dagligvarubutiker minskat med 10 % i glesbygd, 17 % i tätortsnära landsbygd och 5% i tätorter under den senaste tioårsperioden (Tillväxtverket 2018). Handeln koncentreras generellt men det är landsbygden och framförallt den tätortsnära landsbygden som förlorar dagligvarubutikerna snabbast. Statistiken för den senaste treårsperioden visar dock på en liten ökning av antalet butiker.

Åren runt 2010 börjar det talas om *mackdöden* i det offentliga samtalet (Se Cras 2017). Det totala antalet försäljningsställen för bensin och diesel minskade med 12 % mellan åren 2009 och 2012 (Tillväxtanalys 2013). Sett över den senaste tioårsperioden har dock minskningen endast varit 3 % i glesbygd och 4 % i tätortsnära landsbygd och tätorter (Tillväxtverket 2018). Tillväxtverket konstaterar också att under den senaste femårsperioden har nätet av drivmedelsstationer varit relativt stabilt och till och med förtätats något i den tätortsnära landsbygden.

Ser vi tillbaka till andra halvan av 1990-talet så minskade antalet skolor kraftigt under en tid. Takten i skolavvecklingen avtog sedan men antalet skolor har fortsatt att minska från år till år. Mellan åren 2014 och 2017 minskade antalet grundskolor i landet med 38 skolor eller cirka 0,8 %.

I vissa län går det dock betydligt snabbare såsom i Värmland, Södermanland och Västernorrland. I dessa län låg nedläggnings-

takten runt 10 % motsvarande period. I de mest tätbefolkade områdena ökar istället antalet skolor.

Under perioder har nedläggningstakten varit högre och nedläggningstrenden har då kommit att kallas exempelvis butiksdöden eller mackdöden (Strandberg 1984, Cras 2017). De senaste åren har nedläggningstakten emellertid bromsats upp i flera branscher. En forskargrupp vid Kulturgeografiska institutionen på Uppsala Universitet som studerar handelns utveckling förutspår trots det fortsatt koncentration som den troligaste utvecklingen även framöver (Amcoff et al. 2015). Som drivande faktor anges att verksamheterna hela tiden kräver ett allt större kundunderlag. När rörligheten ökar i samhället skärps konkurrensen. Flera studier pekar på att även landsbygdsbor i stor utsträckning prioriterar lägre pris, mer varierat utbud och högre kvalitet före närhet till serviceinrättningen. Katarina Haugen har valt att beskriva det som en tillgänglighetsparadox (Haugen 2012). Paradoxen ligger i att människors utryckta preferenser om närhet till service inte återspeglas i deras faktiska val av serviceinrättningar. Det är inte unikt för Sverige, liknande mönster återfinns i andra Europeiska studier (Broadbridge & Calderwood 2002). Intressant att notera är också att omlokaliseringen av handeln till köpcentra i utkanten av städerna gett en sjättedel av landsbygdsbefolkningen i Sverige närmare till service mätt över tidsperioden 1998 till 2008 (Amcoff et al. 2015).

Allt mer service tillgängligt digitalt

Utbyggnaden av infrastruktur för bredband skapar särskilda utmaningar på landsbygden. Likväl har teknikutvecklingen redan skapat nya förutsättningar för boende och företagande (Blom 2018). E-handeln och e-tjänster tillgängliggör ett stort utbud av varor och tjänster även för de som saknar fysiska servicefunk-

tioner i sin hembygd. Idag e-handlar 66 % av svenskarna varje månad och e-handeln växer med ungefär 15 % om året (Blom 2018). Det finns branscher där e-handeln kommit att dominera, exempelvis säljs mer än varannan bok via nätet.

Det finns andra branscher där näthandeln fortfarande är ett undantag. 2018 är det fortfarande endast 12 % som e-handlat dagligvaror den senaste månaden och nätförsäljningen av livsmedel stod för endast 2 % 2017 (Ibid.). Branschanalytikerna spår dock en snabb e-handelstillväxt inom dagligvaruförsäljningen. Enbart under första kvartalet 2018 växte dagligvaruförsäljningen med 30 % och exempelvis ICA har aviserat omfattande investeringar i nätförsäljning.

Distansundervisning inom högre utbildning, fjärrundervisning inom grundskolan, läkarbesök via videosamtal och tillsyn av hemtjänsten via kamera är också realiteter redan idag. E-handelsanalytiker Carin Blom skriver i PostNords e-handelsbarometer att det är viktigt att definiera hur utopin för framtiden ser ut (Blom 2018). Gårdagens wow snabbt blir dagens normala inom e-handeln, skriver Blom, med ett uttryckssätt lånat av näthandelsjätten Amazon.

SERVICENS BETYDELSE

Sammanfattningsvis kan vi se två dominerande trender; koncentration av fysiska serviceinrättningar och expansion av webbaserade lösningar. Vad innebär då detta? Servicenedläggningarna på landsbygden har inneburit att allt fler orter, går från att ha en affär, en bensinmack, eller en skola till en situation utan sådan service på orten. Det betyder att flera mindre tätorter mister sin funktion som serviceort. När den sista kommersiella bensinmacken lades ned i det lilla samhället Tärnsjö i nordvästra Uppland startade ortens församling tillhörande Svenska kyrkan

en ny mack. På frågan varför kyrkan valt att starta mack svarar en av de engagerade i församlingens macksatsning med en motfråga; *skulle du vilja bo någonstans där det inte finns en bensinmack?* Hen är inte ensam om att tänka att det är självklart att man behöver en bensinmack där man bor. Väldigt få har dock en bensinmack på tomten så en rimlig följdfråga blir hur nära en mack man måste bo för att bo *någonstans där det finns en bensinmack*? För att svara på den frågan behöver vi se att den betydelse servicetillgången har för människor är flerbottnad.

Min analys visar att invånarna på de landsbygdsorter jag studerat framförallt hämtar argument för servicens bevarande utifrån tre olika perspektiv på serviceinrättningens funktion (Cras 2017). Servicen har (I) *praktisk betydelse* i människors vardagsliv, det vill säga att man exempelvis behöver en mack för att tanka bilen. Servicen har en (II) *social betydelse*, det vill säga många människor uppskattar de spontana mötesplatser i lokalsamhället exempelvis mackbutiken ger upphov till. Servicen har också betydelse på så sätt att (III) den sammantagna *känslan av service* knuten till en plats formar uppfattningar om orten eller bygden. Argument för servicens bevarande formuleras av landsbygdsinvånare utifrån alla dessa betydelser.

Ett sätt att mäta den praktiska tillgängligheten till olika typer av service är att beräkna tidsåtgången för att ta sig till serviceinrättningen. Under en längre tid har först Tillväxtanalys och därefter Tillväxtverket gjort sådana beräkningar. Myndigheterna har valt tidsgränser på 10, 20 och 30 minuters restid för att mäta andelen befolkning som har sämre tillgång till service. Vid Tillväxtverkets senaste analys baserat på statistik från 2017 hade 8500 personer i Sverige mer än 20 minuter till närmaste butik. Ungefär det dubbla antalet, 16 000 personer hade mer än 20 minuter till närmaste försäljningsställe för drivmedel. Detta

betyder att det endast är cirka 3-6 promille av landsbygdsbefolkningen (enligt servicepolitikens definition) som har så långt som 20 minuters restid till grundläggande service. Ser vi till skoleleverna handlar det om 500 elever i årskurs 1-6 som har mer än 20 minuters resa från hemmet till skolan.

Utglesningen av landsbygdens servicenät har för de flesta landsbygdsbor inte genererat restider över 20 minuter. Det förklarar kanske att människor till största del tycks anpassa sig till den nya servicesituationen. Studier av servicenedläggningar landar i slutsatsen att nedläggningarna inte påverkar in- och utflyttningen till orten (Amcoff 2011, Amcoff 2012). Det finns inte heller stöd för att utglesningen av butiksnätet i Sverige skulle ha hälsoeffekter likt de som framkommer i brittiska och amerikanska studier (Amcoff 2015).

Likväl påminner den internationella landsbygdsforskningen om att en minskad service kan ha olika konsekvenser för olika grupper. En återkommande slutsats är att det särskilt drabbar *transportfattiga grupper* (Asthana & Halliday 2004), det vill säga de som saknar tillgång till bil och kollektivtrafik. Amcoff et.al (2015) nöjer sig med att konstatera att servicesituationen delvis vägs upp av att landsbygdsbor har större tillgång till bil än riksgenomsnittet men det saknas sociologiska och etnografiska studier som synliggör de grupper som drabbas särskilt vid servicenedläggningar. Kapitlet av Marianne Abramsson i denna antologi om de äldres bostadssituation kan dock ses vara ett viktigt bidrag till sådan kunskapsbildning.

En förklaring till det omfattande motstånd som trots allt finns mot omstruktureringen av serviceutbudet, är servicens sociala betydelse (Smith & Sparks 2000, Broadbridge & Calderwood 2002, Amcoff et.al. 2011, Cedering 2012). Serviceinrättningarna utgör sociala mötesplatser där man stöter ihop med vän-

ner och bekanta. Kontakten med butikspersonalen i den lokala butiken kan vara den begränsade dagliga sociala kontakt en del invånare har.

Den praktiska och sociala betydelsen lyfts återkommande fram i det offentliga samtalet om serviceproblematiken. En tredje dimension är den jag beskriver som servicekänslans betydelse. Denna dimension blir extra synlig exempelvis genom att det går att se att människor tenderar att värna bevarandet också av service de inte själva nyttjar. Skolan är kanske det tydligaste exemplet. Forskningsrapporter visar att skolnedläggningar och sammanslagningar av skolor på landsbygden är kontroversiellt och har varit så sedan 1800-talet (Wänström 2015, Larsson Taghizadeh 2016). Skolbyggnaden kan ofta vara den enda offentliga byggnaden i ett landsbygdssamhälle och bidrar till att forma det som uppfattas som ortens centrum (Kearns, Lewis et al. 2010). Den är viktig både fysisk och socialt för att signalera lokalsamhället. Det finns service som har en liknande funktion som skolor men inte beforskats på samma sätt. Människor kan börja tala om *nedmontering* av orten när en orts eller bygds känsla av service är allvarligt hotad, detta även om orten samtidigt växer i invånarantal (Cras 2017). Ortens sista mack, skola eller affär har ett extra starkt symbolvärde. Känslan av service knuten till en specifik plats är också beroende av trenden och förändringstakten i serviceutvecklingen. En mindre ort med endast matbutik kan det talas om i mer positiva ordalag än en lite större ort som under en kortare tid drabbats av flera nedläggningar men har kvar sin grundläggande service. Invånarna jämför hur det har varit tidigare på orten men viktiga referenspunkter är också de grannorter i regionen som bedöms som likvärdiga. Invånarna skapar sig en mental bild av vad de rimligen kan förvänta sig ska finnas på just bostadsorten, oavsett hur nära den ligger andra orter.

Sociologen T.H. Marshall har träffande beskrivit den relativa naturen av människors förväntningar på rimlig grundläggande standard som förutsättningarna att *leva livet som en civiliserad varelse enligt de standarder som råder i samhället* (Marshall 1998 [1950]). Denna typ av förväntningar finns specifikt knutna till den plats som man definierar som sin bostadsort; för att en plats fortsatt ska behålla sin grad av *civilisering* finns förväntningar på viss lokal service. Dessa förväntningar varierar dock över tid och mellan olika delar av landet.

Den lokala servicen har alltså olika betydelser; en praktisk och en social, och en betydelse för hur invånarna värderar platsens servicekänsla. När servicestrukturen förändras påverkas dessa tre dimensioner i olika omfattning.

EN BREDD AV MÖJLIGA ORGANISATORISKA LÖSNINGAR

Landsbygdens service kan studeras som en organisatorisk fråga. Flera olika typer av processer bidrar till att upprätthålla det efterfrågade serviceutbudet i mer glest befolkade områden. För de organisatoriska lösningarna står människor verksamma som företagare, offentliganställda tjänstepersoner likväl som engagerade i civilsamhället. Inspirerad av tidigare forskningsbaserade typologier över former för serviceinnovation (framförallt Asthana & Halliday 2004) presenterar jag här några exempel på hur service blir tillgänglig på landsbygden trots de utmaningar de glesare befolkningsstrukturerna ger upphov till.

Samordning av utbudet

Den tankefigur som dominerar i det offentliga samtalet om lösningar på landsbygdens serviceproblematik under de senaste åren är *servicepunkten*. Denna idé har nu också fått egen logotype och förespråkas både av Tillväxtverket som servicepolitiskt

ansvarig myndighet likväl som av intresseorganisationen *Hela Sverige ska leva*. Kärnan i idén med servicepunkten utgörs av att skapa ekonomisk bärighet för kommersiell och offentlig service på landsbygden genom bredden i verksamheten snarare än skalekonomifördelar.

Den tänkta grunden för samordning av service utgörs ofta av idén om *lanthandeln*, den lilla butiken. Idéerna med den diversifierade lanthandeln har utvecklats över tid. I slutet av 1900-talet och början av 2000-talet introducerades allt fler ombudsfunktioner för till exempel Apoteket, Systembolaget, ATG, Posten, Schenker och DHL. Detta innebar en första generation av utökad diversifiering av dagligvarubutiken. Landsbygdens serviceföretag får helt enkelt många gånger söka breddekonomi snarare än skalekonomi.

Under 2010-talet har idéer växt fram som kan ses som en andra våg av diversifiering. Det handlar om att inkorporera inte bara kommersiella ombudstjänster utan även offentlig service i lanthandelns utbud. Flera kommuner har börjat betala ut ersättning till landsbygdens handlare för att tillhandahålla funktioner såsom dator med internetuppkoppling, turistinformation, biblioteksfilial, offentlig toalett med mera. Även introduktionen av caféverksamhet i den lokala butiken för att bidra till lokala mötesplatser har legat till grund för kommunal ersättning på vissa platser. Tillväxtverket har allt mer kommit att betona kommunernas roll i utveckling av servicepunkter som integrerar offentligt finansierad service som en del i den kommersiella serviceaktörens utbud.

Vi kan kanske också skymta framväxten av en tredje våg av diversifiering. Denna tredje generation av diversifiering handlar om försök att hitta nya konstellationer av samordning av mer personalintensiv verksamhet med verksamhet som kräver gene-

rösa öppettider men oftast inte har högt tillflöde av kunder under hela öppettiden. Exempelvis pizzerian som också har ett litet utbud av dagligvaror. Den tredje generationens diversifiering handlar om att ytterligare luckra upp de mentala barriärerna av vilka verksamheter som kan tänkas passa ihop. Kommer vi se en framtid där du köper mjölken hos bilmekanikern eller frisören?

Digitalisering och automatisering i glesbygdens tjänst

Redan i glesbygdsutredningens betänkande från 1972 förespråkas att stimulera distanshanden (SOU 1972:13). Då handlade det om att *förbättra telefoninnehavet* och *hitta former för hemsändning via telefonbeställningar*. Idag har e-handeln gjort sitt stora intåg och näthandeln blir mer och mer vardag för många hushåll. E-handeln möjliggör ett stort utbud av varor även för de som saknar inköpsställen i sin hembygd. Det gäller alltifrån receptbelagda läkemedel till skrymmande byggvaror. Bankkontakter och myndighetskontakter kan skötas utan att besöka bank- eller myndighetskontor via internettjänster eller telefon. Lättare läkarbedömningar tillhandahålls numera på distans via mobiltelefon, surfplatta eller dator. Det pågår en nödvändig diskussion om finansieringsmodeller och formerna för behovsprioriteringar även inom nätsjukvården men troligtvis kommer nätdoktorn bli ett allt mer vardagligt inslag i våra liv. På många områden kan tillgången till service således ha ökat trots att den fysiska närvaron av kontor och butiker minskat.

Rådgivningstjänster inom diverse områden erbjuds via mobilappar med videosamtalsfunktioner. Distansutbildning är idag en reell och väletablerad möjlighet för högre utbildning, denna möjlighet finns dock inte för grundskoleelever. Däremot finns redan kommuner som arbetar med fjärrundervisning i vissa ämnen och en pågående politisk diskussion om vilka former av fjärrundervisning som ska vara tillåten (SOU 2017:44, Nilsson

2018b). Fjärrundervisning innebär till skillnad mot distansundervisning att eleverna befinner sig i skollokalen medan vissa ämnen undervisas via videosamtal av lärare på annan ort, med handledare på plats i klassrummet.

Utöver digitala tjänster i hemmet innebär digitaliseringen också ytterligare möjlighet till automatisering. Obemannade automatstationer har varit en del av lösningen för att tillhandahålla drivmedel på landsbygden och det pågår försök att introducera obemannade dagligvarubutiker eller obemannade mottagningscentraler för färdigpackade matkassar i olika former. I Stavsjö i Nyköpings kommun har byborna själva tagit fram ett koncept med mottagningscentral i bygdegården dit ICA samlevererar internetbeställda dagligvaror (SOU 2015:35). Självbetjäningsbutiker utan personal finns redan i andra delar av världen. Det kan vara lösningen för de små föreningsdrivna livsmedelsbutikerna men det finns också kommersiella aktörer som ser nya möjligheter. Till exempel finns det ett företag som nyligen aviserat målsättningen att starta upp 200 små obemannade butiker på landsbygden över hela Sverige (Agfo 2018).

Ambuleringens återkomst

Det fanns ett Sverige före stormarknadernas monopol, då rullade varubussar genom glesbygden. Så inleds Göran Willis och Staffan Bengtssons kortdokumentär *Varubussen* i serien K-märkta ord, om ord som var gångbara på 50- och 60-talet (Willis & Bengtsson 2018). De berättar om en tid då det fanns 2 300 varubussar i landet som svarade för 15 % av Sveriges livsmedelsförsäljning. Varubussen med sitt breda utbud beskrivs av filmmakarna som att *stora världen kom på besök* i glesbygden. 1976 avslutade Konsum epoken med varubussar i Norrland.

Det finns dock exempel på enstaka företag som hållit varubussverksamheten i liv. Från skånska Veberöd utgår en varubuss

som betjänar delar av Lunds kommuns landsbygd. Från skånska Huaröd utgår en varubuss som har sin rutt runt Kristianstad. När dessa verksamheter beskrivs i lokalmedia så porträtteras de som extra serviceinriktade företagare som knackar på hemma hos stamkunder som inte dyker upp när varubussen signalerat sin ankomst och hjälper till att bära hem matkassar när det behövs. De försöker också dra nytta av det ökade intresset för närproducerat och tillhandahålla varor från lokala producenter. Hur vanlig varubussverksamheten är idag saknas det dock statistik på. Betydligt vanligare men inte lika uppmärksammad i media som de få kvarvarande varubussarna är glassbilens bidrag till varuutbudet på landsbygden. Hemglass bilar tillhandahåller idag ett sortiment av frysta färdiglagade rätter likväl som frysta hamburgare och bröd.

Det finns flera exempel på ambulerande serviceverksamhet som framstår som betydligt vanligare än varubussen, exempelvis hemtjänsten, bokbussen och vaccinationsbussen. De som studerat bokbussens roll betonar att bussen inte bara levererar böcker och kulturupplevelser. Därutöver fyller de en funktion som mötesplats. De bidrar också till att landsbygdsinvånarna känner sig sedda. Sammantaget kan de ses utgöra ett bidrag till ortens servicekänsla. Nyare företeelser är exempelvis ambulerande insamling av farligt avfall som finns i allt fler kommuner och ambulerande tandläkare i olika former men då ofta med fokus på barn och äldre. Ett kommersiellt exempel är gym och träningspass. Företaget Träna Nära erbjuder pass i zumba, pilates, afrodans och yoga inhyrda i bygdegårdar och andra föreningslokaler runt om på Upplands landsbygd.

Som dokumentärserien K-märkta ord ger uttryck för signalerar ordet varubuss en förgången tid. Intresset för närproducerat och vad som uppfattas som småskaligt kreativt entreprenörskap

har dock ökat med en introduktion av liknande ord som signalerar modernitet och nydanande, exempelvis Food truck och mobil träning. Den mobila servicen har möjlighet att bidra till servicens alla tre funktioner. Förutom den praktiska servicen ger de mobila lösningar också potential för social betydelse och i den mån de kommuniceras och är välkända bidrar de också till servicekänslan.

De kommunitära lösningarnas tillväxt

I en utredningsrapport från 1976 går att läsa att nedläggelsetakten förväntas öka när allt fler handlare vid denna tid börjar kräva full lön för sitt arbete inom dagligvaruhandeln och dessutom avkastning på det egna kapitalet (Strandberg 1984). Än i dag upprätthålls dock flera av landsbygdens serviceinrättningar av företagare som tar ut låg lön och spar in på sina egna pensionsavsättningar. Således har viss idealitet länge varit en del av landsbygdens service. Ett motiv som framkommer i mina intervjuer med handlare är att de känner en form av ansvar för den bygd de är verksamma i. De ideella insatserna för landsbygdsservicen kan bli än mer framträdande när den kommersiella handlaren stänger ner.

När serviceinrättningar lägger ner uppstår ibland livliga offentliga samtal om vikten av denna service för det berörda lokalsamhället. Då och då landar sådana diskussioner i idéer om att invånarna på orten bör agera kollektivt. *Vi måste gå ihop för bygdens och [affärens] skull* som en kvinna uttrycker det gällande nedläggning av ortens butik. En av de som engagerat sig ideellt för hemortens bensinmack förklarar detta med att: *Macken är så betydelsefull i samhället. Det är ett nav i samhället […].* Samtidigt förklarar hen att det inte längre går att lita till kommersiella företag för att tillgodose landsbygdens behov av drivmedelsför-

sörjning: *Dom har fullt upp i städerna. Vi, de här 500 bostäderna är inte intressanta*. Efterfrågan på drivmedel på orten är dock tillräckligt stor för att föreningsdriften av den nya automatstationen som invånarna startat bär sig ekonomiskt.

På en av de orter där de ideella serviceinitiativen blivit allt viktigare förklarar en föreningsordförande för mig att de lärt sig att de som boende på en mindre ort *måste kämpa lite* och att *vi kan inte bara få serverat framför oss.* Tillväxtanalys, som hade uppdraget att följa utvecklingen av grundläggande service såsom drivmedel, har inga siffror på hur vanligt det är men tar ändå till formuleringen *i många fall* när de skriver att *de stora bolagens nedläggningar har i många fall ersatts av lokala initiativ och lösningar för att trygga en acceptabel tillgänglighet till drivmedel* (Tillväxtanalys 2013 s. 8). Det finns motsvarande föreningslösningar även för dagligvarubutiker, förskolor, skolor och vårdcentraler ofta etablerade som andelsföreningar där invånarna i bygden går ihop för att finansiera verksamheten. I avhandlingen *Omsorgsfull landsbygd* beskriver Cecilia Bygdell också vikten av de oorganiserade ideella insatserna som exempelvis är betydande inom omvården av landsbygdens äldre befolkning.

Den utveckling som beskrivs här är en fråga om både kontinuitet och förändring. Ett utökat ansvar för landsbygdens civilsamhälle jämfört med stadens är inte något nytt. På landsbygden kommunaliserades eller förstatligades inte en stor del av vägnätet. Dessa sköts fortfarande i samfälligheter. På landsbygden finns också gott om VA-föreningar eller samfälligheter för att kollektivt lösa vatten och avlopp utanför kommunens försorg. Det finns alltså viss kontinuitet av föreningsdrift av grundläggande infrastruktur. Det som idag sker är att allt mer av grundläggande service också på de lite större landsbygdsorterna övergår till föreningsdrift i lokalt ägda ekonomiska eller ideella

föreningar. Det innebär en rörelse från ett individualistiskt samhälle, där individen antingen kunnat förlita sig på marknaden eller välfärdsstaten för att få tillgång till vardaglig service, till samhällen där människor i större utsträckning upplever sig beroende av varandra i lokalsamhället och gemenskapslösningar inom civilsamhällets sfär. Med ett passade ord hämtat från den akademiska medborgarskapslitteraturen kan vi beskriva det som kommunitärisering av landsbygdens service (Cras 2017).

POLITIKEN FÖR LANDSBYGDSSERVICE

Sedan 1950-talet har det kommersiella serviceutbudet uppmärksammats som en fråga inom de överlappande fält som omväxlande beskrivs om regionalpolitik, glesbygdspolitik och landsbygdspolitik. Den statliga utredning som då genomfördes på området konstaterade att den utveckling som förutspåddes de kommande årtiondena *skulle öka svårigheterna att ge landsbygdens och de små tätorternas befolkning en kollektiv service, som var likvärdig med befolkningens i de större tätorterna* (SOU 1951:6, s. 91). Dagens landsbygdspolitiska servicepolitik kan förstås som en sammansmältning av servicepolitiken som växt fram inom regionalpolitiken sedan 1960-talet och inom EU:s landsbygdsutvecklingspolitik sedan 1970-talet. Åtgärderna inom politikområdet återfinns idag framförallt i Sveriges landsbygdsprogram inom ramen för EU:s landsbygdspolitik.

Den senaste i raden av utredningar som sedan dess behandlat frågorna är den parlamentariskt sammansatta landsbygdskommitténs slutbetänkande från 2017. Denna utredning är inte återhållsam i sin beskrivning av servicefrågornas betydelse. Tillgängligheten till kommersiell service beskrivs i utredningen som en *livsnödvändighet* för att Sveriges landsbygder ska ha en möjlighet att *överleva* (SOU 2017:1, s. 145). Förutom att slå fast

behovet av att grundläggande service även finns tillgänglig på landsbygden så kommer utredningen också fram till att *utarmningen av servicen på landsbygden är på intet sätt ödesbestämt* (a.a. s. 146). Genom utredningen ställer sig rikspolitiker från vänster till höger bakom slutsatsen att serviceutvecklingen går att påverka politiskt. Det landsbygdspolitiska delmål kommittén föreslår uttrycks som *god tillgång till kommersiell service* (ibid.).

Hur motiveras då de politiska åtgärderna idag? Den parlamentariska landsbygdskommittén beskriver service som avgörande för *möjligheten att attrahera medborgare* (SOU 2017:1, s. 145). Landsbygdsprogrammets behovsanalys uttrycks på liknande sätt att brist på service utgör en av faktorerna som *motverkar* boende och företagande (Regeringskansliet 2017, s. 46). Service beskrivs alltså som viktig för att *öka landsbygdens attraktivitet* (Regeringskansliet 2017, s. 73), och syftet med insatserna är att fler ska välja att bo och verka på landsbygden. Sekundära argument som upptäcks vid en mer noggrann läsning av dokumenten utgörs av ökad jämlikhet mellan män och kvinnor (aa., s. 85), minskade utsläpp av klimatgaser genom minskat resande (aa., s. 267) och i en del dokument lyfts också serviceinrättningarnas sociala betydelse som bygdens samlingsplats fram (SOU 2015:35). Rättviseargumenten, att de som redan bor på landsbygdsbygden skulle ha rätt till viss servicetillgång lyser dock med sin frånvaro.

Utredningen som föregick införandet av de första statliga stöden på området betonade att staten i största möjliga mån borde undvika ingripanden på servicemarknaden men att de problem utredningen har att behandla är emellertid av sådan art att ingrepp i den fria marknadsmekanismen i viss mån kan bli nödvändigt (SOU 1972:13). Det var inte frågan om att reservationslöst sträva efter att bevara servicenivån utan utredningen

argumenterar samtidigt för att fortsatt koncentration av servicen måste accepteras för att service med tillräcklig kvalitet till rimliga kostnader ska erbjudas. Utredningen diskuterar ett antal principer som alltjämt kan ses vara aktuella inom det servicepolitiska området.

Den första principen utgörs av vikten av serviceinrättningar *inom räckhåll*. Detta räckhåll definieras bland annat som avstånd som kan anses rimligt även för dagliga resor. För det andra talar utredningen om *behovsnivåer*, det vill sägas att servicen kan graderas. Det är *all viktigare service* som ska finnas med viss täthet. En princip som definieras som att ju oftare ett behov återkommer, desto bättre bör åtkomligheten vara. För det tredje konstateras att behovsnivåerna inte går att definiera generellt utan varierar stort mellan olika individer, bland annat utifrån tillgång till transporter och lokalisering av arbetsplatsen. I utredningen går att läsa att människor upplever avstånd på olika sätt och att *vilken tillgänglighet, som skall anses godtagbar är alltså i hög grad en subjektiv fråga* (aa., s. 66). För det fjärde förespråkas en per capita-princip för eventuella åtgärder. Med detta avses att det behöver finnas ett *rimligt antal hushåll* i ett område med långt till närmaste alternativ för att staten ska ingripa. Principen ger konsekvensen att ju glesare man bor desto längre serviceavstånd måste man acceptera innan staten är beredd att ingripa. Politiken för att hantera dessa principer har handlat om att definiera de rätta avvägningarna mellan tre olika logiker för ingripande som presenteras nedan.

Offentliga investeringar

Den svenska staten erbjuder sedan 1970-talet särskilda investeringsstöd för att stödja kommersiell service på landsbygden. Parallellt med utvecklingen av den nationella regionalpolitiken i

Sverige växer liknande åtgärder fram i EU genom inrättandet av strukturfondspolitiken. De svenska regionalpolitiska stödåtgärderna för landsbygdens service har stegvis inkorporerats inom ramen för EU:s landsbygdspolitik. I landsbygdsprogrammet för programperiod 2014 - 2020 överförs investeringsåtgärderna helt från den nationella regionalpolitiken till landsbygdsprogrammet.

Generellt är grunden för företagsstöd inom landsbygds- och regionspolitiken att de ekonomiska stöden ska bidra till att utveckla lönsamma företag. Servicestöden definieras dock inte som företagsstöd utan som projektstöd. Fokus är att säkerställa utbudet till serviceföretagens kunder. Detta möjliggör att stödja företagare med olönsamma framtidsutsikter likväl som ekonomiska och ideella föreningar utan vinstintresse. Investeringsstöd ur landsbygdsprogrammet kan sökas regionalt hos respektive länsstyrelse. En betydande del av stöden går till handlare som gör mindre, men nödvändiga, investeringar i sin verksamhet såsom inköp av nya frysar eller kyldiskar. En stödhandläggare förklarar att man från myndighetens sida inte alltid räknar med att investeringarna ska leda till att butiken överlever på längre sikt:

> *De flesta ser ju det här som okej jag kämpar i fem år till och sen har jag min pension. Det är ju inte så här att de här går omkring och drömmer om att växa sig stora. De har ju ett helvete att klara sig de allra flesta […] I de flesta av butikerna är omsättningen inte något att skryta med utan ibland kan man bli förvånad att folk överhuvudtaget håller på. Det blir till väldigt stor del ideellt arbete man ägnar sig åt.*

Andra handläggare är betydligt mer positiva till att investeringsstöden har potential att bidra till att landsbygdsservicen också lever kvar på längre sikt. Det senaste decenniet har först Konsumentverket och sedan Tillväxtverket också varit på jakt

efter att stödfinansiera innovativa servicelösningar med förhoppning om att finna lösningarna som går att skala upp och sprida över hela landet. Idag hanterar Tillväxtverket en särskild pott för investeringsstöd ur landsbygdsprogrammet som fördelas till sådana utlysningar av stödmedel nationellt.

Investeringsstöden kan således ses fylla två funktioner. Dels stöd till landsbygdens serviceföretag att klara av de mer kapitalintensiva trösklar, såsom behovet av nya frysar, som inträffar i verksamhet med små rörelsemarginaler. Det är också dessa stöd som möjliggjort uppstarten av flertalet föreningsägda drivmedelsstationer. Dels stöd som mer kan ses som riskkapital för verksamhetsutveckling och test av nya koncept och affärsmodeller. I sin doktorsavhandling om glesbygdsbutiker konstaterar företagsekonomen Christer Strandberg 1984 att *Trots de positiva effekterna av de samhälleliga insatserna, verkar dessa vara otillräckliga för att hejda fortsatta butiksnedläggningar* (Strandberg 1984, s. 8). Denna slutsats har fram tills nyligen varit fortsatt giltig, men det kanske inte är rätt måttstock för att bedöma stöden.

Ersättning för samhällssystemtjänster

I glesbygdsutredningen 1972 övervägdes driftstöd till serviceföretag på landsbygden. Utredningen konstaterar dock att driftstöd skulle leda till mycket höga kostnader för staten (SOU 1972:13, s. 82). Det ansågs också olämpligt eftersom det bedömdes svårt att hitta en lämplig metod för att avgöra fördelningen av ett sådant stöd. Investeringsstöden ansågs därför vara ett bättre alternativ. Staten inför dock ändå ett tidsbegränsat *servicebidrag* för att kunna stötta butiker som bedöms tillfälligt ha hamnat på obestånd. Sedan länge har länsstyrelser eller regioner kunnat stötta butiker med denna typ av stöd under max tre år.

2016 införs en helt ny princip. Från 2016 finns ett nationellt driftstöd till dagligvarubutiker *i sårbara och utsatta lägen* (Regeringskansliet 2016). Det sårbara läget definieras dels av ett avstånd i kilometer till närmaste alternativa försäljningsställe och dels ett omsättningstak. Med stödet kan butiken även få ett långsiktigt stöd till själva driften. Här tar staten ett utökat ansvar och säger sig villig att understödja driften. I direktivet för utredningen som föregick de nya stödet återfinns argument för perspektivskiftet:

> *Många orter har numera bara en butik och avståndet till nästa butik kan vara långt. Därför får en ytterligare utglesning av butiksnätet konsekvenser i form av betydligt större avstånd. (SOU 2015:35, s.53)*

Utredningen argumenterar att butiken fyller flera viktiga funktioner i landsbygdssamhället. Argumenten utgörs också av butikens betydelse för tillgång till annan service såsom post- och apoteksombud, spel, pakethantering, betaltjänster och olika typer av information. Utredarna skriver också om riskerna med att de *naturliga mötesplatserna* försvinner (a.a., s. 54). Extra utrymme viks i utredningen åt att utveckla resonemangen om lanthandelns betydelse som mötesplats och dess sociala funktion i bygden där den finns. Utredarna förklarar att det är i butiken människor utbyter nyheter och stärker sina sociala relationer. En gemensam mötesplats som är öppen för alla kan fungera som bas för att ta tag i och lösa gemensamma angelägenheter. Om lanthandeln stänger kan en av de svåraste följderna bli att den sista *offentliga* träffpunkten försvinner (a.a, s. 55). Utredarna kommer också in på de aspekter jag avser när jag skriver om servicekänsla då de skriver att servicens bevarande är ett *tecken på att bygden lever* (Ibid.). Intressant att notera är att även om serviceutredningen i flera delar direkt eller indirekt citerar

Jan Amcoff och Erik Westholms studie av konsekvenserna av nedläggningen av landsortsbutiker när de argumenterar för butiksnedläggningarnas sekundäreffekter så undviker de att lyfta fram studiens huvudsakliga slutsats att butiksnedläggningar inte påverkar befolkningsutvecklingen.

Serviceutredningen tryckte på detta med *betydande avstånd*. Om driftsstödet motiveras av svårigheter för människor att lösa sin dagligvaruförsörjning blir avståndet till servicealternativ avgörande. Om stödet däremot motiveras av mervärderna, sekundereffekterna, externaliteterna eller vad man nu väljer att kalla det, som dagligvaruförsäljningen ger upphov till har avståndet till alternativ inte längre så stor betydelse. Bland annat efter påtryckningar från landshövdingar i mer tätbefolkade län sänker Regeringen 2018 tröskeln för vad som anses vara betydande avstånd till 10 km. Det går att konstatera att det som från början var tänkt som och infördes som en särskilt glesbygdsinriktad satsning snart glider över till en mer allmän landsbygdspolitisk åtgärd. På så sätt har vi utan större diskussion fått en ny allmän landsbygdspolitisk princip i den svenska landsbygdspolitiken.

Samma perspektivskifte växer fram i kommunsverige till stor del inspirerat av pilotsatsningar i Örnsköldsviks kommun. Parallellt med att serviceutredningen genomför sitt arbete ger sig Örnsköldsvik in på en satsning med stöd till lokala servicepunkter som har fått genomslag i hela kommunsverige. Att vara lokal servicepunkt innebär att man åtar sig vissa uppdrag för kommunens räkning och för det erhåller man en uppdragsersättning (Örnsköldsviks kommun o.d.). Ett sätt att tolka modellen är att kommunen önskar ersätta butiksinnehavaren för de tjänster som landsbygdsbutiken generellt anses bidra med i bygden. För att få acceptans för ersättningsmodellen ställs krav på kontrollerbara symboler för dessa funktioner. Butiken får ersättning för

sin funktion som informationsnav i bygden. Som symboliskt motkrav ska turistinformation och föreningsinformation vara synlig i butiken. De får ersättning för att vara den sociala mötesplatsen. Som motkrav ställs att de etablerar en *caféhörna* och om de dessutom tillhandahåller minst tre event per år utgår ett fast extra arvode för detta.

Det system som håller på att ta form kan liknas vid diskussionen om ekosystemtjänster. Precis som ekosystemtjänster är samhällssystemtjänsterna svåra att mäta och det finns två vägar att välja. Antingen antar man att vissa aktiviteter ofrånkomligt generar positiva mervärden som är svårt att ta betalt för av den enskilda konsumenten och därmed betalar ut generell ersättning, så som det statliga stödet är utformat. Eller så söker man indikatorer på att mervärdena verkligen finns där såsom kommunerna som sätter upp ett antal kontrollerbara kriterier.

Att minska avståndens betydelse – kommunal och regional integration

Glesbygdsutredningens betänkande från 1972 förespråkade att de offentliga insatserna i första hand bör fokusera på att förbättra för persontransporter till serviceinrättningar och underlätta utsändning av varor och servicepersonal från vissa serviceorter (SOU 1972:13). På så sätt kan koncentrationen av servicen fortgå *utan att glesbygdsbefolkningens servicestandard behöver bli otillfredsställande* skrev utredarna (aa., s. 65). Sedan dess har transportfrågorna inte haft stort utrymme i den nationella servicepolitiska debatten, men väl i flera kommuner.

Det handlar dock inte bara om att underlätta tillgången till servicen. Känslan av service är knuten till den geografi som definieras som lokalsamhället. Avståndet till alternativ service utanför ortsgränsen kan ha mindre betydelse. Den dominerande

känslan av vad som utgör bostadsorten och lokalsamhället kan variera i skala. Denna tillhörighetskänsla kan vara till en stadsdel, en specifik ort, till socknen, till kommunen eller till och med till en ännu större region såsom ett landskap även om det är mycket mindre vanligt. Idag blir det också allt vanligare att bo på landsbygden inom dagspendlingsavstånd från staden och definiera sin bostadsort utifrån staden då det är där man arbetar och utför sina ärenden. Det är möjligt att se servicen på hemorten som en del i ett större nätverk av service. Det nätverket täcker oftast en större geografi än vad som var fallet för tidigare generationer (Haugen 2012).

Man kan dock leva i lokalsamhället i större skala men även aktivt välja att av idémässiga skäl ändå prioritera att handla exempelvis livsmedel i sin närmaste butik. Vi kan tala om vald biografi (Beck 2002) och vald tillhörighet. (Savage, Bagnall et al. 2004). En av mina informanter beskriver hur hen medvetet väljer att åka in till sin närbelägna mindre tätort för att handla trots att det är en omväg hem från jobbet i staden. *Annars skulle det inte finnas någon butik där* resonerar han.

Det finns olika strategier att förhålla sig till minskade serviceutbudet på orten. När byalaget i Vittinge i Heby kommun visar tillgången till lokal service på sin hemsida, så inkluderar de den service som finns i grannorterna Morgongåva och Heby. De använder Vittinges närhet till service utanför ortsgränsen för att betona att Vittinge är en attraktiv bostadsort. Ett motsatt exempel är när utvecklingsgruppen i Tärnsjö, beläget i samma kommun, istället ser satsningar på grannorten Östervåla 15 minuter bort som orättvisa. Exempelvis tolkas bygget av en ny lekplats i Östervåla utan motsvarande satsning i Tärnsjö som en försämring av Tärnsjös position.

Följer vi samhällsutvecklingen över tid ser vi hur dessa perspektiv kan skifta. Att exempelvis närbelägna orter byggs samman med cykelväg underlättar för att skifta perspektiv i vad som är lokalt. Skolan har historiskt sett förstärkt platsrivalitetet eller bidragit till platsintegration. I norra delen av Heby kommun berättar flera om betydelsen av högstadieskolans utveckling. Högstadieskolan är sedan länge samlad i Östervåla och hit reser även barnen som tidigare gått i de lägre årskurserna i skolan i Tärnsjö eller i Harbo. Informanter tillhörande den äldre generationen beskriver hur skolan förstärkte konflikterna mellan orterna då det på skolan fanns en klass för varje ort i respektive åldersgrupp. En informant berättar glatt anekdoter om hur man samlades och slogs i de ortvisa gängen om en pojke etablerade en relation med en flicka i parallellklassen som då kom från grannorten. Idag berättas istället hur skolan är en institution som integrerar en ny generation som invånare *tillhörande* den norra kommundelen då klasserna numera är blandade.

Gränserna mellan vad som definieras som specifika orter är av största betydelse för servicefrågorna. Politiskt handlar platsintegration om strategier för att sudda ut känslan av avstånd. Det handlar exempelvis om utformningen av kollektivtrafiken, både linjedragningar och turtäthet, men det handlar också om prissättningsmodeller inom den regionala kollektivtrafiken. Samma taxa inom hela regionen signalerar tillgång till ett gemensamt serviceutbud, differentierad taxa på grund av avstånd signalerar avstånd till service.

SLUTDISKUSSION: EN FRAMTID MED SERVICE ÄVEN PÅ LANDSBYGDEN

Jag konstaterar att det pågår två dominerande trender när det gäller tillgång till service på landsbygden. För det första fortsät-

ter tillgängligheten till fysiska serviceställen på landsbygden att minska. För det andra fortsätter tillgängligheten till service via internet att öka i takt med att infrastrukturen byggs ut och allt mer service tillhandahålls via nättjänster. Tjänsteutvecklingen på nätet möjliggör dessutom nya typer av servicelösningar specialanpassade för förhållanden på landsbygden, såsom kollektiv leverans av enskilt beställda matkassar till en gemensam mottagningscentral i bygden. Inte lika dominerande men väl värt att notera är att allt mer av det lokala serviceutbudet övergår till föreningsdrift eller föreningsunderstödd drift. Sammantaget slår denna utveckling olika mot olika orter och bygder, och den slår olika mot olika grupper i samhället. Vi behöver se särskilt till förutsättningar för kommunikationsfattiga grupper inom lokalsamhället både när det gäller fysiska transporter och digital inkludering.

Vad innebär då detta för framtiden? För att svara på den frågan behöver vi se till specifika orter och bygder. Vad är det som står på spel just där? Framöver kommer landsbygdens invånare i flera avseenden ha mycket bättre tillgång till service än tidigare årtionden och i andra avseenden ha sämre lokalt serviceutbud. Vi behöver se hur serviceutvecklingen påverkar människors tillgång till service men också hur den omformar lokalsamhällen socialt och påverkar känslan av vad som utgör levande samhällen. En del serviceproblematik som idag upplevs som kritisk kommer att förlora sin betydelse generellt i samhället. Precis som behovet av telefonkiosker i princip försvunnit kommer troligtvis kontanthanteringsproblematiken minska i omfattning allt mer i och med att nya generationer inte längre använder kontanter. Det gör dock inte att man kan blunda för de dagsaktuella utmaningarna med kontanthantering i stora delar av Sverige som exempelvis kontantupproret och Post- och telestyrelsen belyst

de senaste åren. Nya servicebehov växer också fram och måste hanteras, exempelvis kompletteras efterfrågan på drivmedel med efterfrågan på ladd-stationer för elbilar.

Genom att se landsbygdens service som en organisatorisk utmaning som kan hanteras med olika kombinationer av lösningar snarare än att se trenden med nedläggningar som ett ofrånkomligt naturfenomen kan serviceutbudet påverkas. I detta har nytänkande privata entreprenörer, civilsamhällesorganisationer, lokalpolitiken likväl som den nationella politiken alla en roll att spela.

Det finns flera ställningstaganden som är möjliga. Du kan ansluta dig till antingen optimisterna med tydliga anförare som Teo Härén eller till pessimisterna med lika vältaliga anförare såsom Po Tidholm. Landsbygdsrörelsen synliggjord av riksorganisationen *Hela Sverige ska leva* byggs upp av landsbygdsbor från båda lägren. Båda lägren gör nytta för att upprätthålla servicetillgången på landsbygden. Men det finns en troligtvis större grupp av pragmatiker som håller sig någonstans mitt emellan dessa perspektiv och som agerar utifrån att det finns tid för kamp och tid för acceptans.

Bör servicepolitiken handla om tillväxtpolitik, anpassningspolitik eller bevarandepolitik? Här behövs ett fördjupat offentligt samtal om vägvalen mellan offentliga investeringar, permanenta offentliga ersättningar för samhällssystemtjänster (och analogt ökad acceptans för en allt större landsbygdspremie inom välfärdsområdet) eller prioritera att minska avståndens betydelse. Vi behöver sortera våra tankar och försöka tänka förväntade, önskade och rimliga scenarier på kort sikt, på medellång sikt och på lång sikt samtidigt. Det finns exempelvis serviceinrättningar som är samhällsekonomiskt rimligt att rädda på kort sikt men inte på lång sikt.

Och kanske viktigaste av allt, i samhällsdebatten måste servicefrågorna få handla också om den viktiga fråga jag i denna text har undvikit då jag finner att den endast kan avgöras av ideologiska och realpolitiska avväganden, nämligen den om rättvisa, en särskild typ av rättvisa där landsbygdsproblematiken är relativ. Samtalet om gränsdragningar för den relativa rättvisan som trots allt existerar i dagens samhälle behöver utrymme i det offentliga samtalet. De landsbygdspolitiska avvägandena skiljer sig åt, och bör nog göra det, mellan olika delar av landet. Det behövs ständig debatt om vad som utgör den rimliga relativa rättvisan. Organisationen *Hela Sverige ska leva* fångar denna svårdefinierbara rättvisa väl när de slår fast att *det borde vara självklart att ha rimligt avstånd till matvaruaffären, skolan, dagiset och banken* (Hela Sverige ska leva 2018).

LITTERATUR

Agfo (2018). *200 obemannade närbutiker hett för landsbygden.* https://agfo.se/2018/05/obemannade-narbutiker-hett-landsbygden/ (180502).

Amcoff, Jan (2012). Do Rural Districts Die When Their Schools Close?: Evidence from Sweden around 2000. Educational Planning. 20:3, s. 47-60.

Amcoff, Jan, Mohall, Marcus, Waxell, Anders & Östh, John (2015). *Detaljhandelns förändrade geografi*. Uppsala: Uppsala universitet, Kulturgeografiska institutionen (Working Papers in Geography 2015:1).

Amcoff, Jan, Möller, Peter & Westholm, Erik (2011). The (un) importance of the closure of village shops to rural migration patterns. *International Review of Retail Distribution & Consumer Research*. 21:2, s. 129-143.

Asthana, Sheena., & Halliday, Joyce. (2004). What can rural agencies do to address the additional costs of rural services? A typology of rural service innovation. *Health & social care in the community*, *12*(6), 457-465.

Beck, Ulrich. (2002). *Individualization: Institutionalized individualism and its social and political consequence. London:*Sage.

Blom, Carin. (2018). *E-barometern Q1*. Stockholm: PostNord i samarbete med Svensk Digital Handel och HUI Research.

Broadbridge, A., & Calderwood, E. (2002). Rural grocery shoppers: do their attitudes reflect their actions?. *International Journal of Retail & Distribution Management*, *30*(8), 394-406.

Cedering, Magdalena (2012). *Konsekvenser av skolnedläggningar : en studie av barns och barnfamiljers vardagsliv i samband med skolnedläggningar i Ydre kommun*. Diss. Uppsala: Uppsala universitet.

Cras, Patrik (2017). *Landsbygdssamhällets medborgarskap: en studie av organisering av service och infrastruktur i gränslandet mellan det ideella, kommersiella och politiska.* Diss. Uppsala: Sveriges lantbruksuniversitet.

Haugen, Katarina (2012). *The accessibility paradox Everyday geographies of proximity, distance and mobility*. Diss. Umeå: Umeå universitet.

Haugen, Katarina (2012). *The accessibility paradox: Everyday geographies of proximity, distance and mobility*. Diss. Umeå: Umeå universitet.

Hela Sverige ska leva (2018). Våra prioriterade frågor: Service åt alla. https://www.helasverige.se/vad-vi-goer/vaara-prioriterade-fraagor/service/.

Kearns, R. A., Lewis, N., McCreanor, T., & Witten, K. (2010). School closures as breaches in the fabric of rural welfare: community perspectives from New Zealand. In *Welfare Reform in Rural Places: Comparative Perspectives*. Bingley: Emerald Group Publishing Limited.

Larsson Taghizadeh, Jonas (2016). *Power from Below? The Impact of Protests and Lobbying on School Closures in Sweden.* Diss. Uppsala: Uppsala Universitet.

Marshall, T.H. (1998 [1950]). Citizenship and Social Class. I: Shafir, G. (red.). *The citizenship debates: a reader*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Milbourne, Paul. (Ed.). (2010). *Welfare reform in rural places: Comparative perspectives*. Bingley: Emerald Group Publishing Limited.

Nilsson, Kenneth et al. (2018b). *Mer fjärrundervisning måste tillåtas i skolan. Svenska dagbladet, 24 januari.*

Nilsson, Lotta (2018a). Coop lägger ned butik. *Norrländska socialdemokraten, 17 april.*

Regeringskansliet (2016). *35 miljoner betalas ut till lanthandlare i glesbygd.* https://www.regeringen.se/pressmeddelanden/2016/02/35-miljoner-betalas-ut-till-lanthandlare-i-glesbygd/.

Regeringskansliet (2017). *Sweden - Rural Development Programme (National)*. Stockholm: Regeringskansliet.

Savage, M., Bagnall, G., & Longhurst, B. J. (2004). *Globalization and belongin*. London: Sage.

Smith, A., & Sparks, L. (2000). The independent small shop in Scotland: a discussion of roles and problems. *Scottish Geographical Journal*, *116*(1), s. 41-58.

SOU (1951: 6). Näringslivets lokalisering. Stockholm: Utredningen angående näringslivets lokalisering.

SOU (1972: 13). *Kommersiell service i glesbygd*. Stockholm: Glesbygdsutredningen.

SOU (2015:35). *Service i glesbygd*. Stockholm: Utredningen Service i glesbygd.

SOU (2017:1). *För Sveriges landsbygder: en sammanhållen politik för arbete, hållbar tillväxt och välfärd*. Stockholm: Parlamentariska landsbygdskommittén.

SOU (2017:44). *Entreprenad, fjärrundervisning och distansundervisning*. Stockholm: Utredningen om bättre möjlig heter till fjärrundervisning och undervisning på entreprenad.

Strandberg, Christer (1984). *Glesbygdsbutiker: En studie av tillkomst, köptrohet och socialt samspel.* Diss. Umeå: Umeå Universitet.

Tidholm, Po. (2016). *Resten av Sverige*. Dokumentär sänd i SVT.

Tillväxtanalys (2013). *Tillgänglighet till kommersiell och offentlig service 2012*. Östersund: Tillväxtanalys.

Tillväxtverket (2018a). *Tillgänglighet till kommersiell och offentlig service 2018*. Stockholm: Tillväxtverket (Rapport 0249).

Tillväxtverket. (2018b). *Företagens behov av service i gles- och landsbygder. Stockholm: Tillväxtverket.*

Wiberg, U. (1983). Service i glesbygd: trender och planeringsmöjligheter. Diss. Umeå: Umeå universitet.

Willis, Göran & Staffan Bengtsson (2018). *Varubussen, K-märkta ord: Om ord som var extra gångbara på 1950- och 60-talet. https://www.svtplay.se/k-markta-ord*

Wänström, Johan (2015). *Åtta skolexempel på lokal demokrati? folkomröstningar och politiskt ledarskap i arbetet med att reformera kommunala skolorganisationer.* Göteborg: Kommunforskning i Västsverige (Rapport 26).

Örnsköldsviks kommun (o.d.). *Uppdragsavtal där xxx åtar sig att vara lokal servicepunkt inom Örnsköldsviks kommun.*

Boende och bostäder för äldre på framtidens landsbygd

Marianne Abramsson, Elisabet Cedersund, Jan-Erik Hagberg

Allt fler äldre bor kvar allt längre i bostäder på den ordinarie bostadsmarknaden. Med ökande ålder kan kraven på bostaden komma att förändras för att man ska kunna fortsätta leva ett självständigt och oberoende liv samt känna sig trygg i sin bostad. Att äldre ska kunna hitta en bostad att åldras väl i förutsätter ett varierat utbud av bostäder. I mindre kommuner med få nybyggda bostäder och begränsad variation i bostadsutbudet blir det en utmaning att tillfredsställa äldres bostadsbehov. Det är också i den här typen av kommuner som andelen äldre är störst.

Frågor om äldres boende har varit på den politiska agendan under lång tid och har bland annat resulterat i två statliga utredningar, Bo bra hela livet 2008 (SOU 2008:113) samt Bostäder att bo kvar i 2015 (SOU 2015:85). Utredningarna har föranletts av att de äldre blir allt fler, medellivslängden har ökat och att antalet platser i särskilt boende har minskat med ca 40 000 sedan 1994 och därmed är reserverat för äldre med stora vårdbehov. I dag bor ca 4 % av äldre över 65 år i särskilt boende. Det innebär att de allra flesta äldre bor i en bostad på den ordinarie bostadsmarknaden vilket, med tanke på den åldrande befolkningen, ställer allt större krav på bostäder som passar en åldrande befolkning. Det gäller till exempel storleken på bostaden samt tillgänglighet i och omkring bostäderna (Abramsson & Andersson, 2016; Granbom, Slaug, Löfqvist, Oswald & Iwarsson, 2014). Även om de allra flesta äldre bor kvar i en bostad

som de har bott i under en längre tid så har flyttfrekvensen bland äldre ökat något. Framför allt de äldsta som flyttar väljer en bostad som är mindre och mera lättskött, en lägenhet, oftast i hyresrätt (Abramsson & Andersson, 2016; Abramsson, Elmqvist & Magnusson Turner, 2014; Andersson & Abramsson, 2012).

Äldres möjlighet att hitta en adekvat bostad beror på utbudet på den lokala bostadsmarknaden. Kommuner med minskande befolkningstal har ofta en svag bostadsmarknad, det vill säga en bostadsmarknad med endast lite nyproduktion, ofta under lång tid, och har därmed särskilt svårt att leva upp till bostadsförsörjningslagens krav om att erbjuda alla befolkningsgrupper en god bostad. Det gäller då särskilt i avfolkningsorter vilket uppmärksammades av Riksrevisionen i en rapport 2014 där behovet av statliga åtgärder för att säkerställa äldres bostadsbehov påtalades (Riksrevisionen, 2014). Bristen på bostäder på landsbygden påtalas även i den senaste landsbygdsutredningen men i ett generellt perspektiv, man lyfter inte särskilt behovet av bostäder för äldre (SOU 2017:1).

Den övergripande problemformuleringen för studien är således den förändring som har skett över tid där allt fler äldre, allt högre upp i åldrarna har kommit att bli beroende av den lokala bostadsmarknaden för att få sina bostadsbehov tillgodosedda. Med bakgrund i att tillgången på bostäder varierar mellan till exempel starka och svaga bostadsmarknader, mellan städer och landsbygd samt mellan tillväxtområden och avfolkningsbygder kan vi förvänta oss att äldre kan ha lättare eller svårare att hitta en adekvat bostad beroende på var de bor. Bostadsbehoven torde dock vara desamma även om önskemålen kan skilja något mellan olika geografiska områden (Andersson, Malmberg & Abramsson 2018). Det direkta syftet med föreliggande studie var att undersöka hur äldres bostadsbehov diskuteras i mindre

kommuner och om något arbete bedrivs för att säkerställa att äldres bostadsbehov kan tillgodoses.

Resultaten i studien bygger på intervjuer med representanter för tre mindre kommuner i Östergötland. Kommunalråd, kommunchef samt omsorgschef intervjuades i Valdemarsvik (i Valdemarsvik intervjuades även ordföranden för kommunens vård- och omsorgsutskott), Ydre samt Åtvidaberg. Sammantaget genomfördes 10 intervjuer med nyckelpersoner i respektive kommun. Intervjuerna gjordes under våren 2014 inom ramen för forskningsprojektet *Omsorg om landsbygdens äldsta*. Projektets syfte var att undersöka hur det är att åldras i mindre kommuner med de särskilda förutsättningar som råder i den typen av kommuner. För föreliggande studie har ett urval gjorts där det material som behandlar hur man i kommunerna diskuterar bostadsfrågor i relation till en åldrande befolkning har valts ut. Inom ramen för samma studie skickades en enkät ut till alla över 80 år i kommunerna och ett urval av frågorna behandlade boendesituationen, svaren från enkäten ligger också till grund för denna studie (Hagberg 2015).

Här beskrivs inledningsvis äldres boendealternativ generellt som en bakgrund till situationen i de olika kommunerna. Därefter följer en kort beskrivning av de tre undersökta kommunerna innan resultaten från studien presenteras. I den avslutande delen diskuteras resultaten.

KVARBOENDE OCH FLYTTNINGAR

Kvarboendeprincipen, det vill säga att bo kvar i en bostad på den ordinarie bostadsmarknaden även när hälsan sviktar har under lång tid varit en dominerande princip i Sverige. Ursprungligen har det handlat om att bo kvar i den bostad som varit den äldre personens hem under många år (för diskussion om användning

av begreppet kvarboende se Sandstedt & Abramsson 2012). Av den anledningen bor och åldras de allra flesta i vanliga bostäder. Att bo kvar även i hög ålder och med förhållandevis omfattande hjälp- och vårdbehov har möjliggjorts med hjälp av utökad hemtjänst och hemsjukvård.

Även om kvarboendet dominerar bland äldre är det en växande andel äldre som väljer att byta bostad. Svenska äldre är också mer rörliga på bostadsmarknaden än äldre i andra länder (Abramsson & Andersson 2016; Angelini & Laferrère 2012). I Rossis modell över flyttningar under livets cykler flyttar de flesta individer i samband med olika livshändelser (Rossi 1955). Den ökade medellivslängden och den därmed höga ålder många personer nu uppnår kan antas bidra till fler flyttningar bland äldre då boendesituationen kan komma att behöva anpassas efter andra förutsättningar på äldre dagar. För de äldre kan det handla såväl om en förändrad boendesituation för att man räknar med fler friska år efter pensionen som om anpassningar till försämrad hälsa.

ÄLDRES BOENDEALTERNATIV

De allra flesta äldre bor i bostäder på den ordinarie bostadsmarknaden. Av dem som är 65 år eller äldre bor 4 % i särskilt boende och de flesta av dem är betydligt äldre, över 80 år. Det särskilda boendet är en boendeform som erbjuder personal och omsorg dygnet om och som därmed är avsett endast för äldre med stora omsorgsbehov. För att få en lägenhet i särskilt boende ansöker man hos kommunen som gör en biståndsbedömning. Erbjuds man en bostad i särskilt boende har kommunen begränsad tid på sig att ordna en sådan bostad, för närvarande ska det göras inom tre månader. Då antalet bostäder i boendeformen har minskat kraftigt under de senaste 25 åren är det färre som

erbjuds en sådan bostad och av dessa har många stora omsorgsbehov, flera har någon form av demenssjukdom. Det har således skett en koncentration av äldre med relativt omfattande vård- och omsorgsbehov till de särskilda boendena.

Boverket samlar årligen in information om bostadsbeståndet i landets kommuner via bostadsmarknadsenkäten. I enkäten framkommer att det generellt saknas tillgängliga bostäder och boendemiljöer som är anpassade för äldre vilket är bekymmersamt givet den förestående ökningen av antalet mycket gamla. I ett antal kommuner bedömer man också att det saknas platser i särskilt boende (Boverket 2018).

I kommuner där nya bostäder har byggts kontinuerligt finns oftast ett utbud, om än begränsat, av moderna och tillgängliga bostäder som kan tillfredsställa äldres behov även om de inte är särskilt avsedda för äldre. Men det har också tillkommit nya boendeformer avsedda särskilt för äldre, t ex seniorboenden och trygghetsbostäder (benämningen på dessa bostäder kan variera mellan olika bostadsföretag). Det är bostäder på den ordinarie bostadsmarknaden där man lagt särskild vikt vid äldres specifika behov avseende t ex tillgänglighet och social gemenskap. Seniorboenden är oftast avsedda för personer äldre än 55, 60 eller 65 år, åldersgränserna varierar, och erbjuds av olika kommunala eller privata bostadsföretag i hyres- eller bostadsrätt. Förutom att boendena oftast är utformade för att vara tillgängliga och erbjuder lokaler för gemensam samvaro så kan det finnas gästlägenheter och ett visst stöd från bostadsföretagen för anordnandet av gemensamma aktiviteter. Kostnaden för de gemensamma ytorna utgör en del av boendekostnaden. De som väljer att flytta till seniorboende kan göra det av olika skäl, för att ta del av en social gemenskap eller för att man har behov av de fysiska kvaliteter som boendet erbjuder i form av tillgänglighet eller servicenära

läge (Abramsson & Hagberg 2012; Abramsson & Sandstedt 2012). Det finns några exempel på äldre som i en byggemenskap har utformat ett seniorboende tillsammans, på egen hand eller tillsammans med kommunala eller privata bostadsföretag. Det finns också kollektivhus för äldre som skiljer sig från andra seniorboenden genom att det gemensamma engagemanget i boendet är själva kärnan och ofta kontraktsbundet (Blomberg & Kärnekull 2013).

Trygghetsboenden kom att etableras i lite större omfattning efter den statliga utredning ledd av Barbro Westerholm, som presenterades i två rapporter, 2007 respektive 2008 (SOU 2007:103, 2008:113). Utredningen betonade behovet av boendeformer för äldre som inte bedöms vara i behov av den heldygnsomsorg som erbjuds i särskilt boende men som ändå upplever att de är otrygga och har svårt att klara sig i en vanlig bostad. Behovet av den här typen av bostäder har sedan uppmärksammats i ytterligare utredningar (SOU 2015:85, 2017:21). Trygghetsboendet erbjuder ungefär samma funktioner som seniorbostäderna men är avsett för en något äldre kategori, oftast för dem över 70 år, och är tänkt att erbjuda en tryggare boendesituation och bryta isolering. De flesta trygghetsboenden är inrättade med hjälp av ett statligt investeringsstöd vilket ålägger bostadsföretagen att ha lokaler för gemensamma aktiviteter samt personal på plats under dagtid för att bidra till en social verksamhet i boendet. I många fall inrättas den här typen av boende i samarbete mellan ett bostadsföretag och kommunen där den senare t ex kan stå för kostnaden för gemensamma lokaler och personal medan bostadsföretagen står för uthyrning. Det finns också andra lösningar där personalen är anställd av bostadsföretaget eller där kostnaden för de gemensamma ytorna blir ett tillägg på hyran. En pågående studie vid Umeå universitet visar på att de hushåll

som flyttar till trygghetsboende ofta är bland de allra äldsta och också har sämre hälsa (Balash, Sjögren, Sköldunger, Lövheim & Edvardsson 2018).

Hyror och avgifter i seniorbostäder och trygghetsbostäder är ordinarie marknadshyror. Det finns inte heller någon lagstadgad skyldighet för kommunerna att erbjuda varken seniorbostäder eller trygghetsbostäder såsom är fallet med det särskilda boendet. Det innebär att boendeformerna primärt förekommer i kommuner där bostadsföretagen bedömer att det finns en betalningsvilja bland äldre för den här typen av bostäder och där det finns möjlighet att på marknadsmässiga grunder etablera boendena (Larsson et al. 2013; Sandstedt & Abramsson 2012; SOU 2015:85).

I en proposition från juni 2018 (Prop, 2017/18:273) föreslog regeringen en ny bestämmelse i socialtjänstlagen som tydliggör möjligheten för kommunerna att själva inrätta biståndsbedömt trygghetsboende för äldre som känner sig otrygga i sitt boende men som inte bedöms vara i behov av särskilt boende. I trygghetsboendet behöver inte alla krav som gäller i det särskilda boendet uppfyllas, det behöver t ex inte finnas personal tillgänglig dygnet runt. Däremot bestämmer kommunerna själva om boendeformen ska erbjudas, det är fortfarande ingen skyldighet. Men förslaget tydliggör möjligheten för kommunerna att träda in om inget annat intresse finns. För just mindre kommuner med vikande befolkningsunderlag och lågt intresse för nybyggnation bland marknadsaktörerna borde förslaget ha betydelse. Detta förslag förelåg inte när föreliggande studie genomfördes och är därför inte något som representanterna för kommunen kunde ta ställning till eller diskutera.

TRE ÖSTGÖTSKA KOMMUNER

De tre kommuner som varit i fokus i föreliggande studie, Valdemarsvik, Ydre och Åtvidaberg är geografiskt ungefär lika stora till ytan men skiljer sig åt på andra sätt. Ydre är Östergötlands minsta kommun med ca 3 600 invånare och den som ligger mest perifert i länet. Österbymo är Sveriges minsta centralort. Andra orter i kommunen är Asby, Hestra och Rydsnäs. Jord- och skogsbruk kännetecknar traditionellt kommunen där en majoritet av befolkningen i kommunen bor i småorter eller glesbygd. Kommunen är rik på företag. Valdemarsvik är en kustkommun men också den liten, med sina 7 900 invånare. Det är en skärgårdskommun med de särskilda förutsättningar som det innebär med en kraftigt ökande befolkning under sommarmånaderna. Förutom centralorten Valdemarsvik består kommunen av orterna Gusum, Ringarum, Gryt och Tryserum. Historiskt har tillverkningsindustri dominerat; kopparverk, garveri och verkstadsmekanisk industri. Idag arbetar majoriteten inom industri- och servicenäring och arbetspendlingen ut från kommunen är större än inpendlingen. Drygt 40 % av befolkningen bor i småorter eller i glesbygd. Åtvidaberg är den största av de undersökta kommunerna med drygt 11 600 invånare, en stor centralort och närhet till Linköping. Andra orter i kommuen är Grebo, Björsäter, Hannäs/Kvarnvik och Falerum. Åtvidaberg är en gammal industri- och bruksort och industrin sysselsätter ännu en stor del av befolkningen i kommunen liksom jord-, skogsbruk, byggverksamhet, utbildning och forskning.

Andelen 65 år och äldre var vid utgången av 2017, 28 % i Ydre, 26 % i Åtvidaberg och högst i Valdemarsvik där 33 % var 65 år och äldre. Ökningen av andelen 65 år och äldre i de undersökta kommunerna förväntas också bli störst i Valdemarsvik under perioden fram till 2030 och kommunens befolkning

har den högsta medelåldern, 47,3 år, av de tre undersökta kommunerna. Medelåldern i Ydre och Åtvidaberg är 46,1 respektive 44,6 år att jämföra med Knivsta kommun som har Sveriges lägsta medelålder med 36,1 år och Överkalix som har den högsta, 48,4 år (per 31 december 2017). Av invånarna i Valdemarsviks kommun bodde 3,1 % av befolkningen över 65 år i särskilt boende (1 oktober 2016), för Ydre och Åtvidabergs kommuner var motsvarande siffra 3,2 respektive 4,3 % (SCB, 2018; Socialstyrelsen, 2018). Enligt Boverkets bostadsmarknadsenkät anger såväl Ydre som Åtvidabergs kommuner att det råder en obalans på bostadsmarknaden och man räknar med att man kommer att sakna tillräckligt med bostäder i särskilt boende om såväl två som fem år medan Valdemarsvik bedömer läget som varande i balans nu liksom om två respektive fem år (Boverket, 2018).

BEFOLKNINGSSTRUKTUR OCH BOSTADSBEHOV

När studien inleddes hade de tre utvalda kommunerna alla haft vikande befolkningsutveckling under lång tid. De allra senaste åren har utvecklingen vänt och kommunerna har nu sett en liten befolkningsökning. Befolkningsstrukturen är dock fortfarande sådan att andelen äldre kommer att öka framöver. I alla kommunerna diskuterar man därför en anpassning- och effektiviseringsstrategi, det vill säga om kommunens resurser krymper kommer man i större utsträckning att behöva fokusera på att tillfredsställa grundläggande servicebehov.

> *Alltså det är ju bara att konstatera att vi kommer att ha en åldrande befolkning i en ganska bred… och vi måste anpassa oss efter det.*

Befolkningen i kommunen har ju samma behov som den i tillväxtkommuner och kommunernas uppdrag är desamma men de ekonomiska ramarna för såväl kommunen som de äldre invå-

narna är annorlunda. I särskilt de mindre kommunerna diskuteras effekten av minskade skatteintäkter för även om kommunerna har ökat marginellt under ett eller två år så har den långsiktiga utvecklingen varit en påtaglig befolkningsminskning, t ex hade år 2015 Ydres befolkning minskat med 17 % sedan 1990 och Valdemarsviks med 12 %.

> *Skatteunderlaget är inte vad det borde vara. Samtidigt som omvärlden har hunnit ifatt [] på något sätt. D v s vi har samma världsliga problem som alla andra har. Försörjningsstödet stiger, vårdplatser fodras och sen är det inte minst då det här som vi pratar om, den demografiska bilden förändras och fler och fler måste flytta in på och få vård. Säboplatserna blir fler och fler. Demensavdelningen fler och fler o s v. Så kostnaderna stiger [] Vi har ju svårt att göra budget och vi har definitivt ingen möjlighet att hålla budget som det ser ut för närvarande. Utan det är, galopperar när det gäller de delarna.*

Å andra sidan verkar man från kommunchefernas sida ha en tilltro till det stöd man får i olika utjämningssystem. När de egna resurserna inte riktigt räcker till så får man hjälp utifrån:

> *Ja, men … alltså egentligen är vi väl inte så oroliga för det där så länge det finns ett rimligt utjämningssystem i landet … skatteutjämning eller kostnadsutjämning, om man säger så. Och även inkomstutjämning är det ju därför då får man ju ändå rimliga förutsättningar att klara av om man har osedvanligt många barn eller många äldre så, eller har med olika social bakgrund. Det är ju så förfinade beräkningssystem i det där så.*

I de undersökta kommunerna lyfter man fram bristen på bostäder för de äldre att flytta till men menar att kommunerna kan göra ganska lite för att bostäder ska byggas. Även Riksrevisionen pekar på många mindre kommuners svårigheter att klara kraven

på bostadsförsörjning enligt bostadsförsörjningslagen, att skapa förutsättningar för alla att leva i goda bostäder. Därmed klarar man inte heller de bostadsmarknadspolitiska målen om en långsiktigt fungerande bostadsmarknad där utbudet av bostäder ska motsvara efterfrågan. Även om man i de undersökta kommunerna skulle ge bort mark så är byggkostnaderna fortfarande alldeles för höga för att få lönsamhet och att ingen vill bygga, bl a eftersom värdet på fastigheten sjunker så snart den är färdigbyggd. Man menar också att även om man vill flytta från en stor villa så finns det endast begränsat med attraktiva alternativ som de äldre invånarna anser sig ha råd med eller är beredda att betala för. I kommunerna finns många villaägare och utbudet av lägenheter är begränsat.

> *Och folk i gemen i [kommunen] har varit vana att flytta till en kåk när de inte …. Vi har inte, vi har förhållandevis, om vi ser till vår folkmängd så har vi förhållandevis lite bostads- och hyresrätter.*

En av de undersökta kommunerna refererar till en enkätundersökning som kommunen genomfört för att kartlägga behovet av bostäder bland äldre och vad de äldre efterfrågar. I undersökningen framgick att betalningsviljan var betydligt lägre, ungefär hälften mot beräknad kostnad för den typ av bostäder som efterfrågades. För kommunerna blir detta förstås ett dilemma. Samtidigt visar resultat från den enkät som genomfördes som en del i projektet Omsorg om landsbygdens äldsta att en relativt stor andel äldre ändå flyttar, 25% av dem som svarade på enkäten hade bott i sin bostad mindre än 10 år. Eftersom alla som svarade på enkäten var 80 år eller äldre har de flyttat efter att de fyllt 70 år vilket pekar på en livscykelflyttning på äldre dagar (Hagberg 2015).

Det finns också i materialet flera exempel på hur kommunerna diskuterar ett äldrevänligt samhälle där boende, samhällsservice och kommunikationer är nyckelord. I en av kommunerna menar man att man behöver föra över resurser från de yngre generationerna vars andel minskar till de äldre som blir fler och som med ökad ålder även får ökade hjälp- och omsorgsbehov, en anpassning av fördelningen av resurser till de grupper som har störst behov. Det här är dock inte helt lätt att tala om, att man som kommun tar resurser från de yngre för att satsa på de äldre, att bli känd som en kommun som prioriterar äldre. Men i praktiken tycker man inte att det skulle vara ett problem eftersom man i ett nationellt perspektiv faktiskt jämförelsevis lägger mycket pengar på barn och unga. Man tar också upp byråkratin inom äldreomsorgen som man upplever som betungande för en liten kommun och där personalen får dra ett tungt lass med ett stort ansvar för anställda och vårdtagare inom hemtjänsten när allt fler blir äldre och bor kvar hemma. Man menar, från politikernas sida, att många bor kvar hemma väldigt länge och med ganska stora insatser från hemtjänst innan man till slut flyttar till det särskilda boendet och där blir man då inte boende så länge.

I en av kommunerna har man under senare år stramat upp hemtjänsten för att minska kostnaderna. Man resonerar också kring att det vore möjligt för kommunen att ytterligare dra in på kostnader genom att i mindre utsträckning erbjuda t ex städning och tvätt via hemtjänsten utan i stället låta den typen av tjänster utföras av privata företag som de äldre själva får anlita. Man har också minskat på antalet platser i det särskilda boendet för att personer som inte har behov av den service som erbjuds i boendet, och som kostar mycket för kommunerna, inte heller ska flytta dit förrän behovet verkligen finns. Man har i kom-

munen ett trygghetsboende (se nedan) som vänder sig till äldre utan stora omsorgsbehov men som har ett behov av en tryggare boendemiljö med ett visst mått av organiserade aktiviteter och av att ingå i en social gemenskap.

Enligt en av informanterna präglas det äldrevänliga boendet av tillgänglighet, service och närhet. Det är ett boende som framför allt är tillgängligt, det vill säga anpassat för nedsatt rörlighet, men har även en hög servicenivå, nära till aktiviteter, kulturutbud, caféer och restauranger.

SAMVERKAN FÖR ATT ÖKA BOSTADSUTBUDET

För kommunerna handlar det om att samverka med företag, t ex fastighetsägare som vill utveckla verksamhet i kommunerna där man från kommunernas sida är öppna för att underlätta deras verksamhet. Det handlar också om att ta tillvara de möjligheter till bidrag och subventioner som finns tillgängliga. Det har man t ex gjort i två av kommunerna för att etablera trygghetsbostäder som kan vara ett sätt att möta kostnader för utspridd hemtjänst samt de högre kostnaderna för platser i särskilt boende. Genom att erbjuda trygghetsbostäder istället för platser i särskilt boende kan kostnaderna hållas nere samtidigt som de äldre som vill flytta till ett tryggare boende får möjlighet att göra det. I Boverkets årliga bostadsmarknadsenkät framgår att det finns seniorbostäder i en av de undersökta kommunerna, Ydre, och trygghetsbostäder i två av kommunerna, Ydre och Åtvidaberg (Boverket 2018). I Ydre har kommunen samarbetat med det kommunala bostadsbolaget i etablerandet av ett trygghetsboende med 24 lägenheter samt ett seniorboende med fyra lägenheter och man menar att det är ett sätt att spara på resurserna, i alla fall om man kan skjuta upp flytten till särskilt boende genom att erbjuda trygghetsbostäder.

Och det visade sig ju att det var en lyckad affär. För det första så fick man ju bra stadsbidrag för att bygga trygghetsboende och för det andra var det ju då ett bra mellanstick från att man flyttade hemifrån, eller inte kunde bo hemma med hemtjänst, till att man skulle få säboplats så att säga då. Och det är ju betydligt billigare att ha folk på trygghetsboende än på säbo. Det fodrar ju en helt annan vård på säbo naturligtvis.

I Åtvidaberg har ett trygghetsboende iordningställts i samverkan med ett privat fastighetsbolag, enligt Boverkets enkät finns 11 trygghetsbostäder. I trygghetsboendet står kommunen för kostnaden för gemensamma lokaler och personal (som finns på plats några timmar dagligen) medan de äldre betalar vanlig hyra för sina lägenheter som förmedlas via bostadsföretaget. Dessa lägenheter färdigställdes dock efter det att denna studie genomfördes. I Valdemarsvik finns varken trygghetsbostäder eller seniorbostäder.

I Valdemarsvik har man däremot diskuterat ett samarbete med olika privata fastighetsägare och pensionärsföreningar för att bygga attraktiva bostäder för äldre, dels för att tillfredsställa lokala behov dels även i syfte att locka nya invånare till kommunen, t ex från närliggande kommuner med större städer med bostadsbrist. Den hittillsvarande begränsade efterfrågan på bostäder och många tomma bostäder på den lokala bostadsmarknaden i en kommun som inte expanderar gör det dock svårt att locka bostadsföretag att satsa på bostäder i kommunen. Samtidigt ser man risker med att inte kunna erbjuda äldrevänliga bostäder i den egna kommunen, risken är att äldre kommuninvånare väljer en bostad i grannkommunen ifall utbudet är bättre där.

Annars riskerar vi ju att det fortsätter som det har gjort till viss del här nu att, människor som då kommer in i den här fasen [att de vill flytta], ser att, nämen, vi flyttar till [grannkommunen].

Generellt har man inte någon bostadsbrist i Valdemarsvik men det råder brist på tillgängliga bostäder för till exempel äldre som behöver använda rollator eller rullstol (Boverket, 2017).

Att tillfredsställa omvårdnadsbehov med hjälp av hemtjänst bland äldre i glesa områden är ett problem som har lyfts fram och att kunna erbjuda bostäder i kommunernas tätorter för de äldre som vill flytta dit är ett sätt att minska kostnaderna. Det framgår i enkäten som gjordes inom ramen för projektet Omsorg om landsbygdens äldsta, att en stor andel av de äldre i de undersökta kommunerna bor i kommunernas tätorter och endast i begränsad utsträckning är utspridda över de glesare delarna av kommunen, många hade också flyttat under de senaste tio åren (se ovan).

Samarbete med andra aktörer är ett resonemang som kommer igen när man pratar om samverkan med andra kommuner även i andra frågor där man som egen kommun inte kan bära kostnaden för vissa verksamheter på egen hand, t ex för räddningstjänst, alkoholhandläggning, IT-tjänster och skolfrågor, t ex för barn som bor vid kommungränserna. I ett av enkätsvaren från undersökningen *Omsorg om landsbygdens äldsta* hade en respondent noterat att man hade beviljats färdtjänst inom den egna kommunen men inte i grannkommunen som låg ungefär 300 meter från bostaden. För den enskilda individen kan man anta att kommungränsen inte var avgörande för var man hade sina sociala kontakter eller för var närmsta serviceutbud var lokaliserat.

GEOGRAFISKA ARV

De undersökta kommunerna består av geografiska områden som tidigare utgjordes av egna kommuner. Hur sammanslagningen har fungerat ser lite olika ut. Medan en av kommunerna har en tydlig centralort till vilken man också har centraliserat en stor del av kommunens verksamheter har en annan en struktur i serviceutbudet som bygger på en tidigare kommunindelning. I den senare kommunen är varje del angelägen om att behålla den servicenivå som man har och förslag om att t ex stänga ner ett särskilt boende i en kommundel leder till missämja i kommunen. På så sätt präglas kommunen av ett visst mått av rättvisetänkande. Detta illustreras när en informant berättar om hobbyverksamhet som pågick i ett av kommunens särskilda boenden i kommunal regi. Under förmiddagarna kunde man komma till verksamheten för att delta i olika aktiviteter. Denna verksamhet lades ner, dels för att det inte var verksamhet som kommunen är ålagd att driva och därmed inte behövde lägga pengar på utan det är en typ av verksamhet som man tänker skulle kunna drivas av frivilligorganisationer. Men dels också för att verksamheten bara förekom på det särskilda boendet i centralorten och inte i andra delar av kommunen. Man gjorde också i kommunen ett försök med centralisering av hemtjänsten men återgick efter en period till kommundelsnära hemtjänst. Det har funnits in politisk ambition att värna om service på landsbygden och att då dra in kommunal äldreomsorg skulle gå stick i stäv mot en sådan politisk ambition. För de äldre själva är också förankringen på den egna orten stark.

> *att när man kommer från ett visst område här så då är man väldigt rotad där, kan jag känna. Och det vi märker då att om vi kanske inte just har nån plats i äldreboendet där just då, så säger man att … nä men då väljer jag nog att avstå*

Ur ett resursperspektiv är frågan dock fortfarande aktuell såväl vad gäller hemtjänst som äldreboenden och diskuteras kontinuerligt. I sammanhanget bygger den lokala hemtjänsten på att samarbetet fungerar mellan hemtjänsten och det särskilda boendet. Skulle det senare försvinna påverkar det också verksamheten för hemtjänsten.

> *det är ju det som liksom är utmaningen då, tycker jag i alla fall … att få hemtjänst och särskilda boenden att fungera som en helhet och kunna gå in och ut naturligtvis och så, då kan man hitta många fördelar*

Den geografiska förankringen upplevs ibland som överdrivet stark och att den leder till problem att eventuellt samordna verksamheter i olika kommundelar:

> *ja, det är som om vi pratade om resan till månen ibland alltså. Och då pratar inte jag särskilt om äldreomsorgen utan över huvud taget.*

I kommunen med ett tydligt centralortsperspektiv hade t ex det enda särskilda boendet lokaliserats till centralorten och dit flyttade alla äldre som bedömdes ha behov av den typen av boende. Man hade också märkt att de boenden som fanns i andra delar av kommunen inte fyllde de platser som fanns och att en del äldre uttryckte att det var bättre att flytta till en ort där servicenivån var högre. Från kommunens sida resonerade man också som så att för att upprätthålla en tillräcklig nivå avseende t ex personaltäthet så behöver verksamheten centraliseras, man skulle inte *orka* med att försörja flera särskilda boenden till tillräcklig personalstyrka, såväl av ekonomiska som av kvalitetsskäl.

> *Och för att hålla en nivå för våra äldre och det, så har vi konstaterat att ska vi ha det så ska vi vara centralt inne i tätorten här.*

Att upprätthålla kompetensnivån i personalstyrkan och att få tillräckligt med personal överhuvudtaget är en fråga man brottas med även i den förra kommunen. Där pendlar en stor del av personalstyrkan i hemtjänst och särskilt boende in till kommunen vilket dels ställer krav på att man är en attraktiv arbetsgivare, dels på längre sikt kan påverka möjligheten att bedriva verksamhet på flera orter i kommunen. Särskilt då man förutser en hel del pensionsavgångar under de närmsta åren.

I den tredje och minsta kommunen var allt boende för äldre, såsom seniorboende, trygghetsboende och särskilt boende, lokaliserat till centralorten som dock är betydligt mindre än centralorterna i de övriga två kommunerna men framför allt har ett mycket större serviceutbud än övriga orter i kommunen.

Den tidigare kommunsammanslagningen tar sig i de olika kommunerna också uttryck på det sätt att en del äldre som inte bor i centralorten men anser sig behöva flytta säger att om de nu ändå ska flytta så flyttar man hellre till en annan kommun än till centralorten i den egna kommunen.

> *Människor, det är många människor som har sagt till mig att, ska jag flytta, då flyttar jag från kommunen.*

Man känner inte nödvändigtvis tillhörighet till centralorten även om man gör det till den egna orten i kommunen och engagemanget för denna är stort. Sådana exempel ges dels av de kommunrepresentanter som intervjuats, som i citatet ovan, men också i några av de enkäter som gjordes inom ramen för projektet Omsorgen om landsbygdens äldsta. Kanske har man ändå handlat och uppsökt olika servicefunktioner i t ex en grannkommun tidigare och känner en starkare förankring där.

FÖRBEREDELSE OCH STRUKTUR FÖR EN ÖKAD ANDEL ÄLDRE

I en av kommunerna säger en representant att man egentligen inte har någon struktur för hur man ska möta en åldrande befolkningen men att man har tänkt mycket kring frågorna och pratat om dem. Men någon särskild strategi har man inte landat i och detsamma gäller egentligen för övriga två kommuner också även om centraliseringen av äldreomsorgen i Åtvidaberg är en långsiktig handlingslinje. I Ydre har man förvisso sett över omsorgsbehoven och stramat upp riktlinjer som en förberedelse för en ökad andel äldre. I övrigt har man diskuterat frågan men inte utarbetat någon strategi för till exempel bostadsförsörjning i någon kommun. Man tycks också vara trygg i förvissningen om att de uppdrag man har lagstadgad skyldighet att ombesörja kommer man att kunna lösa med hjälp av statligt stöd och kommunala utjämningsbidrag om det inte ryms inom den egna ekonomin. Det finns också en medvetenhet inom kommunerna att man måste ta till vara det stöd som finns och diskutera olika samverkansformer, till exempel med bostadsföretag för att få ett tillskott av äldrevänliga bostäder på bostadsmarknaden. Ett sådant arbete har påbörjats såväl i Ydre som i Åtvidaberg.

Med allt fler äldre i befolkningen och allt fler i hög ålder, i bostäder på den ordinarie bostadsmarknaden behövs ett varierat bostadsutbud. Ett större ansvar har lagts på äldre själva att se om sin bostadssituation men det är bara görbart på en bostadsmarknad med bostäder anpassade för äldres behov. Då kommunerna är de som ansvarar för bostadsförsörjningen behöver man utveckla arbetsmetoder för att åstadkomma en balans mellan äldres behov och bostadsmarknadens utbud. Det behöver ske i samarbete med bostadsmarknadens andra aktörer då kommunerna inte själva bygger bostäder för äldre på den ordinarie

bostadsmarknaden men också i samråd med de äldre själva för att säkerställa att bostadsutbudet motsvarar de äldres preferenser, betalningsvilja och betalningsmöjlighet. I utredningen om äldres boende som resulterade i slutrapporten Bostäder att bo kvar i (SOU 2015:85) diskuterades möjligheten att med ekonomiska bidrag och juridiskt stöd underlätta för äldre som själva vill ordna sitt äldreboende, t ex i form av en bostadsförening, ett kooperativ eller kollektivboende. Det var dock inte något som togs upp av informanterna i föreliggande studie varken som något man kände till eller som skulle vara något som kommunen skulle kunna stötta.

Kommunerna i studien visar på en medvetenhet om t ex vikten av samverkan för att kunna åstadkomma nödvändiga förändringar på bostadsmarknaden även om man till viss del kan anse sig låst av att inte ha större påverkan på bostadsmarknadsaktörerna. Till syvende och sist är det investeringskostnader och betalningsvilja som avgör vad som byggs. Där samverkan lett till resultat har detta dock visat sig vara positivt, som t ex i Ydre där kommunen upplever att trygghetsbostäderna tjänar dubbla syften, dels att man undviker en flyttning till ett särskilt boende, som skulle kostat kommunen mycket pengar, dels att den äldre personen känner sig trygg i boendesituationen. Man är också medveten om de geografiska begränsningar som finns i kommunen där såväl politiker som de äldre individerna ger uttryck för en lokal platsbundenhet som kan påverka framtida beslut som rör verksamheter i kommunen och de flyttmönster man kan komma att se bland de äldre. Där har man i de olika kommunerna hittills valt olika alternativ med såväl en regelrätt centralisering som en vilja att bevara äldreboendena och service till äldre i olika delar av kommunen, alternativ som man motiverar på olika sätt.

Sammanfattningsvis visar studien att de undersökta kommunerna inte har någon uttalad strategi för hur man ska tillfredsställa äldres bostadsbehov framöver. Det finns dock en medvetenhet om de förändringar som har ägt rum, dels de demografiska förändringarna dels förändringar på bostadsmarknaden. Man är också medveten om vilka konsekvenserna är för kommunen, och de äldre, om man inte kan tillfredsställa de behov som finns. Äldres boende är således en fråga som diskuteras på olika nivåer i kommunen men man konstaterar också att man är beroende av bostadsmarknadens aktörer och vad som går att göra på bostadsmarknaden. Att frågan har lyfts på riksnivå i och med Riksrevisionens rapport samt i olika statliga utredningar med äldres boende i fokus och nu också i den senaste propositionen om trygghetsboende kan bidra till att underlätta för kommunerna att ombesörja äldres bostadsbehov och därmed uppfylla bostadsförsörjningslagens krav om att alla i kommunen ska leva i en god bostad.

TACK

Projektet har möjliggjorts med stöd av ett forskningsbidrag från Centrum för kommunstrategiska studier (CKS) vid Linköpings universitet.

LITTERATUR

Abramsson, M. & Andersson, E. (2016). Changing preferences with ageing - housing choices and housing plans of older people. *Housing Theory and Society, 33*(2), 1-25.

Abramsson, M., Elmqvist, A. & Magnusson Turner, L. (2014). Äldres flyttningar och motiv till att flytta eller bo kvar. Skrifter från NISAL nr 10. Linköpings universitet.

Abramsson, M. & Hagberg, J.-E. (2012). Omsorgens skugga - äldres strategier i boendet. I E. Jeppsson Grassman & A. Whitaker (red.), Åldrande och omsorgens gestaltningar: Mot nya perspektiv (sid. 125–146). Lund: Studentlitteratur.

Abramsson, M. & Sandstedt, E. (2012). Bostadsmarknad och bostadsformer för andra halvan av livet. I M. Abramsson & C. Nord (red.), Äldres boende - forskningsperspektiv i Norden (sid. 155–168). Lund: Studentlitteratur.

Andersson, E. & Abramsson, M. (2012). Changing residential mobility rates of older people in Sweden. *Ageing and Society, 32*(6), 963-982.

Andersson, E., Malmberg, B. & Abramsson, M. (2018). Patterns of changing residential preferences during late adulthood. *Ageing and Society*. doi:10.1017/S0144686X18000259.

Angelini, V. & Laferrère, A. (2012). Residential Mobility of the European Elderly. *CESifo Economic Studies, 58*(3), 544–569.

Balash, L., Sjögren, K., Sköldunger, A., Lövheim, H. & Edvardsson, D. (2018). *Health status and characteristics of residents living in sheltered housing*. Paper presented at the the Nordic Congress of Gerontology, Oslo, Norway May 3rd, 2018.

Blomberg, I. & Kärnekull, K. (2013). *Bygga seniorboende tillsammans - en handbok*. Stockholm: Svensk byggtjänst.

Boverket. (2018). Bostadsmarknadeenkäten 2018. Öppna data.

Granbom, M., Slaug, B., Löfqvist, C., Oswald, F. & Iwarsson, S. (2014). Community Relocation in Very Old Age: Changes in Housing Accessibility *Relocation and residential reasoning in very old age - Housing, health and everyday life, Doctoral Dissertation*. Medicinska fakulteten, Lunds universitet.

Hagberg, J.-E. (2015). *Att vara gammal och leva på landsbygden. Äldres uppfattningar om vardagen och åldrandet*. Skrifter från NISAL nr 12. Linköpings universitet.

Larsson, L., Tranquist, J., Solding, L., Sjölander, J., Isaksson, O. & Sigsjö, H. (2013). *Trygghetsbostäder för äldre - en kartläggning. Regeringsuppdrag*. Malmö Högskola.

Prop. (2017/18:273). Biståndsbedömt trygghetsboende för äldre.

Riksrevisionen. (2014). *Bostäder för äldre i avfolkningsorter.*

http://www.riksrevisionen.se/PageFiles/18923/RiR_2014_2_Äldres%20boende_anpassad.pdf [Hämtad 16 maj 2016].

Rossi, P. H. (1955). *Why families move. A study in the social psychology of urban residential mobility*. Glencoe, Illinois: The Free Press.

Sandstedt, E. & Abramsson, M. (2012). Ny bostadspolitik för att möta en åldrande befolkning. I M. Abramsson & C. Nord (red.), Äldres boende - forskningsperspektiv i Norden (sid. 19-33). Lund: Studentlitteratur.

SCB (2018). *Statistikdatabasen. Folkmängden den 1 november 2017 efter region, ålder och kön.* www.statistikdatabasen.scb.se/goto/sv/ssd/FolkmangdNov [Hämtad 2018-07-04].

Socialstyrelsen. (2018). *Statistik om äldre och personer med funktionsnedsättning efter regiform 2017. Tabeller. Sveriges Officella Statistik*. https://www.socialstyrelsen.se/publikationer2017/2017-2-13 [Hämtad 2018-07-04].

SOU (2007:103). *Bo för att leva - seniorbostäder och trygghetsbostäder. Delbetänkande av Äldreboendedelegationen*. Stockholm: Fritzes.

SOU (2008:113). *Bo bra hela livet - Slutbetänkande av äldreboendedelegationen*. Stockholm: Fritzes.

SOU (2015:85). *Bostäder att bo kvar i. Bygg för gemenskap i tillgänglighetssmarta boendemiljöer Betänkande av utredningen om bostäder för äldre*. Stockholm: Fritzes.

SOU (2017:1). *För Sveriges landsbygder - en sammanhållen politik för arbete, hållbar tillväxt och välfärd*. Stockholm: Wolters Kluwer.

SOU (2017:21). *Läs mig! Nationell kvalitetsplan för vård och omsorg om äldre personer*. Stockholm: Wolters Kluwer.

Landsbygden och ett fossilfritt och klimatrobust Sverige

Mattias Hjerpe och Erik Glaas

Inom miljö- och geovetenskaperna råder samsyn om att mänsklig aktivitet påverkar de globala klimat- och ekosystemen (Sörlin 2017). Vi befinner oss i en ny geologisk era kallad Antropocen där förutsättningarna för jordens arter snabbt förändras på grund av mänsklig påverkan på bl.a. klimatet. Världens länder har i Parisavtalet åtagit sig att begränsa temperaturökningen till under två grader. För att klara det måste växthusgasutsläppen bromsas kraftigt för att helt upphöra från och med tjugohundratalets andra hälft. För svensk del behöver utsläppen minska ännu snabbare. Därför har regeringen accelererat klimatarbetet och utvecklat ett nytt klimatpolitiskt ramverk som fastslår att Sverige ska vara fossilfritt år 2045. Därefter ska utsläppen av växthusgaser i Sverige vara negativa - mer koldioxid ska alltså tas upp av vegetationen och/eller konstgjorda sänkor än vad samhället släpper ut. Då är stegvisa minskningar av utsläppen med ny teknik otillräckliga, utan mer omfattande och radikala förändringar kring hur vi planerar våra samhällen och hur vi förflyttar oss kommer att krävas. Kanske behöver vi även omvärdera vad vi värdesätter i livet. Sådana mer omfattande förändringar kallar forskarna transformativa eller omställande.

Som om det inte var nog med att snabbt ställa om till ett fossilfritt Sverige, så behöver även det svenska samhället klimatanpassas för att möta effekterna av ett förändrat klimat. Vädret blir allt varmare, våtare och vildare och dagens samhälle är inte

tillräckligt väl anpassat för exempelvis skyfall och värmeböljor. Klimatanpassning handlar om att öka samhällets robusthet inför det förändrade klimatets effekter. Våren 2018 presenterades en ny nationell strategi för klimatanpassning (Prop 2017/18:163) som belyser behovet av krafttag för att minska sårbarheten inom alla samhällssektorer. Hittills har man främst utrett frågan om ansvarsfördelning och få klimatanpassningsåtgärder har genomförts. Landsbygden nämns i strategin i samband med en nationell satsning på att öka vägnätets bärighet och att kommuner genom fysisk planering indirekt ansvarar för att förebygga effekter av klimatförändringarna som annars kan uppstå på landsbygden.

På en del platser där man har drabbats av extrema väderhändelser, t.ex. Köpenhamn och Malmö, har klimatanpassningsarbetet kommit igång. Där har man blivit varse att klimatanpassningen också kräver transformativa åtgärder. Nya principer för hur man planerar stadens fysiska miljö har börjat användas. Vi vet att kommuners klimatanpassningsarbete begränsas av t.ex. kunskap om hur man påverkas av ett förändrat klimat, översikt över klimatarbetet, otillräcklig statlig styrning och stuprörstänkande begränsar klimatanpassningsarbetet. Trots det förbättrade kunskapsläget och ökade klimatarbetet saknas fortfarande en heltäckande analys som både täcker vilka växthusgasutsläpp som behöver minskas och hur klimatförändringarnas effekter behöver hanteras. Arbetet har därför varit företrädesvis reaktivt, dvs. att det syftar till att skydda befintlig bebyggelse och infrastruktur, och att minska punktutsläpp, snarare än att minska samhällets sårbarhet och att ändra våra beteenden och resursanvändning. Vi vet mer om offentliga än privata aktörers klimatarbete och mer om städer än om landsbygden. Därför går den här texten systematiskt igenom hur den svenska landsbygden

påverkas av klimatförändringarna samt vilken roll landsbygden skulle kunna ha i klimatomställningen. Vi bygger på pågående forskning, statistik och intervjuer med tjänstemän och politiker i landsbygdskommuner.

KLIMATFÖRÄNDRINGENS BETYDELSE FÖR LANDSBYGDEN

Klimatförändringen påverkar och kommer att påverka landsbygden på många olika sätt. För att underlätta en systematisk genomgång av landsbygdens klimatutmaningar och dess möjliga roll i klimatomställningen behöver vi hitta områden där landsbygden har potential att bidra till att minska utsläppen av växthusgaser i Sverige, samt klimatrelaterade risker som är speciellt relevanta för landsbygden.

För att Sverige ska kunna uppnå det nationella klimatmålet behöver utsläppen minska med 85% till år 2045 (SOU 2016:21). I nuläget står inrikes transporter och industri för den största delen av utsläppen, men även jordbruk, el- och fjärrvärmeproduktion samt arbetsmaskiner bidrar med betydande utsläpp (Bild 1). För inrikes transporter finns ett särskilt klimatmål att minska utsläppen med minst 70% senast år 2030 (Utsläpp från inrikes flyg inkluderas inte, eftersom de redan ingår i EU:s system för handel med utsläppsrätter.). Arbetet med att minska utsläppen

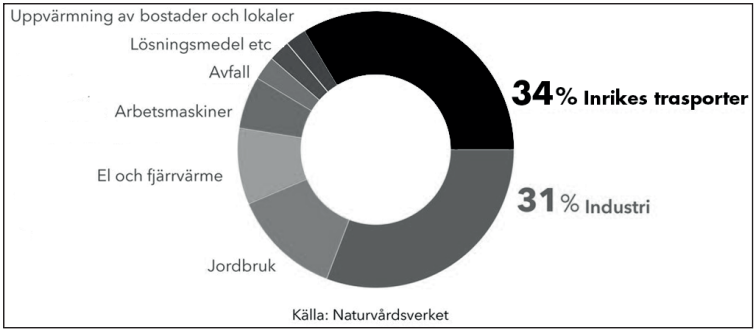

Bild 1. Fördelningen av utsläpp av växthusgaser för olika sektorer i Sverige (Källa: Naturvårdsverket)

kommer att påverka landsbygden på tre sätt: (1) byta ut fossil energi mot förnyelsebar energi för el-, fjärrvärme och uppvärmning av bostäder; (2) övergång till förnyelsebar energi för transporter och effektivisera/utveckla person- och godstransporter; samt (3) att minska utsläppen inom jord- och skogsbruket.

Den svenska klimat- och sårbarhetsutredningen visade redan 2007 att alla samhällssektorer kommer att påverkas av ett förändrat klimat. Den globala medeltemperaturen har ökat med knappt en grad sedan 1880. Uppvärmningen väntas fortsätta och därmed påverka en rad klimatvariabler. För Sveriges del ser vi följande trender, vilka pekar åt samma håll oberoende av underliggande scenario (Kjellström m fl. 2014):

- Ökad sommar- och vintertemperatur med 2-6 grader fram till 2100. Det leder till fler värmeböljor och successivt ökande vegetationsperiod med upp till 100 dagar.
- Ökad nederbörd med ca 15% med störst ökning på vintern, fler dagar med extrem nederbörd och skyfall samt ökan översvämningsrisk. Ytvattenkvalitén försämras, vilket ökar behovet av bättre behandlingsmetoder för dricksvattenproduktion. Skyfall blir vanligare, främst varma somrar. Skyfall leder nästan alltid till att vägar rasar, källare och lågt liggande byggnader översvämmas och att telesystemet slås ut.
- Ökad havsnivå. Forskarna är överens om att havsnivåerna kommer att stiga, men ökningstakten varierar beroende på vilket klimatscenario som används. Det är därför osäkert när, men inte om, takten på havsnivåhöjningen kommer att överstiga landhöjningen. Ökad havsnivå leder till risker för strandnära bebyggelse och infrastruktur.
- Trenderna med stormar är mer osäkra.

LANDSBYGDENS VIKTIGASTE KLIMATUTMANINGAR?

Vissa samhällssektorer är och kommer att bli mer utsatta för ett förändrat klimat än andra; några påverkas även positivt av klimatförändringen. I ett forskningsprojekt sammanställde vi 36 aktiviteter som anses viktiga för att ställa om till fossilfria och klimatrobusta lokalsamhällen. Dessa delades i sin tur in i åtta områden: Energi, Transporter, Styrning och planering, Bostäder och byggande, Hälsa, Jord- och skogsbruk, Biodiversitet och miljö samt Vatteninfrastruktur. Vi använder här områdena för att ringa in landsbygdens viktigaste klimatutmaningar.

Energisystemet

Energisystemet är en central del av klimatomställningen och som vi i Sverige generellt mest arbetat med. Energiomställningen handlar om att styra om från fossila energikällor till energi från förnybara källor och avfall, att hjälpa företag och hushåll att minska energianvändningen och att energi- och IT-systemen ska vara robusta mot extremt väder, t.ex. skyfall och stormar.

Landsbygden är en förutsättning för energiomställningen. Det mesta av biomassan växer på landsbygden och där finns det yta för vind- och solkraft. Energiomställningen medför stora möjligheter för landsbygden, som i detta hänseende kan ses som själva drivmedlet för omställningen. Är då landsbygden med på noterna?

Statistik visar att de högsta installerade effekten vind- och solkraft finns i landsbygdskommunerna. Intressant för Östergötland är att tre kommuner är med på listan över de tio kommuner med mest producerad solel per invånare (Tabell 1). Ökningen av solel i dessa kommuner har varit näst intill explosionsartad. Landsbygdskommunernas dominans är lika tydlig gällande vindkraft; samtliga tio kommuner med högst installerad effekt vindkraft per invånare är belägna i norra Sverige.

VINDKRAFTVERK			SOLCELLER		
KOMMUN	EFFEKT kW/INV.	ÖKNING 2014-2017	KOMMUN	EFFEKT W/INV.	ÖKNING 2014-2017
Sorsele	52,1	170%	Ödeshög	72,6	400%
Malå	47,9	0%	Vadstena	67,8	120%
Ockelbo	42,4	0%	Varberg	66,6	1000%
Åsele	30,3	0%	Boxholm	64,3	30%
Storuman	24,7	40%	Katrineholm	52,2	40%
Övertorneå	17,9	110%	Arvika	50,9	500%
Sollefteå	17,3	820%	Strängnäs	44,6	170%
Strömsund	15,8	30%	Simrishamn	40,6	50%
Vindeln	14,6	-	Berg	40,2	200%
Bräcke	14,1	10%	Heby	39,5	10%

Tabell 1. De tio kommuner med högst installerad effekt solceller och vindkraft per invånare 2017 (Källor: Energimyndigheten, Statistiska Centralbyrån samt Fossilfritt Sverige, Power Circle och Svensk Solenergi).

Landsbygden producerar och levererar biomassa som kan användas för att ersätta fossila bränslen i värme- och elproduktion. I Sverige kommer knappt en tredjedel av energin vi använder från biomassa (Skogsstyrelsen 2017). Bara en liten del av biomassan kommer idag från jordbruket. Skogsstyrelsen förutspår ökad efterfrågan på biomassa för energiändamål.

Den ökade användningen av solceller gör fler hushåll på landsbygden självförsörjande på el. Om solcellerna kompletteras med ett batteri kan även sårbarheten inför strömavbrott minska. Landsbygdshushåll har i nuläget generellt sett strömavbrott oftare än i städerna, trots att elbolagen investerat i markförlagda elledningar och gallrat kraftledningsgator.

Hur beskriver landsbygdpolitiker sin roll för energiomställning? De politiker vi intervjuade säger att de arbetar *en del* med energieffektivitet, men att de hittills har fokuserat på att åtgärda offentliga byggnader och lokaler. Mer åtgärder för att minska hushållens och företagens energianvändning, menar de, och de

tycker också att det är svårt att veta hur en kommun kan stödja sol- och vindkraft samt biomassaproduktion förutom genom klimat- och energirådgivning. Ingen av kommunerna har kartlagt energisystemets sårbarhet inför extrema väderhändelser.

Våra intervjuer, tidigare studier i Sverige samt utredningar (Prop. 2017/18:179) pekar alla på behovet av att synliggöra den lokalt pågående energiomställning som faktiskt sker för att öka intresse och erbjuda lärande exempel. Det behövs också lokala insatser för att stödja aktörer som visar intresse av att installera t.ex. egen produktion av solenergi. Idag ses regelverken för solenergiproduktion ansedd som svårt att förstå och överblicka. Sådana insatser har gjorts i exempelvis Linköping med goda resultat.

Transporter

Transporter är en knäckfråga för klimatomställningen och att nå klimatmålet för inrikes transporter till år 2030 är oerhört tufft; kanske även omöjligt. Det kräver nämligen stora investeringar i infrastruktur såsom höghastighetsjärnväg, vilka tar lång tid att genomföra och kräver planeringskompetens som också är en knapp resurs i samhället.

För att nå målet krävs en närmast total förändring av fordonsflottan. År 2016 var omkring 8% av alla sålda personbilar i Sverige el-, elhybrid-, gas- eller etanolbil. Andelen var mycket lägre än åren 2006-2010 och långt ifrån den takt som krävs (Statistiska centralbyrån, 2018). Man behöver också öka användningen av transportslag som leder till mycket små utsläpp, till exempel gång-, cykel- och kollektivtrafik. Det är också viktigt att transportinfrastrukturen klarar av extrema väderhändelser.

Landsbygdshushåll har oftast längre till arbetet, kommunal service och affärer än hushåll i städerna. Man är van att själv

ansvara för sina transporter och blir därmed mer beroende av den egna personbilen. Exempelvis uppgav alla rektorer på för- och grundskolor på landsbygden som vi intervjuade i en annan studie att i princip alla förskolebarn kommer med bil eller skolskjuts.

Utvecklingen av fossilfria personbilar går oerhört snabbt. Antalet modeller som drivs med el, vätgas eller flera olika bränslen ökar årligen. Dessutom minskar kostnadsskillnaden mellan elbilar och dieselbilar snabbt. Milkostnaden för elbilar är avsevärt lägre än för diesel- och bensindrivna bilar. En elbil borde alltså vara mer gynnsam för landsbygdshushåll än för hushåll i städerna.

Statistiken över den svenska fordonsflottan nerbrutet på kommunnivå visar att det krävs en mycket snabbare ökningstakt för att ha en chans att nå målet om 70% reduktion av växthusgasutsläppen från transporter. Skillnaden mellan stad och land framträder dessutom tydligt. Åtta av tio kommuner med högst andel ligger i Stor-Stockholm; samtliga tio kommuner med lägst andel ligger på landsbygden i norra Sverige.

Det finns åtminstone två viktiga skäl till detta. Tekniken passar ännu inte för ett kallt klimat och långa körsträckor; elbilarna behöver ha längre räckvidd, även vid låga temperaturer. Det går heller inte så lätt att ladda elbilen på landsbygden. Enligt webbplatsen *uppladdning.nu* fanns det i början av 2018 ca. 130 laddningsstationer norr om Örnsköldsvik jämfört med knappt 370 bara i Stockholmsområdet.

Klimatomställning av transporter underlättas genom att främja gång-, cykel- och kollektivtrafik. Långa avstånd gör det svårt att öka användningen av de två först nämnda transportslagen på landsbygden. Väl utbyggd kollektivtrafik är effektivt för att styra över från personbil, men VTI bedömer att det kommer

att bli allt svårare att försörja landsbygden med kollektivtrafik (VTI 2013). Osäkerheten beträffande tillgång till kollektivtrafik leder sannolikt till ökad privatbilism. För landsbygdens del är ju tillgången till kollektivtrafik och skolskjuts viktigt och kommer troligen att öka i vikt. Närhet till ett kollektivtrafikstråk är också viktigt för att kunna bygga nya bostäder, eftersom lagstiftning ger ett gott stöd för att prioritera utbyggnad i redan kollektivtra-

HÖGST ANDEL			LÄGST ANDEL		
KOMMUN	ANDEL FOSSILFRI PERSONBILS-FLOTTA	ANDEL NY-REGISTRERADE FOSSILFRIA FORDON JAN-APR 2018	KOMMUN	ANDEL FOSSILFRI PERSONBILS-FLOTTA	ANDEL NY-REGISTRERADE FOSSILFRIA FORDON JAN-APR 2018
Nacka	13,3%	25%	Sorsele	1,6%	0%
Solna	12,8%	25%	Jokkmokk	2,1%	0%
Stockholm	11,6%	14%	Malå	2,1%	0%
Södertälje	11,3%	15%	Dorotea	2,4%	4%
Lund	11,1%	15%	Övertorneå	2,4%	5%
Trollhättan	11,1%	10%	Pajala	2,5%	7%
Sollentuna	10,7%	21%	Strömsund	2,7%	0%
Järfälla	10,6%	18%	Älvdalen	2,7%	0%
Sundbyberg	10,5%	7%	Överkalix	2,9%	0%
Danderyd	10,5%	30%	Norsjö	2,9%	0%

Tabell 2. De tio kommuner med högst respektive lägst andel bilar som kan drivas med el, gas, etanol och vätgas av den totala personbilsflottan år 2017 (Källa: Energimyndigheten).

fikförsörjda områden. Även det motsatta skulle behövas, dvs. att behålla kollektivtrafik i redan bebyggda områden.

Mer anropsstyrning, flexiblare fordonsflotta, bättre pendlarparkeringar och möjlighet att samtransportera gods och personer kan öka chansen att kollektivtrafiken blir kvar. Ny informations- och kommunikationsteknik möjliggör ett mer effektivt utnyttjande av transporter. Detta är särskilt intressant på landsbygden, där många skolskjutsar samt varu- och färdtjänstt-

ransporter idag går tomma åt ena hållet och där hemtjänstpersonal åker långa sträckor. Att hitta logistiklösningar som samnyttjar befintliga transportmedel är angeläget.

Självkörande fordon väntas komma inom några år. De har liknats vid en lika stor förändring som när vi gick från häst och vagn till personbilar. Man har börjat analysera hur de skulle kunna påverka transporterna i städer. För landsbygden kan detta innebära mycket bättre förutsättningar för exempelvis hemleverans av livsmedel och varor och för arbetspendling.

Hur robust mot ett förändrat klimat är landsbygdens transportsystem? I Sverige finns omkring 60000 mil vägar, varav tre fjärdedelar är enskilda vägar som 23000 väghållare ansvarar för (Sveriges Riksdag 2018). Många enskilda vägar har en enklare konstruktion som kan påverkas kraftigt av intensivt regn. Erfarenheter från områden som drabbats av skyfall visar också att grusvägar och mindre landsvägar oftare rasar än vägar i tätorterna. Exempelvis rasade drygt 100 km allmän väg vid skyfallen på Orust sommaren 2002. Skyfallet på Orust ledde t.ex. till att bandvagnar fick kallas in för att kunna nå fram till personer som nyttjade hemtjänst och hemsjukvård. Eftersom många landsbygdshushåll arbetar långt ifrån hemmet får ett vägras oftare till följd att man blir strandad på endera sidan. Det finns många exempel på hur snabba temperaturomslag, milda vintrar och snabb snösmältning skadar enskilda vägar (Ibid.). Mer investeringar, mer samarbete mellan aktörer och ökad insikt om att många av dagens vägar inte är dimensionerade för det nya klimatet kommer att behövas.

Ingen kan idag överblicka hur sårbart vägnätet på landsbygden är för intensiva regn, ras och skred. Vi vet inte vilka områden som är särskilt utsatta. Dock lyfte deltagare i våra fokusgrupper robust infrastruktur, som det allra viktigaste, men

också det svåraste, området för klimatomställning. Att identifiera avsnörda områden - där det inte finns kommunal välfärdsservice, tillgång till livsmedel - skulle möjliggöra en diskussion om åtgärdsstrategi: säkra tillgång till dessa områden eller säkra tillgång till välfärd och andra funktioner. Även stormar orsakar framkomlighetsproblem när träd rasar över vägar. Det framkom som en av de besvärligaste effekterna av extremt väder, eftersom det påverkar möjligheterna att bl.a. handla mat, komma till och från jobbet och hämta barnen på förskolan.

Hur beskriver landsbygdpolitikerna sin roll för transportomställning? De vi intervjuat säger att det krävs mer arbete för att minska utsläppen från transporter. Kommunerna arbetar olika mycket med fossilfria transporter; mest med kommunens egna fordon och att etablera laddstolpar för elbilar. De menar också att de behöver arbeta mycket mer med att öka gång-, cykel- och kollektivtrafik. Ingen av politikerna uppgav att de hade kartlagt transportsystemets sårbarhet inför klimatförändringar.

Bostäder och byggande

Våra bostäders växthusgasutsläpp är fortsatt betydande och de är dåligt anpassade till ett förändrat klimat. Klimatomställning innebär att öka byggnaders energieffektivitet, övergå till förnyelsebar uppvärmning och minska utsläppen av växthusgaser under byggtiden. Satsningar på energieffektivisering i byggnader har lett till att energianvändningen för uppvärmning och att värma vatten har minskat.

Hur landar då omställningen av bostäder på landsbygden? De landsbygdspolitiker vi intervjuat har mest arbetat med energieffektivisering i offentliga byggnader, men det varierar från inte alls till ganska mycket. De behöver arbeta mer med energieffektivisering av bostäder. I diskussionerna på workshoparna med

politiker och tjänstemän framkom även att klimatomställning för fastigheter främst har diskuterats för tätorter, även om energirådgivning är öppen för alla. Inga klara exempel på pågående arbete kring bostäder på landsbygden nämndes.

Bioenergi kommer sannolikt fortsätta vara det vanligaste sättet att värma upp bostäder på landsbygden tillsammans med bergvärme. Ökad konkurrens om bioenergiråvaran väntas höja priserna, vilket är positivt för bioenergiproducenter, dvs. många lantbruksföretag, men negativt för dem som köper pellets eller ved. Uppvärmningsbehovet kommer även att avta ju länge in i framtiden vi kommer.

Det handlar även om att anpassa offentligt och privat ägda fastigheter samt att anpassa vårt kulturarv. Här indikerar ökade skadekostnader att den byggda miljön inte ens är anpassad för dagens extrema vädersituationer – de behöver anpassas. Vem som har ansvar för att klimatanpassning bostäder har diskuterats länge; ända sedan frågan om klimatanpassning kom upp på dagordningen. Den statliga klimatanpassningsutredningen (SOU 2017:42) fastslog att fastighetsägare även fortsättningsvis kommer att ansvara för att klimatanpassa sin egendom.

En större andel av landsbygdshushållen äger sin egen fastighet och en lägre andel bor i flerbostadshus än i städerna. Det innebär att landsbygdshushåll ofta har ett direkt ansvar för klimatanpassning, vilket de husägare på landsbygden vi intervjuat bekräftar. De är vana att hantera väderrelaterade risker löpande i underhållet av sitt hus, även om ökad nederbörd och mer blötsnö ses som risker som kan bli svåra att hantera i framtiden. Husägare på landsbygden efterfrågade tydligare kommunala riktlinjer som pekar ut vad bör prioriteras när de ska klimatanpassa sin bostad. Försäkringsbranschen har aktivt debatterat vikten av att klimatanpassa byggnader. De vill att fler aktörer ska arbeta tillsammans

för att minska risken för till exempel översvämning (Glaas m.fl. 2017). Då behöver husägarnas medvetenhet om klimatrisker och om vad man göra för att klimatanpassa sin egen bostad öka. Därför bestämde sig en rad nordiska försäkringsbolag för att låta utveckla VisAdapt™ ett interaktivt visualiseringsverktyg riktat mot fastighetsägare i Danmark, Finland, Norge och Sverige (www.visadapt.info).

Städerna i Sverige förtätas; rekreation, elanläggningar, gång- och cykelbanor, infiltration och parkering gör anspråk på den allt knappare resursen allmän platsmark i tätorterna. Tätare städer är synonymt med varmare städer på grund av den s.k. urbana värme-ö effekten. Tillgång till yta och svalka blir alltså allt knappare i städerna. Med ett förändrat klimat kommer knappheten att tillta. Här skapas en möjlighet för landsbygden att erbjuda svala bostäder som inte kräver lika kostsamma åtgärder eller samarbete med andra aktörer för klimatanpassas.

Planering och styrning

Hur klimatomställningen styrs i samhället är såklart viktigt. Anses klimatförändringen vara tillräckligt viktig för att bli en del ab strategiska planering och kommunledning? För att kunna ställa om behövs exempelvis:

- Att utsläppsminskning och klimatanpassning beaktas i fysisk planering och i kommunövergripande strategier såsom grön och blå infrastruktur.
- Ett gott samarbete mellan kommun och medborgare, företag och andra kommuner, dvs. att genomföra omställningen tillsammans.
- En holistisk hantering av översvämningsrisker.
- En tydlig styrning av klimatomställningen, dvs. att kommunerna har fastställda mål, beskriver sin ambition och tydliggör vilka aktörer arbetet riktas mot.

Hur planerar och styr landsbygdskommuner klimatomställningen idag? I vår forskning ser vi liknande tendenser som i forskningen om krympande kommuner (Se Syssner & Olausson 2016). Det är ingen skillnad i intresse för klimatfrågan i mindre och krympande än i större kommuner utan det som skiljer är förmågan och resurserna för att driva strategisk planering. Detsamma gäller om de tror att de kommer att påverkas av klimatförändringarna Det ser man också i IVL:s och Svensk försäkrings sammanställning av hur långt svenska kommuner kommit i sitt klimatanpassningsarbete (IVL och Svensk försäkring 2017). Däremot är det stor skillnad i hur långt arbetet har kommit. Endast elva av 33 kommuner i gles landsbygd svarade på IVL:s och Svensk försäkrings enkät och den kommun i gles landsbygd som placerade sig högst var Arjeplog på en 48:e plats. Överlag indikerar svaren från kommunerna i gles landsbygd att de ännu inte har börjat arbeta med klimatanpassning.

Det är ju inte heller så att klimatförändringarna inte påverkar kommunerna i gles landsbygd som företrädesvis är belägna i Norrland – tvärtom. Ju längre norrut vi kommer, desto större blir temperaturökningen. Här finns även en hög andel äldre, enorma avstånd och gles samhällsservice och mycket skog. Där finns däremot varken tät bebyggelse eller underdimensionerade dagvattensystem. Sannolikt är det så att den glesa landsbygdens anpassningsfrågor ännu inte belysts. Det behövs mer debatt om vad klimatomställningen innebär för landsbygden; utifrån landsbygdens villkor och ambitioner. Mindre kommuner saknar goda exempel från liknande kommuner. De är medvetna om att de varken kan eller borde kopiera större, växande kommuners planer och strategier.

De landsbygdpolitiker vi intervjuade ser fortfarande klimatfrågan som en ny fråga som ännu inte fått genomslag i den fy-

siska planeringen; detta gäller klimatanpassning i synnerhet. Eftersom de flesta landsbygdskommuner vi varit i kontakt med växer långsamt eller inte alls, finns det ju heller inget stort behov av att fram nya planer. Detta gör att klimatanpassning inte automatiskt hamnar på den politiska agendan.

Landsbygdpolitikerna ansåg att de behöver samarbeta mycket mer med varandra och andra aktörer för att exempelvis hitta former för att stödja privata aktörers omställning. Vi har i många kommuner, inte bara på landsbygden, stött på uppfattningen att kommunen inte kan styra t.ex. jord- och skogsbruket. Efter en stund har många dock insett att det visst är möjligt att antingen själv eller tillsammans med andra samhällsaktörer stödja omställningen i skogs- och lantbruksföretag. Det mest intressanta i dessa diskussioner har varit insikten att det är upp till en själv som politiker att ta ställning till sin roll i styrningen, det finns ett handlingsutrymme.

Få kommuner arbetar holistiskt och sektorsövergripande med klimatfrågan. Utifrån mönster i vilka aktiviteter de genomför är det tydligt att många av dem har kommit längre inom vissa områden. Energi är ett sådant område, men om en kommun har drabbats av översvämning arbetar man ofta ännu mer med att ställa om just avlopps- och dagvattensystemen. Även här kan det finnas skäl till att fundera mer över vilka av klimatutmaningarna som är särskilt viktiga för ens egen kommun? Överlag har både utsläppsminskning och klimatanpassning hittills handlat om städer. En anledning är troligen att de större kommunernas ansvar för till exempel VA-frågor och planering kräver att de arbetar med klimatfrågor medan detta ansvar i större utsträckning faller på privatpersoner i många landsbygdskommuner. Landsbygdskommuners roll i klimatomställningen är helt enkelt lite annorlunda än i stadskommuner. För att underlätta klimatom-

ställning på landsbygden är det extra viktigt att belysa just deras möjligheter att både styra och stödja omställning.

Jord- och skogsbruk

De areella näringarna är viktiga för klimatomställning. Efterfrågan på bioenergi kommer sannolikt att vara högre i framtiden, vilket skapar goda villkor för odling av biomassa för energi och biobränslen.

Dessutom behöver växthusgasutsläppen från jordbruket minska. Dagens skogs- och jordbruk använder fortfarande fossila bränslen i hög grad. Lantbrukare har därför beskrivits som miljöbovar. Lantbruket är ett bra exempel på hur en sektor inte bara påverkas av det förändrade klimatet utan även av en allt tuffare klimatpolitik. Tidigare studier om klimatförändringar och lantbruk visade på ett stort motstånd mot att fasa ut subventioner för diesel. När, som i detta fall, fossila drivmedel blir dyrare i Sverige försämras sektorns konkurrenskraft i relation till omvärlden. Det pågår nu mycket innovationsarbete för att ta fram nya bränslen såsom HVO och FAME, jordbruks- och skogsmaskiner som kan drivas med fossilfria bränslen och samordning för att bättre nyttja och minska transportbehovet.

Åtgärder för att begränsa växthusgasutsläppen från matproduktion är fortsatt kontroversiellt. I Sverige beräknas maten stå för omkring en fjärdedel av de totala utsläppen. Den största andelen av utsläppen kommer från framför allt rött kött. För att nå klimatmålen behöver den köttkonsumtionen minska. Vi går inte här in på den stundom tuffa debatten om svensk kontra utländsk nötköttsproduktion utan konstaterar att det skapas nya möjligheter för de som odlar växtbaserat protein. Forskningen lyfter också fram en ökad användning av lokalt producerad mat och trävaror. Här är redan idag många landsbygdskommuner

mer än självförsörjande, men det finns stor skillnad i hur man idag försöker öka andelen grönsaker i den mat de själva lagar i skolkök och på särskilda boenden.

De landsbygdspolitiker och tjänstemän vi intervjuade tyckte att det var svårt att veta hur de kan styra jord- och skogsbrukets klimatomställning. Detta ansåg de vara en uppgift för nationella sektorsmyndigheter och länsstyrelser. Även om kommunerna ofta äger både skogs- och jordbruksmark, så tar de idag ingen särskild hänsyn till klimatförändringar – varken utsläppsminskning eller anpassning i sin förvaltning. Det är förvånande att inte landsbygdskommuner arbetat mer med att stödja skogs- och lantbruk annat än genom generell näringslivsutveckling, eftersom de sektorerna där utgör en större andel av den lokala sysselsättningen och ekonomin. Flera av intervjupersonerna medgav att de inte har tänkt på att det på olika sätt går att stödja t.ex. egen odling av mat. Några menade att kommunen borde erbjuda rådgivning om hur man klimatanpassar jord- och skogsbruk, som skulle komplettera annan rådgivning som tillhandahålls av sektorsmyndigheterna och branschaktörer. Eftersom klimatet och dess risker skiljer sig mycket inom landet, behövs det områdesanpassade riktlinjer och stöd, menar de.

Politikerna och tjänstemännen oroas också över hur de areella näringarna kommer att påverkas av extrema väderhändelser, förändrad nederbörd och högre temperaturer och en förlängd odlings- och växtsäsong. De är osäkra på hur detta kommer att påverka lant- och skogsbruket i deras kommun. Ett exempel rör nya skadedjur och arter. När klimatzonerna flyttar norrut med ungefär en meter i timmen skapas nya möjligheter att odla nya grödor, men även oönskade tillskott till den svenska floran och faunan. Både fukt och torka kan oftare komma att begränsa tillväxten, orsaka mer betesskador och stormfällning, skadeinsekter

och svampangrepp samt rotröta. Här saknar lokalpolitikerna och tjänstemännen kunskap och får fortsatt förlita sig på andra myndigheters expertis. I framtiden behöver sannolikt den lokala kompetensen stärkas och samarbetet med befintlig expertis utvecklas för att vara bättre förberedd.

Landsbygdspolitikerna ser också att behovet av att hantera torka ökat de senaste åren. Den extrema torkan sommaren 2018 – när detta bokkapitel skrivs – kommer sannolikt att öka behovet ytterligare. Förutom många och stora skogsbränder har den extrema torkan slagit hårt mot både växtodling och djurhållning. Många olika samhällsaktörer har engagerat sig; jordbruksverket har lättat på föreskrifter, regeringen har beslutat om extra stöd, kommuner har låtit lantbrukare slå av grönytor för att få foder till sina djur, vatten har fått transporteras till många djurhållare. Det är ännu för tidigt att säga vilka effekter detta får på landsbygden och fördelning av ansvar för torka.

Biodiversitet och ekosystemtjänster

Klimatförändringarna påverkar redan jordens arter och ekosystem på land och i vattendrag. Både hur enskilda arter utbreder sig och deras beteende påverkas. Detta medför i sin tur att den biologiska mångfalden förändras. För arter som trivs i ett kallare klimat blir det besvärligare. Forskningen om klimatomställning kring biologisk mångfald och miljö framhåller betydelsen av att arbeta utifrån ett ekosystembaserat synsätt i samhällsplaneringen och att bevara den biologiska mångfalden i ett förändrat klimat. Men även att verka för att öka andelen ekologisk och närodlad mat.

Få svenska kommuner arbetar utifrån ett ekosystembaserat synsätt i sin planering. På senare år har några kommuner kartlagt ekosystemtjänster, oftast i större tätorter där de är som knappast. Ekosystemtjänster är ett samlingsbegrepp för alla pro-

dukter och tjänster som naturens ekosystem ger människan och som bidrar till vår välfärd, t.ex. pollinering, rening av luft och vatten och naturlig vattenreglering. På landsbygden är ekosystemtjänsterna snarare rikliga än knappa som i städerna. Den goda tillgången till ekosystemtjänster skulle kunna lyftas fram som en del av landsbygdens attraktivitet som boendemiljö och för besöksnäring.

Ingen av de landsbygdspolitiker och tjänstemän vi pratat med hade börjat arbeta med att bevara den biologiska mångfalden i ett framtida klimat, men de arbetade med biodiversiteten i dagens klimat. De menar att de behöver utreda vad klimatförändringarna kan innebära för den biologiska mångfalden lokalt innan ytterligare åtgärder sågs som möjliga att sätta in. Kunskapen som finns idag är sällan spridd till de aktörer som vi har pratat med.

Hälsa och sårbara grupper

Klimatförändringen är på väg att orsaka en akut hälsosituation globalt genom t.ex. förvärrad undernäring. Även i Sverige påverkas människors hälsa och välfärd av ett förändrat klimat. Framför allt äldre, spädbarn och sjuka påverkas av t.ex. värmeböljor. Äldre människor är känsligare än yngre, eftersom deras temperaturreglering och förmåga att känna törst är nedsatta. Personer med hjärt- och kärlsjukdomar, lungsjukdom eller njursjukdom är känsliga för värme. Det är även personer med diabetes, kraftig övervikt, funktionsnedsättning, neurologisk sjukdom, allvarlig psykisk sjukdom och demens har ökad risk. Ibland är det sjukdomen i sig som förvärras av värmen; ibland är det medicinerna som ökar risken för komplikationer och i värsta fall dödsfall vid värmebölja. Forskare har även sett samband mellan översvämning och lindrigare magsjukdomar, vilka även de drabbar de redan sårbara. Man behöver helt enkelt veta vilka som är sårba-

ra inför värmebölja, översvämning och andra klimatrelaterade händelser. Därefter kan sedan besluta om och genomföra åtgärder för att minska de negativa effekterna för de sårbara grupperna. De negativa effekterna kan exempelvis minskas genom att under värmeböljor anpassa arbetssättet inom välfärden, särskilt inom omsorgen och förskolan.

I Sverige nyttjar många välfärdstjänster i form av äldreomsorg, hemsjukvård, barnomsorg och skola. På landsbygden bor det i relativt många äldre människor. Mycket pekar på att det är framför allt personer som nyttjar hemtjänst riskerar att drabbas vid en värmebölja. Med en alltmer centraliserad hemtjänst ökar avstånden mellan omsorgsgivare och den som tar emot omsorgen. Vid en värmebölja ökar omvårdnadsbehovet kraftigt. Inte på grund av avancerade åtgärder utan för att hålla koll på inomhustemperatur och den äldres allmäntillstånd samt att den äldre dricker, och skapa svalka med t.ex. en blöt handduk runt nacken eller genom att vädra och dra ner persiennerna. Eftersom restiden för hemtjänsten inte går att påverka, är det svårt att tillgodose det ökade omvårdnadsbehovet av äldre som har svårt att röra sig själva och som bor ensamma hemma på landsbygden.

Tillgången till kyla blir viktig under värmeböljor. Tillgången till svalka är ofta som knappast i städerna. Det blir inte bara varmare i staden än utanför; därtill förtätas dagens städer, vilket innebär att tillgång till skugga och svalka också blir knappare. Hushåll på landsbygden har generellt mycket bättre tillgång till svalka. Husen skuggas av träd och svalkas i regel mer av vind än de gör i städer. Alltså är tillgången till svala uteplatser bättre på landsbygden än i stan; både i privatbostäder, särskilda boenden, förskolor och grundskolor. Den goda tillgången till svala utomhusmiljöer och gott om yta för skuggande träd och svala inomhusmiljöer är en möjlighet för landsbygdskommunerna. I takt

med att städerna blir allt varmare ökar chansen att någon börjar lyfta fram det goda äldreboendet på landet. Som sagt, att säkra tillgång till svala inom- och utomhusmiljöer borde vara enklare att på landsbygden.

Även yngre barn påverkas mer av värme än andra. Eftersom det idag är vanligt att barn börjar på förskolan redan vid ett års ålder, så är det särskilt viktigt att spädbarnsavdelningar är svala på sommaren. Även spädbarn har nedsatt förmåga att reglera sin kroppstemperatur något som även gäller för många yngre barn generellt och behöver ökad tillsyn vid en värmebölja. Här tar personalen på förskolan hjälp av föräldrar om spädbarnens allmäntillstånd påverkas. Både vid planering av förskolelokaler i allmänhet och inför sommaren i synnerhet – då behovet av barnomsorg är mindre än under resten av året – vore det bra att förlägga spädbarnsavdelningarna i de svalaste lokalerna. Personal på dessa avdelningar borde få extra utbildning och/eller möjlighet att dela erfarenheter av hur man kan mildra värmeböljans konsekvenser för spädbarn och små barn.

Även andra extrema väderhändelser drabbar sårbara grupper. Vid till exempel översvämningar uppstår problem med framkomlighet, vilket riskerar drabba dem som nyttjar hemsjukvård. På grund av långa avstånd inom hemtjänsten och relativt sätt mer sårbara vägar ökar risken mer för att bli strandad på landsbygden.

Ingen av de vi har pratat med har börjat kartlägga vilka grupper och individer som är särskilt sårbara inför ett förändrat klimat. Det gör det svårt att bedöma t.ex. inom vilka verksamheter som behovet av omvårdnad ökar mest. Man känner till SMHI:s varningssystem för höga temperaturer och på några platser använder man sig av checklistor för värmebölja.

Det är framför allt fyra aktiviteter kopplade till vattenhantering som pekas ut som centrala för klimatomställning. De två första handlar om att bedöma hur sårbara dagvatten-, avlopps- och dricksvattensystemen är inför ett förändrat klimat och sedan anpassa dem. Intensiva regn har tydliggjort att dagens rörbundna VA-system inte är anpassat för framtidens klimat. Det har lett till mycket aktivitet för att öka dagvattensystemens robusthet, framför allt i städerna som redan har drabbats av översvämmade vattendrag eller skyfall. Det kallas ofta för att arbeta reaktivt. Skyfall är redan idag vanligt förekommande men förväntas alltså bli än mer frekventa i framtiden. Bara i Östergötland har omfattande skyfallsöversvämningar inträffat i Söderköping 1973, i Ödeshög 2007 då gamla E4:n översvämmandes och räddningstjänsten fick koncentrera sin insats till att skydda nya E4:n, i Valdemarsvik 2007 då cirka 50 källare och ett handelsområde översvämmades, i Norrköping 2011 då cirka 850 källare översvämmades, samt i Gryt i september 2017 då det föll omkring 140 mm regn på två timmar, vilket ledde till strömavbrott, översvämmade vägar, och att en skola och förskola stängdes. Landsbygdshushåll ansvarar själva för en större del av avlopps- och dagvattenhanteringen; antingen själva eller gemensamt. Det rör oftast bara ett fåtal hus och regnvattnet kan oftast sjunka undan där det faller. Dessutom minskar god tillgång på mark kostnaden för att klimatanpassa systemet, vilket ofta görs genom att skapa mer lokal infiltration, dammar eller liknande. Som nämnts tidigare så är infrastruktur på landsbygden såsom vägar känsliga för skyfall och behöver analyseras och åtgärdas med tanke på det förändrade klimatet.

Den tredje aktiviteten handlar om att minska läckage i ledningsnätet. Läckage är en viktig indikator på hur robust ett

VA-system är. Detta påverkar främst tätorter i landsbygdskommuner. Forskning som vi nyligen genomförde i Laxå belyser att det är extremt problematiskt för små kommuner att frigöra tillräckligt med resurser för att underhålla VA-system. Att mer och mer övergå till att hantera dagvatten på ytan är här en kostnadseffektiv modell som dessutom kan skapa mernyttor som hittills sällan har studerats i landsbygdskommuner.

Den fjärde aktiviteten handlar om att säkra tillgång på dricksvatten vid långvarig torka eller då ett skyfall spolat ut föroreningar i den ordinarie dricksvattentäkten. Landsbygdshushåll tar i större utsträckning dricksvattnet ur egna brunnar, vilket gör dem mindre känsliga för driftstopp. Vattenkvalitén i grundvattnet kan dock påverkas via ökad spridning av kemikalier och andra förorenande ämnen. Då blir det viktigare att kontrollera vattenkvalitén i brunnarna på landsbygden. Som sommaren 2018 påvisade finns det även en risk att brunnar torkar ut. Här behöver både nationella och lokala aktörer kraftsamla och samverka för att öka robustheten. Att borra djupare brunnar och bygga fler och mer utspridda vattenverk samt att säkerställa fler reservvattentäkter är exempel på tekniska lösningar som utreds.

Landsbygden och ett fossilfritt och klimatrobust Sverige

Vad ser vi för mönster för landsbygden i relation till visionen om det fossilfria och klimatrobusta Sverige? Utifrån vår genomgång av hur landsbygden påverkas inom de åtta olika områdena som är viktiga för klimatomställning framträder frågan om ansvarsfördelning för klimatanpassning som central.

Vi har inom flera områden konstaterat att landsbygdshushåll oftare och mer direkt ansvarar för klimatanpassning än hushåll i städerna. Det är framför allt relaterat till bostadssituationen – de flesta bor i egna villor – men även tillgången till offentlig

service och behov av gemensamma lösningar. Landsbygdshushåll producerar oftare sina egna tjänster. Klimatförändringen får landsbygdshushåll att fundera kring frågor som: Hur ska vi värma upp huset utan växthusgasutsläpp? Ska vi installera solceller och bli självförsörjande på el? Finns det någon elbil som klarar av mina arbetsresor på vintern? Kommer vattnet i brunnen att räcka till? Klarar vägen av ett skyfall? Behöver vi dränera marken eller huset? Ska vi satsa på energiskog? Ska vi fortsätta att plantera gran trots att det är de som faller när det stormar? Flera av dessa frågeställningar handlar om att stödja privatpersoners och hushålls val och beslutsfattande. För att kunna fatta kloka beslut behövs mer skräddarsydd information för att kunna analysera och värdera olika alternativ och hitta de som bäst passar ens egen situation.

Hittills har svensk klimatpolitik och svenska kommuners klimatarbete främst handlat om vad offentliga aktörer behöver göra; men alla är medvetna om att privata aktörer är centrala för att nå klimatmålen. Diskussioner om privatpersoners klimatarbete har främst förts i snävare intressebaserade kretsar, inom exempelvis omställningsrörelsen, och har mest rört vad privatpersoner kan göra för att minska sitt hushålls utsläpp; mer sällan om de kan göra bostaden klimatrobust. Eftersom en stor del av klimatomställningen kommer att genomföras via miljontals privatpersoners val, skulle vi vilja föreslå en tyngdpunktsförskjutning för kommuners klimatarbete; från den egna organisationens klimatarbete till att stödja hushålls och företags klimatomställning. Mycket pekar på att landsbygdskommuners mest verkningsfulla klimatarbete skulle ske genom att stödja privatpersoners beslutsfattande genom t.ex. rådgivning och lokala gemensamma initiativ. Därför föreslår vi att dagens klimat- och energirådgivning breddas så den även omfattar klimatanpassning och transporter

för att bättre kunna stödja privatpersoners klimatomställning. Det stödjande och utåtriktade arbetet behöver också bli en mer framträdande av andra kommunala förvaltningars och bolags arbete. Vi ser exempelvis hur VA-förvaltningar och -bolag allt oftare vill åstadkomma förändringar i fastighetsägarnas del av systemet. Det kan handla om att använda regntunnor och att låta mer regn infiltrera på tomterna. Här är det vanskligt att hitta sin nya roll och nya arbetssätt för att styra förändring som kompletterar föreskrifter och taxor.

Vi föreslår också att landsbygdskommunerna övergripande kartlägger de lokala konsekvenserna av klimateffekter samt vilka lokala behov och möjligheter som finns. En sådan kartläggning handlar bland annat om att identifiera de personer som är särskilt sårbara inför extrema väderhändelser, var brunnar riskerar att sina vid långvarig torka, var vägar riskerar att rasa vid kraftiga regn, och vilka områden kan bli avsnörda vid en översvämning. Kartläggningar underlättar att kunna identifiera långsiktiga strategier för klimatanpassning, bättre hantering av krissituationer och beslut om vilka åtgärder som ger bäst effekt. Även transporter och transportbehov samt områden för fossilsnål energiproduktion behöver kartläggas för att precisera var växthusgasutsläppen kan minskas. Detta är ett bra sätt att påbörja klimatomställningsarbetet.

Landsbygden som ett drivmedel för energiomställning

Landsbygden är en förutsättning för att kunna genomföra energiomställningen i Sverige. I genomgången såg vi tydligt landsbygdens roll som producent av energi för användning för uppvärmning, el, transporter och inom industrin. Även om det finns exempel på satsningar på gröna jobb så saknas en bred och långsiktig satsning på att stödja och vidareutveckla små företag inom

de olika energislagen. Detta kan skapa ännu fler nya, gröna jobb på landsbygden. Klimatförändringen skapar även möjligheter inom andra branscher. Näringslivssatsningar skulle kunna riktas mot samordnade varu- och person äldreomsorgen transporter, mer effektivt nyttjande och styrning av arbetsmaskiner och tillhandahålla svala miljöer.

Omställning av transporter är en knäckfråga. För landsbygdens del finns somligt som pekar på att det kommer att vara svårare än i städerna och somligt som pekar på att det kan gå lättare. Det är dock otvetydigt att omställningen har en annan karaktär än i städerna, riktad mot att stödja inköp och användning av fossilfria fordon, stödja klimatanpassning av enskilda vägar och mer samtransporter. Det har ännu varit svårt att få hushållen på landsbygden att gå över till fossilfria personbilar. Bättre tillgång till fordon som är bättre anpassade för landsbygden kommer sannolikt behövas kompletteras med möjligheter att ladda eller byta till ett fulladdat batteri samt byte till andra transportslag. För att klimatanpassa enskilda vägar kan också ett mer systematiskt och samlat grepp leda till åtgärder där de bäst behövs. Genom att utreda vilka vägavsnitt som är känsligast och som är viktiga för att t.ex. ett område inte ska bli avsnört kan åtgärder lokaliseras. Då behöver väghållarna och landsbygdskommunerna samarbeta för att även i detta fall stödja privat klimatanpassning. Det handlar också om att verka för ändamålsenlig kollektivtrafik på landsbygden. Sannolikt skulle även vissa landsbygdskommuner kunna del-/finansiera åtgärder av stor vikt för att kunna upprätthålla hemtjänst, skolskjutsar och sjuktransporter.

På landsbygden finns det gott om svalka och för att ta hand om regnvatten. Landsbygden kommer vara en god boendemiljö även i ett förändrat klimat. Det har länge varit vanligt med sommarbostäder för de som har råd med det. Sommarbostäder ligger nästan alltid på landsbygden. Tätare städer tillsammans med höga temperaturer kommer att göra städerna mindre attraktiva att bo i för äldre människor och andra grupper som är sårbara inför värme. Eventuellt skulle sommaräldreboenden kunna erbjudas i vissa tätortsnära landsbygdskommuner eller på landsbygden i större kommuner.

Kommunerna ansvarar för välfärdstjänster. Genomgången visade att klimatförändringarnas effekter kan bli särskilt besvärliga att hantera inom hemtjänsten på landsbygden. Långa avstånd mellan de som nyttjar hemtjänst och relativt många äldre hemmaboende skapar ett besvärligt läge vid värmeböljor. God tillgång till svala utomhusmiljöer kan motverka detta till viss del. Här behöver man kartlägga vilka som är mest sårbara för värmebölja, för att snabbt kunna t.ex. sätta ut mediciner, öka tillsynen och ge svalkande åtgärder. Vi tror också att det behövs experimenterande kring nya boendeformer för äldre på landsbygden och bättre larm-/kommunikationssystem för att kunna göra medicinska bedömningar och bedömningar av allmäntillståndet.

Ett förändrat klimat kommer sannolikt att stärka svensk konkurrenskraft inom besöksnäringen. Dels gör högre temperaturer oss mer attraktiva som turistdestination, dels för att höga temperaturer på flera av dagens stora turistdestinationer kommer att skapa efterfrågan på turism i svalare miljöer. Solsemestern kan komma att kompletteras med svalsemester.

LITTERATUR

Glaas, Erik, Keskitalo, Carina, Hjerpe, Mattias (2017). *Insurance sector management of climate change adaptation in three Nordic countries: the influence of policy and market factors*. Journal of Environmental Planning and Management, 60(9), 1601–1621.

IVL Svenska Miljöinstitutet och Svensk försäkring. (2017). *Klimatanpassning 2017 – så lång har kommunerna kommit*.

Kjellström et al. (2014). *Uppdatering av det klimatvetenskapliga kunskapsläget*. SMHI Rapport Klimatologi Nr. 9.

Prop (2017/18:163). *En nationell strategi för klimatanpassning*.

Prop (2017/18:179). *En sammanhållen politik för Sveriges landsbygder – för ett Sverige som håller ihop*.

Skogsstyrelsen m.fl. (2017). *Bioenergi på rätt sätt – om hållbar bioenergi i Sverige och andra länder*. Skogsstyrelsen Rapport 10, 2017.

SOU (2016:21). *Ett klimatpolitiskt ramverk för Sverige*. Miljömålsberedningens betänkande.

SOU (2016:47). *En klimat- och luftvårdsstrategi för Sverige*. Miljömålsberedningens betänkande.

SOU (2017:42). *Vem har ansvaret*. Klimatanpassningsutredningens betänkande.

Statens väg- och transportforskningsinstitut. (2013). *Kollektivtrafikens roll för regeringens mål om en fossiloberoende fordonsflotta*. VTI rapport 793.

Statistiska centralbyrån. (2018). *Fordon i län och kommuner*.

Sveriges Riksdag. (2018). *Järnvägstunnlar och skogsbilvägar – En uppföljning av klimatanpassningsåtgärder för infrastruktur*. Rapporter från riksdagen 2017/18:RFR16, Trafikutskottet.

Syssner, Josefina och Olausson, Albin (2016). *Översiktsplanering i kommuner som krymper*. Statsvetenskaplig Tidskrift 118(2): 221-245.

Sörlin, Sverker (2017). *Antropocen – En essä om människans tidsålder*. Weyler förlag.

Framtidens by - lokala lösningar på globala kriser

Niklas Högberg, Ingrid Stiernström och Martin Hultman

Den dominerande normen i Sverige idag är att staden är platsen där den hållbara framtiden skapas (Rönnblom 2014). Ett sådant förhållningssätt har sakta men säkert tagit sig in i forskning, politik och företagande – så starkt att en sådan bild lett till stora satsningar som Viable Cities och Urban Futures. Denna syn på hållbarhet står i stark kontrast till vad staden är, nämligen den plats där mängder av resurser används och avfall skapas (Wangel 2015). Den dominerande bilden av Sverige och svenskarna är som föredöme inom miljö och klimat (Anshelm & Hultman 2014), där hållbara städer marknadsförs som en central strategi. I själva verket går utvecklingen åt fel håll. Mellan 2014 och 2016 ökade vårt ekologiska fotavtryck med ett halvt jordklot, från 3,7 till 4,2 jordklot (WWF 2016). Om hela världens befolkning skulle leva som svenskar idag, skulle mänskligheten alltså behöva ytterligare drygt tre jordklot. Detta faktum räcker för att konstatera att de senaste trettio årens samhällsplanering och samhällsbyggande, i ekomodernismens tecken, inte har förmått vända en negativ utveckling som var uppenbar redan på 1980-talet (Hultman 2015). Utmaningarna är större än vad vi kanske har kunnat ta till oss, då hela det industrimoderna samhället vilar på fossila bränslen (Malm 2016). Extremvädret under 2018 understryker allvaret. Den stora frågan är: Hur kan vi åstadkomma ett paradigmskifte där vi tar oss från utsläppens värstingliga och istället tar ledningen i förverkligandet av ett på djupet hållbart samhälle?

I denna text utforskas en dagsaktuell vision för framtidens landsbygd där byar kan utvecklas bortom ramarna för rådande paradigm, som en nyckel till en hållbar framtid snarare än *ett problem att lösa*. Tillsammans med tidigare erfarenheter och forskning presenteras utbildningssatsningen *Framtidens By – bredbandsbullerbyar*. En av grundteserna i denna utbildning är att huvudorsaken till dagens ohållbara utveckling står att finna i utarmningen av kretsloppsintegrerade lokalsamhällen över hela världen. Omvänt betyder det att vägen till en hållbar utveckling går genom återskapandet av blomstrande *cirkulära* byar som kan fungera i balans med omgivande ekosystem (Hultman et. al. 2016). Begreppet *bredbandsbullerbyar* beskriver hur framtidens hållbara och regenerativa bygder kan skapas genom att kombinera det bästa från traditionell kunskap med modern teknik.

En tydlig vision bakom Framtidens by är det omvända *Nya miljonprogrammet* som syftar till att säkra framtidens livsmedelsförsörjning och ett långsiktigt hållbart samhälle genom en återbefolkning av landsbygden (Afsahi et. al. 2016). Strategierna handlar om att verka för ett paradigmskifte där landsbygdens ledarskap kan frigöras genom att tillhandahålla utbildningar och lärprocesser, främja en diskussion om hur vi ska forma det samhälle vi vill leva i på hållbara sätt, möjliggöra nya *miniurbana* boendeformer på landsbygden och ge människor ekonomiska möjligheter att bosätta sig där, liksom grundavdrag till återväxande jordbruk.

ATT FRIGÖRA LANDSBYGDENS LEDARSKAP FÖR EN HÅLLBAR OMSTÄLLNING

Idag känner många till nödvändigheten att ställa om till liv och samhällen inom de planetära gränserna (Forsberg 2012). För att hitta hävstängerna behöver man utforska de större sambanden

och sammanhangen. Analysen bakom Framtidens by pekar på hur den ohållbara utvecklingen har accelererat i takt med en snabbt ökande obalans mellan stad och land. Å ena sidan finns koncentrationsökningen av människor i städer, vilken med nuvarande ekonomiska system leder till ökande utsläpp och resursbrister. Å andra sidan skapar samma ekonomiska system en global utarmning och avfolkning av landsbygder. Urbaniseringen fortsätter att vara tärande på planeten, trots stora ansträngningar att vända utvecklingen, medan vi riskerar att glömma bort erfarenheterna av de mer närande samspel med ekosystemen som man har kunnat finna på landsbygden. För att vända flödena och ge landsbygden möjlighet att ta ledningen för en hållbar framtid, behöver vi synliggöra och ifrågasätta rådande normer, vanemässiga synsätt och ogranskade antaganden om till exempel hållbarhet och utveckling som kan hindra omställningen. En utgångspunkt för Framtidens by är att sådana normer och synsätt har gett upphov till ohållbara verksamheter och rena systemfel som fortsätter att förstärka obalansen mellan stad och land. Idag har byarna problem med att vidmakthålla en hållbar samhällsservice (Hela Sverige ska leva 2018).

Samtidigt står landsbygdens ledarskap redo för att gå i spetsen för en hållbar omställning som skulle gynna alla, både stad och landsbygd (Hultman et. al. 2018). I en form av manifest för Det nya miljonprogrammet, hävdar författarna:

> *Vi har inte en tanke på att landsbygden behöver räddas. Istället är hållbara städer beroende av en hållbar landsbygd (Afsahi et. al. 2016).*

Det är en synvända som landsbygdsdebattören Katarina Östholm utvecklar vidare i en artikel om ohållbara städer, där det allvarliga budskapet framförs i kraftfulla ordalag:

> *Vi har inte längre råd med bidragsslukande stödområden som suger all kraft ur resten av landet. […] Varje år betalas miljardbidrag ut för att underhålla den destruktiva urbana livsstilen i resurs- och energislukande storstäder, dessa gigantiska läger av landsflyktingar som kräver dagliga leveranser av hundratusentals ton mat och andra förnödenheter (Östholm 2017).*

Dagens utvinningsbaserade industriella kultur håller på att utarma själva basen för det välstånd den har byggt. Då är det rimligt att ställa frågan: Hur kan man tänka *utanför ramarna* för att möjliggöra ett paradigmskifte i den hastighet och omfattning som tycks nödvändig idag?

Det hållbara skiftet kan börja på landsbygden, med hjälp av ett lokalt förankrat ledarskap. Där blir både utmaningar, möjligheter och lösningar konkreta och påtagliga, vilket öppnar för bred delaktighet och djupgående engagemang bland medborgarna. I den rådande urbana normen glöms ofta möjligheterna i bygdegrupper, kooperativ, lokala företag och samhällsföreningar (Gibson-Graham, Cameron & Healy 2013). Sådana lokala gemenskaper kan utgöra stommen i förverkligandet av hållbara bygder och en hållbar framtid. Genom att förstärka dessa och möjliggöra självorganisering på den lokala nivån, kan landsbygdens invånare i högre grad än idag uppleva sig som delaktiga medskapare av samhällsutvecklingen, på jämlika villkor. Den nuvarande obalansen mellan stad och land, inte minst ekonomiskt, ger istället ofta näring till en form av *motborgarskap* i bygderna (Vallström 2014). I många lokalsamhällen tycks det finnas en cynism och uppgivenhet över orättvisorna, vilket bäddar för sociala spänningar, konflikter och syndabockstänkande – särskilt när man saknar information som gör situationen be-

griplig, meningsfull och påverkbar. Ojämlikheten drabbar till slut alla samhällsgrupper (Wilkinsson & Pickett 2011). Det understryker behovet av att frigöra och möjliggöra nya visioner för landsbygden, visioner som skapar en känsla av sammanhang, förkortat *kasam* (Antonovsky 1991).

Landsbygdens egna lösningar behövs för att komma tillrätta med dagens ohållbara och samhällsomfattande systemfel. Vårt industrialiserade, standardiserade och fossilberoende jord- och skogsbruk är mycket sårbart för extremväder och samtidigt starkt bidragande till krympande ekosystem och klimatförändringar (Rundgren, 2014). Institutet för jordbruks- och miljöteknik (numera RISE) har visat att Sverige skulle drabbas av akut matbrist vid en halverad oljeimport, ett scenario som kan bli verklighet redan inom 15 år (Baky et. at. 2013). Antagandet om ständig oljetillgång har fått oss att kraftigt minska Sveriges självförsörjningsgrad. Dessa olika faktorer pekar på att de fossilbaserade gröna näringar som har möjliggjort städernas tillväxt, kommer att behöva förändras i grunden inom en snar framtid (Lindstedt 2008). Mycket tyder på att vi fram till år 2030 behöver återskapa lokal, fossilfri och mer småskalig matproduktion i vårt land. Det är en omställning som innebär stora utmaningar men också möjligheter då den beräknas kunna skapa minst ½ miljon nya arbetstillfällen, varav många på landsbygden (Högberg & Rauséus 2015). Sådana synvändor utmanar grundläggande antaganden, inte minst att landsbygdens befolkning kommer fortsätta minska. Framtidens by är en vision, en rörelse och en utbildning som vänder på perspektiven.

FRAMTIDENS BY: ATT MÖJLIGGÖRA HÅLLBARA *GLOKALA* BYKULTURER

När gamla antaganden om det industrimoderna samhället ifrågasätts, öppnas dörren till ett nytt, holistiskt och systembaserat kretsloppstänkande med lösningar som kan skapa hållbara hävstångseffekter (Meadows 1999). Visionen bakom utbildningen *Framtidens by – bredbandsbullerbyar* bygger på en för västvärlden ny världsbild, en ny meningsbärande berättelse som sätter planetens ekosystem i centrum, inte människan. Ett sådant tänkande startar förändringar inom till exempel samhällsbyggandet, genom insikten att hållbara samhällen behöver bäras upp av regenerativa, inkluderande och *glokala* bykulturer. I dessa miniurbana enheter anpassas kretsloppen till lokala förutsättningar och integreras i de omgivande ekosystemens flöden. Tänkandet förändrar också synen på oss människor, från konsumenter med en känsla av att stå utanför kretsloppen – en ekologisk alienation – till delaktiga medskapare i våra lokala sammanhang. Sådana perspektivskiften kan möjliggöra nya hållbara livsstilar där vi kan leva, bo, arbeta, producera mat och äta på samma plats. Det speglar en ny hållbar kultur med lokala lösningar på globala kriser – en samhällstransformation som skapar förutsättningar att förverkliga globala hållbarhetsmål i bland annat Agenda 2030.

Framtidens by är ett exempel på hur nya visioner för landsbygden kan växa fram nedifrån, när ett sådant ledarskap möjliggörs. Här beskrivs tillkomsten och genomförandet av den första utbildningssatsningen, som ett konkret fallexempel på hur rörelsen för en levande landsbygd letar sig nya former för att svara på dagens kriser och utmaningar. Initiativet satte fart våren 2017 då en arbetsgrupp bildades bestående av initiativtagaren, djurbonden och skogsägaren Thorsten Laxvik, utbildaren Da-

vid Bennett som är ordförande i Omställningsnätverket, samt pedagogerna Ingrid Stiernström och Niklas Högberg som med ekopedagogiken som grund vägleder lär- och förändringsprocesser för en hållbar omställning. De två sistnämnda är även medförfattare av denna artikel.

Arbetet syftade till att möjliggöra en lokal hantering av komplexa, globala hållbarhetskriser. Dessa hänger samman och påverkar varandra. Inom ramen för Framtidens by kan de beskrivas som åtta kriser, varav fyra systembaserade och fyra processinriktade. De fyra systemkriserna omfattar i detta perspektiv:

- En ekologisk kris, där bristen på kretsloppstänkande skapat ett alltför stort ekologiskt fotavtryck som hotar ekosystem och livsmiljöer, liksom biologisk mångfald.
- En kulturell kris, där västvärlden behöver förändra sin konsumtionsinriktade, mekanistiska världsbild till en mer relationsinriktad och holistisk – en hållbar kultur.
- En socioekonomisk kris, där samhällsmål om ökad BNP behöver ställas om till att mäta genuin välfärd och livskvalitet – från transaktioner till relationer.
- En mänsklig kris, där obalanserna i ekosystem och samhälle speglas i fysisk och psykisk ohälsa genom bland annat välfärdssjukdomar och avsaknad av mening.

Systemkriserna speglas i fyra processinriktade kriser som försvårar en hållbar omställning:

- En visions- och ledarskapskris, där *styrning uppifrån* och *kontroll över* har främjat linjära system som allt snabbare gör avfall av resurser istället för att bidra till nytt liv.
- En samarbetskris, där samhällets hållbarhetsmål motarbetas av en konkurrensinriktad hierarkisk och *mekanistisk* stuprörskultur som försvårar gemenskap och mångfald.

- En demokratikris, där människor tappat makten att påverka i takt med att lokalsamhällen förlorat sin självorganisering och nyhetsflödet kommersialiserats.
- En lärandekris, där vi är medvetna om utmaningarna men inte har utvecklat verktyg och strategier för att ställa om med en tillräcklig hastighet och omfattning.

Huvudman för den första pilotutbildningen blev Nipakademin i Ångermanland, en lokal drivkraft för att återskapa levande bygder. I utformningen av utbildningen växte olika teman fram som svar på kriserna. Thorsten Laxvik sammanfattar uppdraget:

> *Vi visste att vi inte hade svaren på hur kriserna skulle hanteras, och att det var viktigt att förmedla att vi vill arbeta med ett utforskande förhållningssätt. Det ledde till att vi ville bjuda in till en utforskning där frågorna är viktigare än svaren. Vi anade att det inte var husbygge eller odling som var det väsentliga för oss, sådant finns det redan utbildningar för. Vi ville ha fokus på hur man bygger hållbara, sociala och kulturella gemenskaper, byn i hjärta och hjärna. Det var den ingång som vi såg skulle kunna ge störst hävstångseffekt och få fart på de övriga processerna i ett hållbart byabygge (Samtal 180324).*

Sex delkurser utformades som fick namnen lekande byn, växande byn, demokratiska byn, lärande byn, jordnära byn samt läkande byn. Senare tillkom en sjunde, sammanfattande kurs, Den regenerativa byn som också blickar framåt och bjuder in till bredare samverkan. Begreppen Framtidens by och bredbandsbullerbyar uttrycker den större visionen om att verka för kretsloppsbaserade lokalsamhällen som nyckeln till en hållbar framtid, genom att stärka ett ledarskap nedifrån och inifrån som möjliggör och håller utrymme för ett medskapande lärande. Efter en rekryteringsprocess kunde den första utbildningen starta

hösten 2017. Här följer en genomgång av delkurserna, byggd på erfarenheterna från både arbetsgruppen och övriga deltagare. Alla var delaktiga i den gemensamma, utforskande lärprocessen.

DEN LEKANDE BYN: KREATIVITET OCH MEDSKAPANDE FÖR EN HÅLLBAR KULTUR

Första kursträffen på den ettåriga *forskningsresan* genomfördes i augusti 2017, i trakten av Ramsele där Nipakademin har sina rötter. Temat var *Den lekande byn*, som syftade till att hantera mänsklighetens kulturella kris genom att utforska vad som behövs för att förverkliga en hållbar *glokal* kultur med lokala lösningar på globala kriser. I delkursen ställdes frågor som: Vad är lek, hur kan vi hitta glädjen tillsammans och vad är våra längtor? En inspiration var Johan Huizingas begrepp *Homo Ludens*, den lekande människan som grund för mänskliga civilisationer, kulturer och sammanhang (Huizinga, 1938). Några följdfrågor blev: Vilka är vi som kulturskapare och hur kan vi frigöra våra kreativa och medskapande förmågor – förmågor som kan behövas för att förverkliga hållbara visioner för landsbygden. Det är samtidigt förmågor som man lätt tappar kontakten med i dagens passiviserande konsumtionskultur, där man ofta serveras underhållning eller färdiga aktiviteter.

Gruppen fick pröva på olika kreativa övningar, som att skapa en gemensam målning utifrån ickepresterande arbetssätt och med ett till stora delar nonfigurativt resultat. Övningen blev ett sätt att utforska hur nya visioner kan växa fram i ett medskapande. Gruppen tummade även lerkärl, samtidigt som man tog del av författaren Gunilla Carlssons föreläsning om *bägarens kulturer*. Utgrävningar tyder på att man i dessa kulturer hade utvecklat fredliga och hållbara samhällen där samarbete och partnerskap var viktigare än konkurrens och dominans (Eisler, 2005). Efter

föreläsningen blev bägaren en symbol för utbildningens mål att stärka deltagarna i att vara *bärare* av nya landsbygdsvisioner som de själva är med om att forma. Förmågan att bära sig själv och gemenskapen, handlar om att utveckla de förhållningssätt som behövs för att medskapa en *bärande*, lärande och hållbar bykultur byggd på samverkan, inkludering och mångfaldens styrka. Kultur är färskvara som behöver hållas levande och dynamisk, den behöver ständigt återskapas av alla som deltar i den. Bägarens tomma utrymme pekar också på pausens, stillhetens och rekreationens betydelse för att knyta an till sin egen skaparlust – vår kultur behöver lära sig att ha tråkigt! En annan symbol med anknytning till bägaren blev *cirkeln* som kom att stå för allt från kretsloppstänkande och cirkulär ekonomi till kursträffarnas cirkelsamtal där man lär av och med varandra, snarare än genom traditionell, hierarkisk eller *linjär* kunskapsöverföring (Högberg et. al. 2018).

Olika exempel på kreativa samarbeten utforskades som sätt att stärka den visionära andan och sammanhållningen i lokalsamhället. Gruppen tog del av erfarenheter från bland annat Skogsnäskollektivet, där man märkt hur gemensamma projekt kan förnya energin när bygemenskapen börjar tappa fart. Under kursen lagades all mat tillsammans som en självorganiserande aktivitet för att bygga gemenskap. En grundläggande fråga gällde hur mänskligheten kan ta steget till en hållbar kultur som är relationsbaserad snarare än konsumtionsbaserad. Ryggraden i en sådan kultur utgörs av lokal mat som inom Framtidens by beskrivs som *relationsmat* till skillnad från industrimat. Relationsmat innebär att man har en personlig relation till bonden som föder upp djuren eller odlar grönsakerna, man vet var maten kommer ifrån och att den är framställd på ett hållbart sätt. Det är mat som knyter samman, till skillnad från den anonyma

industrimat som transporteras långa sträckor och ofta framställs med ohållbara metoder som utarmar jordarna (Laxvik 2013). För att få mer praktisk erfarenhet av relationsmat fick deltagarna slakta och grilla två getter till en festmåltid utomhus. Man samlades runt elden och fick uppleva möten och samtal som gav nya perspektiv och vänskaper, inte minst med en grupp ungdomar i trakten som under några år skapat en lokal gemenskap med mycket självhushållning. I sådana möten kan tillit och relationer fördjupas – en grogrund för nya visioner att växa fram.

Under kursträffen genomfördes studiebesök och möten med lokala inspiratörer som är verksamma inom Nipakademin. De har bland annat startat projekt som återskapar lokal djurhållning och öppna landskap med naturbetande kor och småskalig slakteriverksamhet. Gruppen fick också studera kalhyggesfritt skogsbruk där samspelet med jorden och betande djur skapar skogar som är mer motståndskraftiga mot klimatpåverkan än kalhyggesbruk och dessutom bidrar till att förbättra klimatet genom att binda kol – kor som en lösning på klimatfrågan, snarare än ett problem. Alla projekt bidrar till att vinster stannar i bygden och lokalekonomin förstärks. Det främsta resultatet är kanske att visionerna har börjat återskapa en stolt och levande bygd, som samtidigt kan möjliggöra ett hållbart samhälle.

DEN VÄXANDE BYN: RIKEDOM AV RELATIONER SNARARE ÄN TRANSAKTIONER

Det andra delmomentet i Framtidens by handlade om att utforska hur samhällets socioekonomiska kriser kan hanteras, genom utveckling av lokala, relationsbaserade ekonomier. Deltagarna i utbildningen besökte Söderhamn och SNOC, Södra Norrlands Omställningscentrum. Det är en lokal tanke- och handlingssmedja som har beskrivit hur den lilla orten på 15 år kan ska-

pa 1500 nya jobb, genom att satsa på hållbar lokal omställning med lokal matproduktion i centrum. Både kommunen och regionen har engagerat sig i ett samarbete, då man insett allvaret i utmaningarna liksom behovet att stödja och underlätta den lokala omställningen. Visionerna har redan börjat förverkligas i bland annat det tidigare rivningshotade kvarteret Stenbacken, där det blev studiebesök hos sociala företag som driver boendeverksamhet, restaurangkök, catering, kafé, uthyrning av stora sopsorteringstunnor samt återbruk av allt från gamla möbler till skor (beroende på medarbetarnas kompetenser). Allt knyts samman i visionerna om lokala flöden och kretslopp, en konkretisering av den cirkulära ekonomin. Kommunens roll är att fungera som underlättare och möjliggörare, snarare än att kontrollera utvecklingen med hjälp av centralt framtagna styrdokument. Det innebär att man till exempel har upplåtit odlingsmark till lokala småbrukare samt avlönar projektsamordnare.

Samtalen, besöken och mötena med lokala inspiratörer väckte frågor som: Vad är det som ska växa i ett hållbart lokalsamhälle, och när? Hur kan lokala pengar bli något som förenar och knyter samman människor, istället för att separera och skapa klyftor? De frågorna fortsatte att utforskas i ateljén hos Anders Persson, en serietecknare och omställningsvisionär som sadlat om till ekoprenör och odlare. I en tecknarövning där deltagarna fick pröva att illustrera hur en gran växer, visade han med all önskvärd tydlighet hur våra bilder av verkligheten styr våra handlingar – och att bilderna inte alltid stämmer överens med verkligheten. För att samhället ska vara hållbart behöver vi nya bilder av växande och utveckling, inte minst när det gäller landsbygden. Rådande bilder har utgått från de måttstockar som har använts, särskilt BNP som mäter antalet transaktioner i ett samhälle. Utveckling och växande har kommit att förknippas med

stora industriprojekt som kräver massiva lån och investeringar, vilket höjer BNP. Att öka avstånden mellan land och stad och skapa fler transporter och mellanhänder har också bidragit till fler transaktioner, vilket har ansetts vara bra för välfärden då det ytterligare har höjt BNP – raka motsatsen till vad som behövs för ett klimatsmart samhälle.

Samtidigt har forskningen visat att den ekonomiska utvecklingen sedan 1960 inte har lett till motsvarande höjning av upplevd livskvalitet och välfärd (Jackson 2011). Sådana kvalitéer är viktiga mål i Framtidens by, där rikedom mer ses som en ackumulering av relationer än av transaktioner, mer tillit än traditionell tillväxt. *Utveckling* har i det industrimoderna samhället byggt på ett linjärt tänkande, i motsats till exempelvis den systembaserade cirkulära ekonomin som utgår från ett kretsloppstänkande. Utifrån dessa sammanhang reflekterade deltagarna över vad som kan behöva växa, till exempel tillit, samarbete, lokala livsmedelskedjor kring relationsmat med ökad närhet mellan producent och konsument, liksom kunskap om kretslopp. Det är behov och värden som kan identifieras i lokalekonomiska analyser och mätas med mått som lyckoindex, Gross National Happiness. Som en inspiration till kursens utforskande besöktes Växhuset, en ekogemenskap med permakultur som grund. Där sjungs långsamhetens lov genom en mycket försiktig tillväxt av antalet deltagare. Bland verksamheterna finns ekologiskt vandrarhem, odlingar, café och butik. Dessa och alla andra intryck under delkursen inspirerade gruppen till att fortsätta skapa nya bilder av framgång och utveckling i form av småskaliga, resilienta byar med förmåga att anpassa sig till, samverka med och navigera genom en föränderlig omvärld.

Deltagarna drog slutsatsen att sådana visioner inte representerar en återgång till primitiva samhällssystem eller ekonomier,

utan kan ses som steg framåt jämfört med dagens industrimoderna samhälle. Det är snarare det rådande samhällssystemet som står för ett föråldrat och ohållbart tänkande. Det senaste århundradets rikliga tillgång till fossil energi har skapat linjära, resursslukande och miljöförstörande lösningar när det gäller såväl mat som energiförsörjning, lösningar som dessutom är extremt sårbara och instabila. Den mekanistiska världsbilden, som såg världen som en stor maskin och fortfarande sätter sin prägel på samhällsbyggandet, har gett upphov till en rad systemfel som idag hotar att omkullkasta de framsteg som har uppnåtts.

Ett av de större systemfelen återfinns inom ekonomin, med bank- och penningsystem som systematiskt utarmar den lokala nivån på mänskliga och naturliga resurser. Återlåtningen av lokalsamhällena omfattar såväl ekonomisk makt som politiskt inflytande. Den globala skuldekonomin, där privata vinstdrivande affärsbanker skapar samhällets pengar i form av lån som betalas med ränta, leder till snabbt växande skuldberg vilket i sin tur orsakar stress hos människor, samhälle och natur. När bankernas aktieägare har prioriterats före hållbara samhällen och ekosystem, har resultatet blivit att vinsterna återinvesterats i virtuella finansbubblor istället för i lokala och reella tjänster och varor (Cervenka 2018). Det i sin tur har skapat ökade klyftor, frustration, spänningar och instabilitet.

Gruppen utforskade även nya visioner för ekonomi och växande inom planetens gränser. Det handlar om systembaserade ekonomiska lösningar som till exempel regenerativ ekonomi, delningsekonomi eller lokala banker och sparkassor där man lånar av gemensamma medel och vinsterna återförs till den lokala nivån. Sådana lösningar stimulerar det lokala ekoprenörskap som behövs i ett levande lokalsamhälle. Utvecklingen kan fortsätta vara dynamisk genom att man ständigt anpassar planerna

efter verkligheten, men också genom att härma naturens flöden där faser av växande varvas med nedbrytande processer. Anpassningen till omvärlden handlar inte om att ge upp sin egen auktoritet. Snarare behåller byn makten över sin vision och riktning samtidigt som innehållet i strategierna ständigt kan förändras i samspelet med omvärlden. Det är ett samspel som ställer motsvarande krav på omvärldens, inte minst städernas, villighet att förändras i utbytet.

Deltagarna fick ett hoppfullt exempel på nya lokalekonomiska initiativ när de träffade Timo Siikaluoma, VD för Solatum i Sollefteå. Som första kommunala bostadsbolag har de beslutat att bygga en bredbandsbullerby som del av sin vision om hållbart växande. Solatum står för att tillföra infrastrukturen medan gruppen kring Framtidens by kan stödja invånarnas arbete med att utveckla sin kultur. Sollefteå kommun är nytänkande på flera sätt, och var bland annat tidigt ute som andelsägare i lokala grönsaksodlingar och *kotell* där man köper in skogsbetande kor som blir mat i äldreomsorgen. Besöket i Söderhamn avslutades med en skördefest som bjöd på frukterna av en hållbar, lokal kretsloppsekonomi i form av en mustig och närande soppa. En smak av framtiden och en värdig avslutning på Den växande byn!

DEN DEMOKRATISKA BYN: ATT ÅTERSKAPA LOKALSAMHÄLLETS EGEN AUKTORITET

Insnöade i en föreningsgård i Oviksfjällen möttes deltagarna i Framtidens by för tredje gången under några novemberdagar 2017, för att ta sig an ämnet demokrati. Syftet var att utforska hur man kan möta samhällets demokratiska kris genom starka lokala demokratier med hållbara, inkluderande och självorganiserande beslutsprocesser. Man diskuterade hur den ohållbara

utvecklingen kan ses som ett resultat av att landsbygdens byar har släppt greppet om sin egen framtid. Lokalsamhällena har gett upp mandatet att fatta beslut som gynnar en hållbar utveckling i balans med omgivande ekosystem. Det är en form av underordning man behöver ta sig ur, parallellt med att urbana maktinstanser frigör sig från överordnande roller. Nyckeln ligger i att återupprätta lokal makt, demokrati och inflytande, att vända den utveckling där politiken har professionaliserats i takt med urholkningen av den vardagsnära basdemokratin (Arén & Herlitz, 2017). För att återskapa verklig delaktighet i närmiljön, kan det behövas nya demokratiska beslutsformer bortom den industrimoderna, representativa föreningsdemokratin. Det innebär en fördjupad delaktighet där alla delar makt och ansvar, med full påverkansmöjlighet. Då kan även den nationella demokratin vitaliseras.

Under vägledning av externa handledare fick deltagarna utforska lokaldemokrati genom en upplevelsebaserad så kallad behörighetsprocess. Målet med en sådan process är att en arbetsgrupp eller annan form av gemenskap upprättar sin egen auktoritet, en demokratisk beslutsordning där makt och ansvar fördelas jämlikt i gruppen eller organisationen. En bakomliggande tes är att vi för att förverkliga en mer mogen demokrati, även behöver utforska hur vi kan mogna och utvecklas som människor, medborgare och grupper: Hur lär vi oss att fatta gemensamma beslut som är hållbara, bygger på allas medskapande, respekt för allas olikheter och mångfaldens visdom – beslut som är legitima för alla berörda och där ingen abdikerar från sitt ansvar? Hur kan en grupp bygga en inre auktoritet med tillit som grund? En beslutsgemenskap där alla är ansvariga och ingen ser någon som offer, där vi mognar i vuxenblivande? Hur kan man synliggöra och korrigera maktobalanser som kan uppstå

om någon väljer att (ofta omedvetet) överordna eller underordna sig?

I början av processen ställdes gruppen inför en till synes trivial uppgift som man måste lösa tillsammans, något som visade sig vara svårare än många trodde. Efterhand växte det fram en förståelse för behovet av en gemensam form för beslutsfattandet. Olika beslutsordningar utforskades, alltifrån absolut majoritet till koncensus liksom nyare former som till exempel sociokrati där hierarkin har ersatts av cirkeln. Deltagarna fick ta del av erfarenheter från förskolan Ior, ett föräldrakooperativ i Stockholm där den lokala demokratin fungerade i över 30 år. En viktig faktor var kravet att alla i föreningen skulle närvara vid alla möten. Den erfarenheten väckte reflektionen att en fungerande samhällsdemokrati kan behöva bygga på små demokratiska enheter där alla bidrar med sin fysiska, psykiska, intellektuella och emotionella närvaro till besluten. Kravet på närvaro fostrar demokratiska förhållningssätt där man lär sig ta ansvar. Känslan att kunna påverka ger möjlighet att växa som människa.

Processen i Oviksfjällen väckte en mängd tankar och känslor som visade att gruppen inte bara fungerade som en rationell beslutande enhet, utan även som en *psykologisk organism*. I denna *inre* gruppdynamik fanns ett antal förutbestämdbara roller som individerna omedvetet kunde ta på sig (Bion, 2004). Utan medvetenhet om och ansvar för dessa inre processer kan beslutsprocesserna lätt mynna ut i både projiceringar och destruktiva konflikter som skapar grupperingar, *vi och dom*-tänkande eller anklagelser grundade i antagandet att *det är någon annans fel*. På internationell nivå kan sådana omedvetna förhållningssätt till sist mynna ut i krig. En viktig del av den demokratiska mognaden visade sig alltså vara att bära sig själv – att möta och härbärgera egna upplevelser som kan uppstå i mötet med andra och som kanske inte alltid är helt bekväma.

En insikt som växte fram efterhand var behovet att välkomna motsättningar och motstridiga känslor som viktiga bidrag till beslutsprocessen, istället för att sträva efter statiska tillstånd av enhet och harmoni – sådana försök kan snarare resultera i motsatsen där bygemenskapen bryter samman och visionerna förloras. När vi fullt ut kan acceptera och omfamna dynamiken i vår mänskliga natur, kan vi också bygga mer hållbara demokratier med hjälp av olikheterna i den kollektiva mångfalden. När vi förmår att möta oss själva som mer hela och integrerade individer och grupper, med alla våra mänskliga tillkortakommanden, kan vi också fatta mer mogna gemensamma beslut. Det är beslut som tar hänsyn till allas bästa – inklusive ekosystemen och framtida generationer. Den demokratiska kompetensen kan utvecklas genom att först medvetandegöra vår demokratiska inkompetens. Kanske handlar kompetensen främst om att bygga tillit snarare än att producera beslut.

DEN LÄRANDE BYN: ATT TILLÄGNA SIG EN JORDCENTRERAD VÄRLDSBILD MED NYA LÖSNINGAR

Nästa moment i utbildningen genomfördes i den gamla skolan i byn Kvarnsjö i södra Jämtland. Inramade av gnistrande vackert vintersportväder tog sig deltagarna an att utforska de lärprocesser som behövs för att möjliggöra en övergång till ett hållbart samhälle, liksom hur detta lärande kan underlättas av lokalsamhällenas renässans. Den globala krisen i lärande innebär att vi som mänsklighet ännu inte har förmått att vända den ohållbara utvecklingen, trots att vi är medvetna om utmaningarna. I den inledande samtalsrundan delade flera med sig av känslan att stå med ett ben i det gamla industrimoderna samhället, med livssituationer som inte alltid stämmer överens med de längtor man har, medan det andra benet är på väg i en ny riktning.

Det är spänningsfält som kan upplevas utmanande att befinna sig i, samtidigt som de skapar rörelse och lärprocesser. Lärandet handlar bland annat om att utveckla konstruktiva och kreativa förhållningssätt mitt i spänningsfälten så att man kan möta nuläget – inklusive ångest, stress och smärta inför de globala kriserna – på sätt som förstärker snarare än försvagar engagemanget för en ny framtid. Sådana förhållningssätt ger stöd i att vara hållbar som bärare av de nödvändiga förändringsprocesserna. Miljön i den gamla byskolan påminde om behovet att lära på nya sätt, bortom industrisamhällets korvstoppning – att utveckla ett ömsesidigt lärande som möjliggör verklig delaktighet i medskapandet av en hållbar värld. Det lokala sammanhanget förstärker lärandet, det är där som omställningen blir konkret och gripbar.

Ekopedagogiken, med ursprung i Sydamerika och Paulo Freires *frigörande pedagogik*, presenterades som en stödjande plattform i lärprocesserna (Högberg et. al. 2018). Rotad i en jordcentrerad världsbild syftar den till att frigöra handlingskraft, synliggöra begränsande antaganden och tankesätt, samt stärka människors delaktighet som planetära medborgare och medskapare av en hållbar kultur. Lärandet kan inte implementeras *uppifrån* utan behöver genereras nedifrån, eller snarare *inifrån*-individer och grupper, genom de interaktiva möten som vi är med om på livets resa. Dessa lärande möten kan sägas äga rum på fyra nivåer:

- I mötet med varandra, i lokala gemenskaper och platser, konkretiseras den individuella och kollektiva lärresa som omställningen till hållbarhet innebär.
- I mötet med naturen och ekosystemen, kan vi lära oss hur ett hållbart samhälle kan byggas genom små lokala enheter som härmar naturens kretslopp i sina lösningar.
- I mötet med världen och den mänskliga kulturen lär vi oss

hur en dysfunktionell världsbild gett upphov till samhällets systemfel, liksom hur vi kan medskapa en hållbar kultur i det lokala med hjälp av en framväxande, jordcentrerad världsbild.

- I mötet med oss själva kan vi utveckla nya roller och ta steget från passiva åskådare till aktiva medskapare. Trygga, lokala lärgemenskaper ger mod att genomgå en sådan inre omställning och utforska nya förhållningssätt med nya vanor och beteenden.

En del av visionen om Framtidens by, är alltså att förverkliga lärande lokalsamhällen med kraft att svara på de globala kriserna – samhällen som kan fortsätta att växa och lära genom både framgångar och motgångar, med inspiration från till exempel Peter Senges *lärande organisationer* (Senge 2006) och andra systembaserade organisationsteorier. Under kursen i Kvarnsjö fick gruppen uppleva flera lärande möten, med bland annat Jan Zakrisson på Klövsjö gårdsbryggeri som har tröttnat på bidrag för att upprätthålla en *kuliss av levande landsbygd*. Konstnären och författaren Rolf Kjellberg beskrev sitt kretsloppshus och målade upp risken av en samhällskollaps där byarna skyddar sig med vapen för att överleva – motsatsen till de inkluderande gemenskaper som Framtidens by söker främja.

Det blev även ett dialogmöte och avslutande festmiddag med byborna i Kvarnsjö – fikat och måltiden skapar goda lärmiljöer! En inflyttad familj berättade hur barnens relation till maten fördjupas när de tar del i jakt, fiske och odling. Bygemenskapen ger barnen trygga sammanhang där de kan leka fritt och röra sig självständigt mellan husen. Gruppen fick också lyssna till den lokala ekomjölkbonden som vill bevara småskaligheten trots press från länsstyrelsen att ta mer lån och expandera. I starka och inkluderande lokala lärgemenskaper kan byborna reflektera

och kritiskt granska sådana visioner *uppifrån*, liksom vid behov utveckla egna som man upplever ger mer balans i tillvaron. Lärandet kan förstärkas genom verktyg som *Det goda samtalet* eller *Kollegial handledning*, något som deltagarna fick pröva på. Man utforskade också andra former av kreativa och inspirerande lärmöten genom exempelvis bild, dans och naturnära skidupplevelser.

DEN JORDNÄRA BYN: EN EKOGEMENSKAP MED NATURLIGA OCH MÄNSKLIGA SAMHÄLLEN

I strålande vårväder samlades deltagarna i Framtidens by för den femte delkursen som kallades *Den jordnära byn*. Det skedde i Lysvik i Värmland, på en gård med vidunderlig utsikt över sjön Fryken. Utforskningen denna gång gällde hur hållbara och regenerativa lokalsamhällen på landsbygden kan skapa modeller för att möta den globala ekologiska krisen. Sådana systembaserade lösningar byggda på småskalighet, mångfald, nätverk och samverkan kan korrigera systemfelen i det industrimoderna designtänkandet där man har fokuserat på storskalighet, standardisering, centraliseing samt individualisering. Det fossilbaserade och industrialiserade jord- och skogsbruket har visat sig utgöra ett av de största hoten mot planetens ekosystem och biologiska mångfald. Det har dessutom byggts på ändliga resurser i form av till exempel olja och fosfor, samtidigt som monokulturer och konstgödsel har utarmat jordarna. 2014 beräknade engelska forskare att landet kan producera högst 100 skördar till på sina åkermarker med nuvarande metoder (Independent, 2014).

Det kraftfoderbaserade industriköttet har också vuxit fram som ett stort klimathot, till skillnad från skogsbetande djur som istället förbättrar klimatet och bidrar till att binda kol genom

att ingå i skogens ekosystem. De trädplantager som ersatt skogarna, har visat sig vara mycket sårbara inför klimatförändringar och förvärrar problemen med bland annat torka och bränder, medan ekosystemen i gammelskogarna är mer tåliga och dessutom fungerar som naturliga kolsänkor. En metod som bibehåller ekosystemen med sin mångfald av arter och mikroorganismer är det kalhyggesfria skogsbruket (Karlsson 2017). Den medvetna politik som gick ut på att lägga ned mångfalden av byar för att skapa standardiserade städer, har visat sig bygga på ett ovetenskapligt tänkande som nu utgör ett hot mot hela civilisationen.

I delkursen tog gruppen del av hur lokalsamhällen på den värmländska landsbygden förverkligar nya konkreta kretsloppslösningar, utan att vänta på initiativ *uppifrån*. Deltagarna besökte bland annat Ransbysätter, b*yn som vägrade dö* där byborna vände utvecklingen av egen kraft. Man vitaliserade lokalekonomin genom att få igång vattenkraftverket och kvarnen. En bagare engagerades som kunde kliva in en färdig kundkrets och ta lån av bygemenskapen för att komma igång. Ett annat studiebesök gick till Torfolk gård, kravmärkningens vagga, där gruppen fick ta del av en berättelse om hur 70-talets gröna vågare utvecklade en bärkraftig verksamhet och fick fart på en landsomfattande rörelse av ekologisk odling som förändrade livsmedelsbranschen. Idag lever grundarna med paradoxen att KRAV har blivit en del av den standardiserade industri som har motverkat den lokala matproduktionens mångfald. Därför utvecklar man nu nya visioner om hållbar och kemikaliefri mat med ökad närhet mellan producent och konsument, inspirerade av initiativ som andelsjordbruk och REKO-ringar. I projektet *Grön gryning* vill man ge fler möjlighet att vara fullt delaktiga i hela kedjan från jord till bord och tillbaka, även om man inte själv äger mark – ett sätt att navigera genom dagens krångliga lagstiftning.

Under delkursen fick gruppen ta del av lösningar som byggde på lokal samverkan där både naturliga och mänskliga samhällen ingår i samma system. Det är lösningar som respekterar såväl *naturens rättigheter* som *lokalsamhällenas rättigheter* att få blomstra och fortleva på egna villkor (Högberg et. al. 2018). Inspiration kom från bland annat fäbodbrukets beprövade principer som idag kan bidra till att förverkliga hållbara gröna näringar. Utifrån den formen av tänkande skapas kretsloppsbaserade lösningar för levande lokalsamhällen inom områden som hållbar energi, regenerativ ekonomi där vinsterna stannar i bygden, byggande, kommunikationer, matproduktion och odling. Inom det sistnämnda området fick deltagarna pröva på att tillverka biokol. Det är en effektiv metod för att återskapa jordarnas bördighet, vitalisera mikrolivet som ofta förstörts av industriell plöjning och markberedning, samt binda kol från atmosfären. Man undersökte också potentialen i nygamla grödor som gråärtan och bovetet. Permakultur presenterades som ett designverktyg inom odling som skapar optimala produktionsförhållanden genom att samarbeta med naturen. Även *holistic management* lyftes fram som ett exempel på regenerativa och systembaserade jord- och skogsbruksmetoder. Sådana designverktyg och metoder kan också tillämpas för att förverkliga hållbara organisationer och samhälle

DEN LÄKANDE BYN: ATT INTEGRERA DET FÖRFLUTNA GENOM HOLISTISKA FRAMTIDSVISIONER

Hur kan ett återskapande av lokala ekosystem och samhällen bidra till läkning av de globala mänskliga och psykosociala kriser vi möter idag? Det var frågan för den sjätte delkursen som genomfördes i Svenshögen norr om Göteborg. Där skapade man i början av seklet visionen att förverkliga Sveriges största alterna-

tivby, en vision som efter några år föll sönder i kaos och tärande konflikter. När visionerna dog försvann skaparlusten och många flyttade därifrån. Idag har samhället återhämtat sig och nya visioner spirar, tillsammans med värdefulla lärdomar från det förflutna bland de som stannade kvar. Deltagarna påmindes om behovet av konstruktiva förhållningssätt för att hantera stress och förebygga låsta positioner. Det behövs ett djupt lyssnande och en grundmurad respekt för allas bidrag och perspektiv för att bibehålla den visionära andan.

Om visionerna är holistiska och kretsloppsbaserade kan de i sig själva tillföra en läkande kvalitet till individer, grupper och samhällen. Den industrimoderna visionen, byggd på ett föråldrat linjärt och mekanistiskt tänkande, har trots goda intentioner skapat sår på alla dessa nivåer. Mänsklig ohälsa yttrar sig i dag i både välfärdssjukdomar och psykisk obalans. Klimatångest har blivit ett etablerat begrepp. Nedmonteringen av landsbygdens lokalsamhällen har rivit upp många människor med rötterna när man förlorat anknytningen till en plats. Det har skapat en tomhet som förts vidare genom generationerna så att vi förlorat både samband och sammanhang. Konsumtionssamhället kan liknas vid ett kollektivt beroendemönster, där vi försökt ersätta bristen på mening med en omättlig konsumtion och exploatering av planetens ekosystem. I Svenshögen har man försökt att hantera dessa inre mänskliga kriser genom lokala initiativ som bidrar till förnyad mening och tillhörighet.

Övergången till ett hållbart samhälle kan innebära större utmaningar än man kan tro, när det gäller människors inre förmåga att ställa om på en mental, känslomässig, psykologisk och existentiell nivå. Omställningen kan medföra behov att sörja en värld som inte längre finns, en värld som förvisso gav många materiella framsteg men som samtidigt byggde på ohållbara

föreställningar. Ett starkt lokalsamhälle, drivet av vitala landsbygdsvisioner, kan erbjuda den trygghet som behövs för att man ska våga ta *språnget till ett nytt paradigm*, individuellt och kollektivt. Byar på landsbygden kan ge oss möjlighet att delta i meningsfulla förändringar för en hållbar framtid. I Svenshögen pågår flera projekt som syftar till sådana förändringar, där bland annat ett område diskuterar hur man kan göra gemensam sak i utvecklingen av ett kretsloppssamhälle. I området finns ekologiska odlingar, en framväxande permakulturskog, olika hus med innovativa lösningar inom till exempel avlopp, energi och byggteknik, ett kafé med försäljning av lokala grönsaker samt en kursgård.

Framför allt utgör människorna i bygden en viktig resurs genom erfarenheter av och förståelse för sambanden mellan yttre och inre omställning. I en annan del av Svenshögen finns ett stort före detta sanatorium där ägarna bjuder in till medskapande av hur ytorna kan användas. Frågor som utforskades under vistelsen tillsammans med byinvånarna knöt alla an till läkande, till exempel etik och konflikthantering, feminism och manscirklar, känslomässig trygghet liksom läkande mat och örter. Man diskuterade hur gemenskapen behöver inkludera utsatta grupper, inte minst äldre, liksom hur vi kan lära av ursprungsfolkens erfarenheter av att samverka med ekosystemen som en naturlig del av gemenskapen (Agebjörn et. al. 2016). Deltagarna fick uppleva naturens läkande kraft genom en pilgrimsvandring i skogen med döden som tema, liksom pröva på egenvård i form av lymfmassage och ekologisk kroppsvård. En av byinvånarna sammanfattade intrycken i orden: Jag vill leva där det finns modiga människor. Visionerna lyckas inte alltid, men de skapar rörelse.

RÖRELSEN SPRIDER SIG OCH NYA SAMARBETEN UPPSTÅR

Landsbygden väntar inte. Initiativet *Framtidens by* visar hur nya visioner, rörelser och utbildningar tar form i skrivande stund för att möjliggöra en hållbar framtid som inkluderar både stad och land. Denna rörelse är solidarisk med städernas utsatta position och förordar bland annat mångfald, inkludering och samverkan över gränser – mellan människor och mellan människa och natur – som utgångspunkter för ett hållbart, livgivande och regenerativt samhälle. I en sjunde öppen delkurs kallad *Den regenerativa byn* hösten 2018 i Härnösand, sammanfattar man sina erfarenheter och bjuder in till breddat samarbete med alla aktörer som är engagerade i en hållbar omställning. Fler kommuner har uttryckt intresse för konceptet, liksom den internationella arkitektutbildningen vid Umeå universitet som överväger ett fördjupat samarbete. Nästa utbildning med namnet *Framtidens by – bredbandsbullerbyar* startar också hösten 2018 i samverkan med Karlskoga folkhögskola och Omställningsnätverket. I enlighet med skolans devis skapar visionen om framtidens by både *mod, möten och möjligheter*. I en sådan kreativ och konstruktiv jordmån kan frön till en hållbar, rättvis och meningsfull värld börjar spira.

Som delaktiga i vår tids samhällsbyggande kan vi alla välja att inte kapitulera inför rådande trender och normer. Vi kan välja att vara tillräckligt modiga och visionära för att i våra olika roller bidra till att möjliggöra de självorganiserande processer som kan få landsbygden att blomstra. Kraften och viljan finns redan där och längtar efter möjlighet att frigöra och uttrycka sig själv. När vi tillsammans synliggör och medvetandegör förtryckande tankesätt, strukturer och systemfel, behövs inte längre konstgjord andning och projektbidrag som kompenserar systemfelen för att hålla liv i landsbygden – det klarar den av egen kraft. Ser vi

till att undanröja hindren för att återskapa lokal matproduktion öppnas dörren till en flodvåg av verksamheter, ekoprenörskap och arbetstillfällen inom de lokala och regionala livsmedelskedjorna. Där kan bidrag göra verklig skillnad i form av startkapital.

När de lokala ekonomiska kretsloppen förnyas, löser vi samtidigt flera av utmaningarna kring lokala transporter med till exempel minskade behov av arbeten på annan ort. Med lokalekonomiska analyser som inkluderar ett resurshushållningstänkande, går det att få syn på möjligheterna i omgivningen (Hultman et.al. 2018). Den ökande landsbygdsbefolkningen skapar en inneboende efterfrågan på utökad service, plus en explosion av innovativa lösningar vad gäller bostäder och boendelösningar. Idag finns mängder av hus på landsbygden som inte bebos. Studier byggda på statistik från SCB pekar på att det handlar om uppemot 50% av husen i glesbygd (Hultman, 2016). Vilken möjlighet att blåsa nytt liv i gammalt kapital med alla dessa tomma hus och jordbruksfastigheter!

Visioner och lösningar som Framtidens by representerar, bidrar till att möjliggöra en hållbar framtid inom de planetära gränserna, där ekologin snarare än ekonomin sätter ramarna för samhällsutvecklingen. De speglar ett proaktivt förhållningssätt där man väljer att medskapa framtiden i en gränsöverskridande samverkan där alla är inbjudna att delta.

Välkommen till framtidens by!

LITTERATUR

Afsahi, Aram, Urban Laurin, Thorsten Laxvik & Matilda Olstorpe (2016). *Skapa en modern landsbygd – inte nya miljonprogram*. GP debatt 160511.

Agebjörn, Anika, Carmen Blanco Valer & Anna Nylander (2017). *Pengarna eller livet. Om Sumak Kawsay – ett annat sätt att se på livet.* Atremi.

Anshelm, Jonas and Martin Hultman (2014). *Discourses of Global Climate Change*. Routledge: London.

Antonovsky, Aaron (1991). *Hälsans mysterium.* Natur & Kultur.

Arén & Herlitz (2017). *Den första samhällsnivån. Lokal demokrati, planering och finansiering för en hållbar utveckling.* Hela Sverige ska leva.

Baky, Andras m fl (2013). *Sveriges primärproduktion och försörjning av livsmedel – möjliga konsekvenser vid en brist på fossil energi.* JTI-rapport, Lantbruk & Industri nr 410.

Bion, W. R. (2004). *Gruppterapi – teori och erfarenheter.* Norstedts.

Cervenka, Andreas (2018). *Vad gör en bank?* Natur & kultur.

Eisler, Riane (2005). *Bägaren och svärdet: Vår historia, vår framtid.* Friare liv.

Forsberg, Björn (2012). *Omställningens tid. Tillväxtens slut och jakten på en hållbar framtid*. Karneval.

Gibson-Graham, J. K., Cameron, J., & Healy, S. (2013). *Take back the economy: An ethical guide for transforming our communities.* NOVA. The University of Newcastle's Digital Repository.

Hela Sverige ska leva (2018), *Balansrapport #2. Hållbarhet i hela Sverige.*

Huizinga, Johan (2016). *Homo Ludens. A study of the play element in culture.* Angelico Press.

Hultman, M., Bonnedahl, K. J., & O'Neill, K. J. (2016). Unsustainable societies–sustainable businesses? Introduction to special issue of small enterprise research on transitional ecopreneurs. *Small Enterprise Research*, *23*(1), 1-9.

Hultman, Martin (2015). *Att lokalisera ekonomin. Lokalekonomiska analyser, snedställdhet, kvinnors företagande och hållbar landsbygdsutveckling*. CKS. LiU.

Hultman, Martin (2015). *Den inställda omställningen. Svensk energi- och miljöpolitik i möjligheternas tid 1980-1991*, Gidlunds.

Hultman, Martin, Charlotte Rydström & Pia Tingvall (2018). Localizing the economy: rural development in Östergötland in ed. Gert-Jan Hospers, Josefina Syssner *Dealing with Urban* and *Rural Shrinkage*: *Formal* and *Informal Strategies.* LIT Verlag, Münster.

Högberg, Niklas & Ankie Rauséus (2015). *Omställningens bidrag till ett hållbart Örebro län*. Hela Sverige ska leva.

Högberg, Niklas, Martin Hultman & Ingrid Stiernström (2018). *Naturens rättigheter – när lagen ger fred med Jorden. Ekopedagogisk inspiration för en hållbar samhällstransformation*. Manus.

Jackson, Tim (2011). *Välfärd utan tillväxt – så skapar vi ett hållbart samhälle*. Ordfront.

Karlsson, Mikael (2017). *Konsten att hugga träd och ha skogen kvar.* Mikael Karlsson.

Laxvik, Thorsten (2013). *Rött kött på rätt sätt – för hälsa, miljö och levande landsbygd.* Nielsen & Norén.

Lindstedt, G. (2008). Svart Jord: *Kommer jordbruket att leverera vårt dagliga bröd när oljan sinar?* Frank Förlag, Stockholm.

Malm, A. (2016). *Fossil capital: The rise of steam power and the roots of global warming*. Verso Books.

Meadows, Donella (1999). *Leverage Points: Places to Intervene in a System.* Essay.

Rönnblom, M. (2014). *Ett urbant tolkningsföreträde? En studie av hur landsbygd skapas i nationell policy.* Jordbruksverket.

Rundgren, G. (2014). *Global eating disorder*. Regeneration.

Senge, Peter (2006). *Fifth Discipline – the art & practice of the learning organization.* Crown Publishing Group, New York.

Vallström, Mikael (2014) [red.]. *När verkligheten inte stämmer med kartan*. Nordic Academic Press, Lund.

Wangel, J (2015). Den orimliga staden. Avner, E., Granath, G., Hasselgren, B., Herlin, B., E. (ed.), *Att slakta en guldkalv: Visioner för ett hållbart samhälle* (s. 154-162). Carlsson, Stockholm.

Wilkinson, Richard & Kate Pickett (2011). *Jämlikhetsanden: Därför är mer jämlika samhällen nästan alltid bättre samhällen.* Karneval.

Withnall, Adam (2014). *Britain has only 100 harvests left.* Independent 141020.

World Wildlife Fund (2016). *Living Planet Report 2016. Risk and resilience in a new era*. WWF International, Gland, Switzerland

Östholm, Katarina (2017). *Hela Sverige kan inte leva.* GD 171006.

ww.framtidensby.nu.

Facebookgrupp: Bredbandsbullerbyar – hållbar boende.

www.norrbete.se

Den smarta landsbygden - digitalisering av landsbygdens företag

Brita Hermelin och Dick Magnusson

Ett av de grundläggande villkoren för landsbygden är geografisk gleshet vad gäller den byggda miljön och tillgången till olika samhällsfunktioner. Det innebär att företagen på landsbygden i många fall behöver överbrygga långa avstånd för att få tillgång till kommersiell och offentlig service. Det betyder även att företagen kan ha svårt att rekrytera nya medarbetare. Långa avstånd kan begränsa möjligheter till samverkan via nätverk och medverka till att kontakten med kunder försvåras. Med det som utgångspunkt diskuterar det här kapitlet hur informationsteknik (IT) som är en teknik som i grunden är okänslig för avstånd bidrar till att landsbygdens utmaningar med långa avstånd kan överbryggas. Detta förutsätter att IT-infrastruktur är tillgänglig samt att den används, det vill säga att en process av digitalisering sker. På vilket sätt erbjuder digitalisering en lösning på landsbygdens *avståndsnackdelar*? Kan digitalisering erbjuda tillgänglighet till olika resurser till gagn för företagande? Med dessa inledande frågor resonerar det här kapitlet om hur digitalisering sker och erbjuder en förstärkt tillgänglighet på landsbygden till stöd för företagsutveckling (Cras m. fl., 2018; Malecki, 2002; Nordiska Ministerrådet, 2017).

Diskussionen i det här kapitlet är normativ utifrån två antaganden. För det första utgår vi ifrån att digitalisering är en resurs som kan göra företagande på landsbygden mer dynamiskt och hållbart. För det andra utgår vi ifrån att företagande på

landsbygden är en tillgång för en hållbar landsbygdsutveckling. I kapitlet har vi ett brett perspektiv på hållbarhet. För företagssektorn kan ekonomisk hållbarhet innebära fortlevnad och förnyelseförmåga. Social hållbarhet kan syfta på upplevda kvaliteter av att driva och arbeta på företag. Social hållbarhet kan också ha en vidare betydelse av hur företagandet bidrar till lokalt socialt kapital och upplevd livskvalitet lokalt. Ekologisk hållbarhet berör på vilket sätt ekonomiska verksamheter minimerar belastning på det ekologiska systemet. Detta kan exempelvis handla om att transporter och resande minskar, att cirkulära system för hantering av materiella resurser förstärks, samt att omställning till mindre miljöbelastande energikällor sker. Det betyder att de effekter av digitaliseringen som blir relevanta för diskussionen är både av kvantitativ och kvalitativ art. De kvantitativa måtten kan gälla ekonomisk effektivitet, sysselsättningsutveckling samt minskade utsläpp av växthusgaser. De kvalitativa aspekterna kan handla om framtidstro, trygghet, kreativitet och lokalt socialt kapital. Syftet med det här kapitlet är att diskutera digitalisering av företagande på landsbygden ur ett sådant brett perspektiv på hållbarhet.

För att förhålla sig till den samhällsomvandling som sker genom IT är det viktigt att göra en åtskillnad mellan infrastrukturutbyggnad och digitalisering. En central fråga för infrastrukturutbyggnaden handlar om optiskt fiber. Infrastruktur för IT är nödvändigt men inte tillräckligt för att digitalisering sker (Magnusson och Hermelin, 2018). Digitalisering syftar på användning av digitala funktioner och tjänster. Med avseende på utbyggnad av infrastruktur har det under senare år skett storskaliga satsningar i hela Sverige inklusive landsbygdsområdena. Detta har genomförts genom samverkan mellan olika partners och med betydande finansiellt stöd från EU och staten. Kom-

munerna har haft ansvar för att leda den lokala organiseringen. Genomförandet har skett genom samverkan och arbetsdelning mellan förvaltning, kommunala bolag, privata aktörer (inklusive internetleverantörer) och civilsamhället (Hermelin och Magnusson, 2015). I sammanfattande ordalag har de senaste årens storskaliga satsningar på utbyggnad av optiskt fiber berört stora delar av landet. Genom det här kapitlet diskuterar vi på vilket sätt infrastruktur för IT innebär att företagen digitaliserar sina verksamheter och i förlängningen hur det relaterar till hållbar landsbygdsutveckling.

Digitalisering är en grundläggande komponent för *smart utveckling* och *smart specialisering*. Detta kopplar ihop IT med utveckling och tillväxt. Diskussionen om smart specialisering har emellertid varit långt ifrån geografiskt neutral. Det starka fokuset på smarta städer har inneburit att landsbygden hamnat i policyskugga med avseende på visioner och strategier för digitalisering som en resurs för samhällsutvecklingen. Studier visar att IT och digitalisering utvecklas långsammare på landsbygden i jämförelse med urbana regioner. Detta gäller både för utbyggnad av infrastruktur och för användningen av digitala tjänster (Eurostat, 2017). Emellertid kan man se att under de allra senaste åren har frågan om digitalisering på landsbygden och visioner för den *smarta landsbygden* blivit något mer synlig inom såväl policy som forskning. Idén om smart specialisering utgår i det här sammanhanget från tre grundtankar. Den första är att man ska utgå från de resurser och styrkor som finns lokalt och regionalt. Den andra handlar om att uppmärksamma entreprenörens roll och den tredje om att inkludera innovationer som benämns *low tech*. Sådana innovationer använder sig av tillgänglig teknik för att förstärka effektivitet och ändamålsenlighet med avseende på funktioner, processer och organisationer. *Low tech*-innovatio-

ner kontrasterar till forsknings- och utvecklingsintensiva verksamheter som syftar till att utveckla själva tekniken.

Smart utveckling kan också beskrivas som efterfrågedriven – dvs. som beroende av att aktörer och entreprenörer efterfrågar tekniken för att digitalisera sina verksamheter (Talbot, 2016). Frågan om hur företag använder sig av digitala lösningar för sina verksamheter är ett utvecklat forskningsfält som har genererat olika förklaringsmodeller. Ett sätt att försöka förstå detta är att studera hur företagens digitala orientering (engagemang, intresse och attityd), kompetens för digitalisering, samt dess digitala praktik (införande av digitalisering) samspelar (Cf. Alam et al. 2018; Örtqvist, 2017) och som illustreras i figur 1.

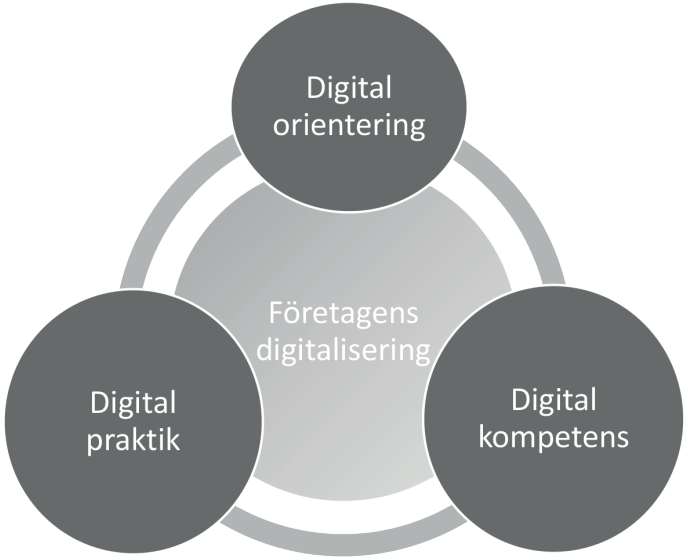

Figur 1. Samspelande komponenter för företagens digitalisering

IT-utveckling och digitalisering är samhällsprojekt som är framskrivet i policymål formulerade på olika geografiska skalor.

Detta diskuteras i nästkommande avsnitt. Avsnitt tre beskriver digitalisering av företag på landsbygden i Linköpings kommun utifrån olika empiriska material; enkätstudie, intervjuer samt studier av företagsregister och företagens hemsidor. Kapitlet avslutas genom några sammanfattande reflektioner i avsnitt fyra.

POLICY FÖR IT-INFRASTRUKTUR OCH DIGITALISERINGEN PÅ OLIKA GEOGRAFISKA SKALOR

EUs Digitala Agenda (DA) utgör en av sju pelare för tillväxtarbete enligt Europa 2020 (European Commission, 2010). EUs DA omfattar mål för infrastrukturutvecklingen, mål för kunskapsutveckling och innovationer inom IT, samt implementering av smart användning av IT inom alla samhällsområden (European Commission, 2010; 2017a). EU följer regelbundet upp och försöker mäta framsteg vad gäller digitalisering i de olika medlemsländerna. De variabler som används för dessa mätningar omfattar (a) uppkoppling, (b) kompetens, (c) användning av internet, (d) integration av digital teknik för företagande samt (e) digitala offentliga tjänster (European Commission, 2017b). För det här kapitlet fokuserar vi punkt d – dvs. integration av digital teknik för företagande och med avseende på företag som är lokaliserade på landsbygden.

EUs DA är bakgrunden till att digitala agendor har formulerats på olika geografiska skalor – nationellt, regionalt och lokalt – för att på så sätt konkretisera hur målen om IT och digitalisering ska genomföras i de olika medlemsländerna. Digitala Agendor för olika geografiska skalor i den svenska politiska strukturen utgör centrala källor till detta avsnitts beskrivning av policy for digitalisering. I analysen av dessa dokument har vi sökt efter formuleringar om digitalisering för företagande generellt och för företagande för landsbygden mer specifikt.

DA för den nationella nivån

För att inleda med Digital Agenda för Sverige är denna från 2011 och undertecknad av dåvarande IT- och energiminister vid Näringsdepartementet, Anna-Karin Hatt. Målet är att *Sverige ska vara bäst i världen på att använda digitaliseringens möjligheter* (Regeringen, 2011, s. 15). Här skrivs behovet av kompetens fram: *Alla i arbetsför ålder ska ha en god digital kompetens för att vara anställningsbara eller kunna starta och driva företag* (Regeringen, 2011, s. 7).

I regeringens DA framhåller man företagens användning av IT som en speciell utmaning för Sverige och som är ett område där man i jämförelse med andra länder inte har så stark position. Företagens IT-användning eller digitalisering betraktas vara en viktig faktor som driver välfärd och ekonomisk tillväxt (Regeringen, 2011, s. 16). Detta motiverade regeringen att tillsätta en utredning för att utforma åtgärder för att stödja småföretagens digitalisering (Regeringen, 2011, s. 7).

Man konkretiserar företagens IT-användning enligt följande:

> *IT har en central roll i de allra flesta företag: för att förenkla och effektivisera verksamheten samt göra den mer öppen och tillgänglig för kunder och leverantörer. IT kan också fungera som motor för att utveckla nya processer, produkter och tjänster. Olika digitala tjänster som ger information och vägledning kan underlätta att starta och driva företag. Dessutom kan små och medelstora företag nå ut internationellt (Regeringen, 2011, s. 27-28).*

Företag på landsbygden nämns vid ett tillfälle i Regeringens DA från 2011 och detta handlar om betydelsen av tillgång till infrastruktur, snarare än digitalisering av företagen (s. 29). I ett senare dokument från Regeringen med titeln *För ett hållbart*

digitaliserat Sverige – en digitaliseringsstrategi, underskrivet av Peter Eriksson, bostads- och digitaliseringsminister vid Näringsdepartementet, har emellertid landsbygdens företag skrivits in tydligare. Här skriver man att landsbygden inte endast ska förses med infrastruktur utan även digitaliseras: *Digitalisering kan användas för att utveckla nya innovativa lösningar som förbättrar förutsättningarna att leva och verka på landsbygden* (Regeringen, 2017, s. 27).

Likväl har policy för digitalisering i hög grad kommit att handla om urbana regioner och städer. Det här är inte en speciell situation för Sverige. Det är en generell tendens som det väletablerade begreppet smarta städer pekar på. Detta urbana fokus för digitaliseringspolicys har emellertid problematiserats inom forskningen genom att man argumenterar för att bredda diskussionen till att analysera vad smart utveckling betyder för landsbygdsregioner (Naldi m. fl., 2015). En sådan breddning kan vi också se i policydokument från regeringen. I regeringens program *För ett hållbart digitaliserat Sverige* uppmärksammas hur begreppet smarta städer har ställt digitaliseringen på landsbygden i skugga:

> *För Sverige, med vidsträckt landsbygd, behöver arbetet med att utveckla och främja smarta städer och regioner kompletteras med perspektivet hållbar landsbygd med hjälp av digitalisering (Regeringen, 2017, s. 27).*

DA för de regionala och lokala nivåerna

Vad gäller policy för digitalisering formulerade på de regionala och kommunala nivåerna har vi granskat dokument framtagna av region Östergötland och av Linköpings kommun. I förordet till den Regionala digitala agendan för Östergötland

beskrivs att man ställer sig bakom de nationella målsättningarna som formulerades genom IT- och energiministern Anna-Karin Hatt (Regeringen 2011). Digital Agenda för Östergötland 2014-2020 (2013) skrevs under av landshövdingen vid Länsstyrelsen Östergötland, styrelseordförande för regionförbundet Östsam, samt landstingsråd vid Landstinget Östergötland. Det sista av totalt fem olika fokusområden som är framskrivna i Digital Agenda för Östergötland utgörs av IT för företagande och entreprenörskap. För att precisera detta mål skriver man:

> *En statlig utredning har påvisat att merparten av företagen i Sverige har relativt god kunskap om att använda IT för administrativa ändamål. Däremot upplever många företagare – och i synnerhet småföretagare – att de har dålig kännedom om hur Internet kan användas för att skapa förutsättningar för fler affärer, ökad expansion och bättre lönsamhet (Digital Agenda för Östergötland, 2013, s. 13).*

I Östergötlands DA kan man läsa att samverkan behövs för att stödja företagen för att stärka deras kapacitet och användning av digitala tjänster. Sådan samverkan behöver involvera samtliga regionala organ som skrev under DA samt företagens organisationer (Digital Agenda Östergötland, 2013, s. 13). Detta utgör en bakgrund till hur följande prioriterade insatser för perioden 2014 – 2016 formuleras och för vilka Regionförbundet och Länsstyrelsen anges vara ansvariga regionala organ för (Digital Agenda för Östergötland, 2013, s. 14):

- Etablera ett regionalt samarbete för företagande och IT.
- Utbilda entreprenörer och företagare i e-handel, sociala medier och digital marknadsföring.
- Stödja nätverk för forskning och innovation inom IT- och kommunikationsområdet.

Beskrivningarna i den regionala DA för Östergötland gällande stöd för företagande är geografiskt neutrala avseende huruvida de riktar sig till företagande i städerna och tätorterna eller till företagande på landsbygden. Liksom i DA för Sverige är kompetensutveckling ett framskrivet område för den regionala DA.

Den kommun i Östergötland vi fördjupar oss inom är Linköpings kommun. Detta är den största kommunen i länet sett till invånare och sett till sysselsättning. Linköping har under en senare period varit en av de starkast växande städerna utanför storstadsregionerna. Dessutom är Linköping en dynamisk miljö för IT-sektorn och här finns många förvärvsarbetande som är professionella inom IT. Detta motsvarar knappt 4 000 IT-experter (förvärvsarbetande dagbefolkning 2016 inom 251 SSYK 2012). Sett till antalet sysselsatta med avancerade IT-yrken är det endast de tre storstadskommunerna samt Solna som har ett större antal professionella inom IT än vad som finns i Linköpings kommun.

Digital Agenda för Linköpings kommun gäller för perioden 2017-2019 och har undertiteln: *Uppkopplat, inkopplat & enkelt*. Förordet skriver inte fram någon namngiven ansvarig. Formuleringen ser istället ut så här: *Den digitala agendan för Linköping har arbetats fram av sakkunniga från kommunens förvaltningar under ledning av kommunledningskontoret* (Linköpings kommun, 2017, s. 3).

De formulerade målen i den kommunala DA är i hög grad relaterade till kommunens egna verksamheter. Detta handlar om skolsektorn, kommunens vårdtjänster, omsorg och sociala tjänster, förvaltning och administration. Vidare skrivs mål fram som syftar till att stärka social och ekologisk hållbarhet, samt trygghet. Genom perspektivet i DA för Linköpings kommun adresseras företagsamhet främst indirekt, till exempel att de

framskrivna målen innebär att man efterfrågar kompetens i företagssektorn om digitalisering och att detta genererar en marknad för företag inom IT-branschen. DA för Linköping gör ingen åtskillnad mellan företag i urbaniserade miljöer och företagandet i det omkringliggande mer glesbefolkade omlandet.

Slutsatsen från denna analys av DA är att det främst är regionen som skriver fram frågan om digitalisering i företagssektorn. Detta är att förvänta då regionerna har ett framskrivet ansvar för tillväxtfrågor. Enligt *Förordning om regionalt tillväxtarbete* (SFS 2017: 583) är digitaliseringsstrategier ett område som de regionala utvecklingsstrategierna ska beakta. Generellt sett utgör inte digitalisering av företagande på landsbygden överhuvudtaget ett uppmärksammat område för de policydokument vi har studerat här, även om det tycks skrivas fram en aning mer under de senaste åren.

DIGITALISERING AV FÖRETAG FÖR EN HÅLLBAR LANDSBYGDSUTVECKLING

Företagande är en viktig inkomstkälla och livsform för landsbygden. Detta gäller även för landsbygden i Linköping som det här avsnittet beskriver mer i detalj. I jämförelse med kommunens tätorter är en större andel av befolkningen på Linköpings landsbygd företagare (Linköpings kommun, 2012).

Landsbygd ser olika ut på olika platser. Det varierar från extremt perifera och glest befolkade områden till vad som brukar beskrivas stadsnära landsbygd. Det som emellertid förenar många landsbygdsregioner är en minskande eller stagnerande befolkningsutveckling; i absoluta eller relativa tal. Mellan 2010 och 2016 ökade befolkningen på landsbygden inom ungefär hälften av Sveriges kommuner. För Linköpings kommun motsvarade denna befolkningsförändring 351 personer, som ska jämföras

med en befolkningstillväxt på 9 050 invånare i tätorterna. Det betyder att omkring 4 % av kommunens befolkningsökning var på landsbygden som därmed förlorade befolkningsandelar. Detta illustrerar att urbanisering med avseende på befolkningskoncentration till tätorterna även sker i växande och jämförelsevis befolkningstäta regioner i Sverige. I Linköpings kommun (år 2016) bor 70 % av befolkningen i centralorten, 20 % i övriga tätorter samt 10 % på landsbygden (SCB). Det har skett en minskning av landsbygdsbefolkningen från 13,5 % år 2010 (Linköpings kommun, 2013) till 10 % 2016.

Diskussionen nedan handlar om hur företag lokaliserade inom Linköpings kommuns landsbygdsområden digitaliserar sina verksamheter. Diskussionen grundar sig på olika empiriska material. För det första har vi tillgång till resultatet från en enkätstudie som omfattade hushåll och företag som valde att ansluta sig till det utbyggda fibernätet på Linköpings landsbygd. Denna enkät genomfördes 2015 (Hermelin och Magnusson, 2015). Vidare har vi försökt att följa upp den fortsatta digitaliseringen fram till idag genom telefonintervjuer med några företag som besvarade enkäten 2015. För det tredje grundar sig diskussionen på sekundärmaterial om företagande i ett urval av kommunens landsbygdsområden. Denna sekundärdata är tillgänglig via företagsdatabas (Retriever) och företagens egna hemsidor.

Enkätstudie

Resultaten från en enkätstudie genomförd 2015 (för metodbeskrivning se Hermelin och Magnusson, 2015) med alla anslutna hushåll och företag på landsbygden i Linköpings kommun till det då nyligen utbyggda fibernätet visade att företag som besvarade enkäten uppfattade att detta hade positiv betydelse för deras möjligheter till utveckling. Av samtliga 396 respondenter var 67

företagare. 30 av dessa var verksamma inom konsultverksamhet, 21 inom jordbruk, 11 inom skogsbruk och resterande inom tillverkning, byggverksamhet, detaljhandel samt besöksnäring. Alla företagen var små, varav 65 % hade endast en person som arbetade inom verksamheten. Drygt hälften av de svarande menade att den huvudsakliga försörjningen till någon i hushållet kom från företaget (Hermelin och Magnusson, 2015).

Det är viktigt att påminna om att enkätundersökningen genomfördes direkt efter att man anslutit sig till det utbyggda fibernätet. Detta innebär att man inte kan förvänta sig betydande effekter vad gäller företagsutveckling av den nyss tillgängliga infrastrukturen för IT. Enkätstudien från 2015 visar emellertid att företag lokaliserade på landsbygden i princip omedelbart efter anslutningen till optiskt fiber var positiva till digitaliseringens möjligheter och hade digitaliserat sin verksamhet med avseende på flera funktioner och processer.

Vi kunde konstatera att de responderande företagen använde tjänster såsom marknadsföring, kundservice och elektroniska möten redan innan uppkopplingen, men för många hade användningen av funktioner ökat eller i vissa fall tillkommit. Tydligast utslag fick vi på att kundservice, elektroniska möten och att kontakt med myndigheter hade ökat. Det framkom även att backup av data hade tillkommit med fiberuppkopplingen. Ett tydligt utslag i enkäten var att respondenterna inte beskrev kvantitativa tillväxteffekter, gällande exempelvis ökat antal kunder, lönsamhet eller sysselsättning. En betydande andel av de responderande företagen framhöll istället kvalitativa variabler som att arbetet hade förenklats. Framtidstron hade ökat bland ungefär hälften av de som svarade.

Resultatet från studien i Linköping överensstämmer med liknande studier där man kunnat visa att företag på landsbygden använder internet, inte i första hand för att expandera sina verksamheter men för att stödja sina funktioner, processer och kvaliteter. Enkätstudien saknar exempel på att man planerar för tillväxt eller på att de små företagen på landsbygden expanderar till internationella marknader (jfr. Regeringen, 2011). I en studie med syfte att utvärdera bredbandsutbyggnaden med bakgrund i det stöd som funnits via landsbygdsprogrammet och regionalfondsprogrammen i Sverige 2014-2020 återges en företagares svar på frågan om effekter på omsättningens som uppstått genom bredbandstillgången (Cras m. fl., 2018):

> *Vi är ett multinationellt börsnoterat företag. Bredband är som vatten i kranen och el i stickkontakten. Det går inte att resonera så. Jag förstår frågan men den är felställd (Cras m. fl., 2018, s. 28).*

Studier visar att företagen digitaliserar för att möta kundernas förväntningar (Galloway m. fl. 2011). Vad gäller frågan om IT kan ersätta resor, och därmed minska miljöbelastning som uppstår genom bilresor, gav enkäten resultat som i någon grad illustrerar sådan utveckling. De flesta svarade att antalet tjänsteresor inte påverkats, men runt 20 % menar att resorna faktiskt minskat till följd av fiberuppkopplingen. Omkring 40 % av respondenterna menade att fiberuppkopplingen påverkat att de hade börjat eller utökat distansarbete, dvs. att man till viss del kan genomföra sitt arbete från hemmet (Hermelin och Magnusson 2015).

Intervjuer

Totalt tio företagare som besvarade enkäten uppgav att de var villiga att ställa upp för uppföljande telefonintervju. Då vi sökte upp dessa tio respondenter våren 2018 fick vi svar av fyra; en var pensionär och avböjde att delta och de andra tre har vi intervjuat.

Genom att intervjufrågorna har tagit sin utgångspunkt i frågorna som ställdes genom enkäten innebär intervjuerna att vi får longitudinell data. Även om det är ett litet antal intervjuer som genomförts ger dessa illustrationer av att företagande är mycket mer än en ekonomisk försörjning och att det snarare kan vara en livsform som uppfattas bidra med mening och kvaliteter och som i sin tur skapar positiva värden också för andra boende i närområdet. De tre intervjuade företagen visar tillsammans diversiteten som finns inom företagssektorn på landsbygden och hur digitalisering sker ojämnt mellan olika företag.

Företagare 1 har en jordbruksfastighet, företagare 2 är musiker och driver en enskild firma inom musik, företagare 3 är ägare av ett aktiebolag inom konsultverksamhet. Samtliga respondenter är män. Dessa tre företagare har olika relationer till IT och digitala tjänster. Företagare 1 beskrev att det upplevts som komplicerat att använda uppkopplingen och att nyttja digitala tjänster medan företagarna 2 och 3 var avancerade användare av IT och hade genomfört långtgående digitalisering för sina företag. Ingen av dessa tre företag har expanderat sina verksamheter med avseende på sysselsättning.

Företagare 1 har en jordbruksfastighet med skog och den rådande verksamheten omfattar att arrendera ut mark och att hyra ut hus för boende. Respondenten var aktiv i byalagssamarbetet då bredbandet byggdes ut och använder idag uppkopplingen via bredbandet för IP-telefoni och för sin dator. Administrationen

för företaget sker via digitala tjänster och som exempelvis handlar om fakturering och kommunikation med olika myndigheter. Tekniken uppfattas som en aning svårhanterlig, svår att få översikt över och svår att få full funktionalitet för. Den här företagaren ger flera exempel på hur andra som bor i närheten utnyttjar bredbandsuppkopplingen för att delvis jobba hemifrån eller driva sina företag. Det finns en lokal livsmedelsbutik som har en dator som de som besöker butiken kan låna.

Företagare 2 har en tillsvidareanställning vid ett IT-företag lokaliserat i Linköpings tätort. Det företag som intervjun handlade om var en enskild firma inom musikbranschen. Denna respondents professionella kompetens inom IT var till nytta för verksamheten. Digitala tjänster och programvara utnyttjades för att dela ljudfiler och utveckla musik tillsammans med andra musiker över avstånd. Denna respondent beskriver även hur utbyggnaden av fibernätet har inneburit mer kontakt och större kännedom om sina grannar. Företagare 2 beskrev ett engagemang för att dela med sig av sina kunskaper och att på så sätt stödja andra i närsamhället att använda sig av digitala tjänster.

Företagare 3 har en bakgrund från chefsuppdrag i ett större företag med många anställda. I kontrast till detta innebär den nuvarande situationen att driva ett företag tillsammans med ytterligare en delägare. Denna omställning var ett medvetet val och kvantitativ tillväxt av företaget har inte varit en målsättning. Denna företagare beskrev hur han etablerat sig på marknaden sedan lång tid tillbaka och att man inte prioriterade marknadsföring för att ytterligare öka sin kundkrets. Arbetet i företaget innebär avancerad digital teknik och att fjärrstyra datorer över avstånd. Detta kräver stor kunskap samt hög kapacitet och säkerhet i uppkopplingen. Denna teknik och att företagandet inte innebär ledningsuppdrag innebär en flexibilitet med avseende

på var arbetet för företaget kan utföras. Omkring halva året – för årets varmaste månader – har den här företagaren därmed kunnat välja att förlägga arbetet till sitt fritidshus med naturskönt läge vid en sjö. Respondenten beskrev hur detta bidragit till livskvalitetsförbättring och att det inneburit en radikal minskning av personliga resor med bil.

Man kan se dessa tre företag som idealtyper.

- Verksamhet inom en traditionell landsbygdsnäring (den areella näringen) vars kunskapsgrund inte på ett enkelt sätt stödjer digitalisering.
- Enskild firma där digitaliseringen är en möjlighet för att utveckla en önskad livsform och som kombineras med pendling till tätorten för förvärvsarbete.
- Det digitaliserade företaget som blir *fotlöst* med avseende på avstånd till kunder och andra samverkansaktörer. Här styrs lokaliseringen av arbetet av företagaren/den anställdes preferenser.

Även om intervjuerna illustrerar varierande grad av digitalisering understryker all tre respondenter den positiva effekten av utbyggnaden av bredband för den egna verksamheten såväl som för andra verksamheter och boende i närsamhället. Intervjuerna ger beskrivningar av att digitaliseringen bidrar till hållbar lokal utveckling; genom lokalt socialt kapital och lärande. Resultatet från enkätstudien med avseende på viss minskning av personresor med bil verifieras genom intervjuerna. Distansarbete sker och detta visar att lokalisering av företag och lokalisering av arbete inte behöver sammanfalla. Med avseende på modellen i figur 1 kan man sammanfatta att samtliga dessa tre företagare har en digital orientering men att kompetensen och praktiken varierar.

Företagsregister

Vårt tredje empiriska material är insamlat via företagsregister och via företagens hemsidor. Det vi sökt efter har varit inspirerat av hur EU mäter företagens digitalisering (European Commision, 2017b):

- Digitalisering genom delning av data, RFID (Radio-frequency identification), social media, e-fakturor samt molntjänster.
- E-handel genom on-line försäljning nationellt och internationellt.

I mätningen enligt dessa kriterier (European Commission, 2017b) uppvisade företagen i Danmark högsta värden, följt av företagssektorn i Irland, Sverige, Belgien och i Finland. Det visar att företagen i de nordiska medlemsländerna använder sig av digitala tjänster i hög grad. Dessa kriterier omfattar digitalisering som stöder företagens interna processer såväl som dess externa synlighet, marknadsföring och tillgänglighet för kunder. Med utgångspunkt i detta redovisas nedan en undersökning över hur företag på Linköpings landsbygd digitaliserat sin verksamhet vad gäller dess externa kommunikation, marknadsföring och försäljning. Detta har vi gjort genom att studera hur företagen har utvecklat sina hemsidor.

Identifieringen av landsbygdsföretag i Linköpings kommun som digitaliserat sin verksamhet för extern kommunikation har skett enligt följande steg och kriterier:

- Företaget ska vara lokaliserat i något av fem olika postnummerområden som representerar det mest glest befolkade områdena i Linköpings kommun längs med stamlinjer för bredband (se karta i figur 2).
- Företaget ska ha minst en anställd och mer än 500 000

SEK i omsättning enligt senaste tillgängliga data via företagsdatabasen Retriever. Det ska finnas uppgifter om omsättning och sysselsatta för en treårsperiod i företagsdatabasen Retriever.

- Företaget ska vara synligt via internet genom en informativ och uppdaterad hemsida (som inte är genererad av branschorganisation eller annan part).

Listan med företag inom dessa postnummerområden med avseende på de som uppnådde de tröskelvärden för sysselsättning och omsättning som var uppsatta omfattade totalt 74 verksamheter. Av dessa kvarstod emellertid endast 15 stycken då vi sökte företag med en informativ hemsida och för vilka det finns tillgång till uppgifter om omsättning och sysselsatta (via före-

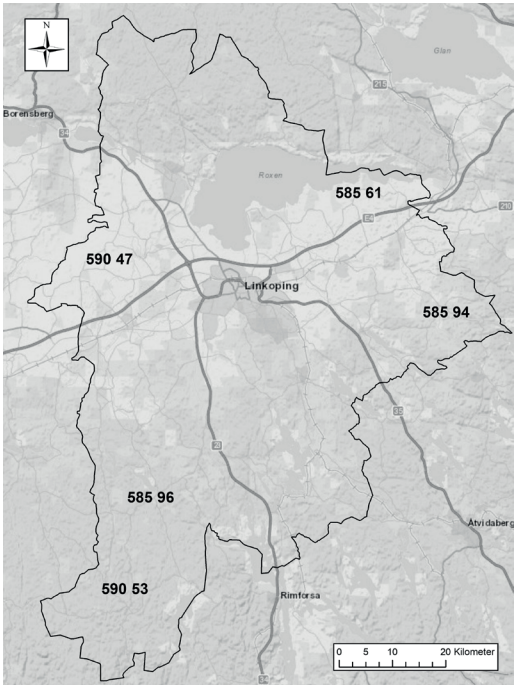

Figur 2. Karta över Linköpings kommun och markeringar av postnummerområden som valts ut för att studera företagens digitalisering.

POSTNUMMER-OMRÅDE	ANTAL FÖRETAG MED MINST 1 ANSTÄLLD OCH MER ÄN 500 000 I OMSÄTTNING	INFORMATIV HEMSIDA OCH TILLGÄNGLIGA UPPGIFTER FÖR TRE ÅR
590 47 – Västerlösa-Björkeberg	28	8
585 61 – Östra Skrukeby	23	2
585 96 – Arnebo	14	1
590 53 – Ulrika	2	0
585 94 – Ringstorp	7	3
Totalt antal företag	74	15

Tabell 1. Antal företag inom respektive postnummerområden. Källa: Retriever företagsdatabas.

tagsdatabasen Retriever) för de senaste tre åren. Dessa 15 företag är fördelade mellan en rad olika näringsgrenar. Företagen listas i tabell 2.

En grupp om sju företag bedriver verksamheter inom mark och anläggning, maskinreparationer, metalltillverkning och byggverksamhet. Ett av företagen i tabell 2 är inom transport och erbjuder helikopterservice. Två av företagen kan sägas ha anknytning till areella näringar, även om de har diversifierat sin verksamhet till andra tjänster. Det ena av dessa företag finns inom odling och försäljning av livsmedel, det andra är inom hästsport och hyr också ut boende för besökare. Ett av företagen är inom partihandel och säljer dörrar och kontorsstolar. Samtliga företag omnämnda ovan delar behovet av stora ytor för sin verksamhet och för vilket lokalisering utanför tätorter kan vara en fördel.

De övriga fyra företagen i tabell 2 kan beskrivas som kontorsbaserade. De erbjuder olika företagstjänster samt personliga tjänster. Det senare handlar om samtalsterapi. För två av dessa kontorsbaserade företag anger hemsidorna besöksadresser i tät-

orten Linköping. Ett av företagen är registrerade i Retriever som Reklambyråverksamhet och har även en mycket bred beskrivning av sin verksamhet. Den hemsida vi hittade för detta företag beskriver att man erbjuder Yoga-klasser. Den information som är tillgänglig för denna grupp av fyra företag påminner om att adressen för ett företag inte behöver vara den plats där arbetet utförs. Denna situation fick vi beskriven för oss med avseende på det intervjuade konsultföretaget (beskrivet i delavsnittet ovan), som hade adress i Linköpings tätort medan arbetet stora delar av året utfördes från fritidshuset lokaliserat på landsbygden

Alla företagen listade i tabell 2 sysselsätter ett fåtal personer. Den största arbetsgivaren är Linghem bygg och städ med åtta sysselsatta vid det senast tillgängliga mätåret. Ackordgruppen som har verksamhet inom partihandel har haft stabil personal de senaste tre åren med sju personer anställda. I övrigt omfattar listan mycket små företag med en till tre anställda. Det är intressant att notera att de flesta (nio stycken) av de listade 15 företagen under den senaste treårsperioden har ökat sin omsättning.

Resultatet från den här översikten visar att endast en minoritet (omkring 20 %) av de 74 företagen som är verksamma i de postnummerområden vi har valt ut har strategiskt valt att utnyttja digitalisering för att stärka sin synlighet via internet. Information som indikerar att arbetet inom kontorsbaserade verksamheter delvis pendlar mellan landsbygd och tätort har samband med att de studerade landsbygdsområdena är stadsnära. Detta avspeglar specifika villkor för den stadsnära landsbygden som diskuteras i det här kapitlet och avviker från landsbygdsområden i Sverige med långa avstånd till större städer.

BRANSCH ENLIGT RETRIEVER (INOM PARENTES ENLIGT EGEN HEMSIDA)	SYSSELSATTA 2015 OCH 2017 (ANDRA ÅR I PARENTES)	OMSÄTTNING (1000 SEK) 2015 OCH 2017 (ANDRA ÅR I PARENTES)	FÖRÄNDRING OMSÄTTNING
Mark- och grundarbeten	1 och 1	3 202 och 2 171	minskat
Mark- och grundarbeten	2 och 2	1 828 och 1 595	minskat
Personaluthyrning (maskinuthyrning, grävarbete, målning och trädfällning)	5 och 1 (2014 och 2016)	17 715 och 615 (2014 och 2016)	minskat
Reparation av maskiner	0 och 2	2 329 och 2 716	ökat
Smidning, pressning, prägling och valsning av metall	5 och 1 (2014 och 2016)	1 813 och 2 405	ökat ökat
Byggande av fartyg och flytande materiel	0 och 1	1 519 och 2 018	
Byggnadssnickeriarbeten	5 och 8	2 575 och 3 695	ökat
Icke reguljär lufttransport av gods	1 och 1	1 267 och 1 326	ökat
Svampodling m.m.	4 och 3	2 109 och 2 126	ökat
Uppfödning av hästar och andra hästdjur (B&B)	1 och 1	1 571 och 1 424	minskat
Partihandel med möbler, mattor och belysningsartiklar	7 och 7	4 060 och 5 312	ökat
Redovisning och bokföring	1 och 1	152 och 1 011	ökat
Konsultverksamhet avseende företags organisation (kvalitet och certifiering)	1 och 1	1 841 och 1 573	minskat
Reklambyråverksamhet (och mycket annat!)	2 och 3	2 882 och 4 486	ökat
Annan öppen hälso- och sjukvård, utan läkare	1 och 1	889 och 655	minskat

Tabell 2. Företag med informativa hemsidor och som är perifert lokaliserade i relation till Linköpings tätort. För urvalet har vi sökt företag lokaliserade i postnummerområdena 590 53 (Ulrika), 585 96 (Arnebo), 585 94 (Ringstorp), 585 61 (Östra Skrukeby), 590 47 (Västerlösa-Björkeberg). Datum för mätperioden omfattande tre år för sysselsättningsförändring och förändring av omsättning varierar, beroende på när företagen årsredovisar. Siffrorna avser år 1 och år 3 för den senast tillgängliga mätperioden. Omsättning anges i 1000 SEK.

SMART LANDSBYGD OCH HÅLLBAR LANDSBYGDSUTVECKLING – MER ÄN SYSSELSÄTTNINGSTILLVÄXT

Det här kapitlet har diskuterat digitalisering av företagssektorn på landsbygden och på vilket sätt detta bidrar till hållbar utveckling. Vi har presenterat perspektivet smart landsbygd som handlar om att utnyttja digitalisering för att utveckla företagsamheten utanför de urbana regionerna. Mer konkret formulerade vi tre aspekter för modellen smart landsbygd som omfattade (i) att utgå från de resurser och styrkor som finns lokalt och regionalt, (ii) att uppmärksamma entreprenörens roll och (iii) att inkludera innovationer som benämns *low tech*.

Punkt ett ovan – dvs. att utgå från de resurser som finns lokalt – har kapitlet illustrerat genom att visa att digitalisering har skett av företag inom verksamheter som kan betraktas som landsbyggdtraditionella branscher. Det omfattar areella näringar och olika ytkrävande verksamheter, ofta med anknytning till hantverksyrken. Det empiriska material vi haft tillgång till illustrerar att digitalisering för landsbygdsföretagen generellt sett inte handlar om att utveckla tekniken utan att använda sig av digitala lösningar för att uppnå ändamålsenlig organisering och ändamålsenliga processer. Detta innebär att effekter av *low-tech*-innovationer – punkt tre ovan – blir viktigt för att förstå hur dessa företag utvecklas genom digitalisering. Enkätstudien visade även att företagen visserligen inte ökat i omsättning eller anställda till följd av digitaliseringen, men deras framtidstro hade ökat och framförallt hade arbetet förenklats.

Punkt två ovan – om entreprenörens roll – har illustrerats genom enkätstudien och intervjuerna. Detta reflekterar hur processen uppstår genom samspel mellan individers digitala orientering, digitala praktik och digitala kompetens (figur 1). Respondenterna vi intervjuat har olika kunskapsnivåer med av-

seende på digitalisering. De som har goda kunskaper beskriver att de försöker stödja andra i närsamhället och att de använder tekniken också för funktioner för hushållet och privatlivet. Enligt figur 1 har lärande för digital kompetens samband med digital orientering (motivation) och digital praktik (erfarenheter).

För strategiska policyinsatser med syfte att förstärka företagens digitalisering är det möjligt att figurens komponent digital orientering är den största utmaningen. Detta handlar om subjektiva fenomen som intresse, personlig motivation och *tankesätt*. I vidare bemärkelse kopplar det också till kollektiv lokal kultur med dess strukturer av förväntningar och värderingar. På så sätt kan man förstå att digitalisering är mycket mer än teknik och att dess införande är förenat med stigberoende och har en tidsdimension. Detta gör det komplext att avgöra vilka förväntningar som är rimliga med avseende på effekter av IT-infrastruktur för hållbar landsbygdsutveckling redan mindre än fem år efter det att bredbandet byggdes ut. Ett sådant perspektiv på att digitalisering sker inkrementellt och genom samspelande komponenter motiverar att uppmärksamma enskilda digitaliseringsinitiativ, även om dessa är småskaliga. Sådana initiativ kan vara viktiga triggerpunkter som skapar vidare spridningseffekter lokalt.

Som betonats flera gånger i diskussionen ovan omfattar perspektivet hållbar utveckling kvalitativa värden. Det finns många mindre företag och enskilda firmor som i första hand drivs utifrån individers och hushållens kvalitativa livsmål, snarare än utifrån målen att genera växande intäkter. En av de intervjuade företagen som drev enskild firma som musiker är ett illustrativt exempel på detta. Respondenternas beskrivningar av förbättrad livskvalitet genom digitaliseringen förtjänar att betonas och undersökningen av Hermelin och Magnusson (2015) visade

att själva arbetet med fiberuppkopplingen ledde till mer lokala kontakter och potentiellt till förstärkta sociala nätverk. Det kan också vara så att IT-infrastruktur och den digitalisering som detta har inneburit – även om den kan bedömas som blygsam – är en förutsättning för att företagen har kunnat fortleva (Cras m. fl., 2018).

Det går sålunda att avslutningsvis konstatera att det empiriska materialet visar exempel på att tillgången till infrastruktur i de landsbygdsområden i Linköpings kommun som vi studerat har banat väg för viss digitalisering och smart landsbygd. Frågan som kvarstår är om det här kan betraktas som en tillfredsställande utvecklingstakt. Med största sannolikhet är det generellt så att utbudet av IT-infrastruktur i stora delar av Linköpings landsbygd överstiger kapaciteten som krävs för att möta företagens rådande efterfrågan på digitala funktioner och tjänster. En sådan slutsats stöder relevansen för rådande policys med målsättningar att stärka företagens efterfrågan på digitala tjänster. Dessa reflektioner motiverar framtida fördjupade studier om hur dessa policys gör skillnad för digitalisering av företagen på landsbygden och i förlängningen hur detta kan stödja utvecklingen mot en hållbar landsbygd.

LITTERATUR

Alam, K., Erdiaw-Kwasie, M. E., Shahiduzzaman. M. och Ryan, B. (2018). Assessing regional digital competence: Digital futures and strategic planning implications. *Journal of Rural Studies* 60, 60–69.

Cras, P., Gunnarsdotter, Y. och Jonsson, Y. (2018). *Utvärdering av stöd till utbyggnad av bredband*. Delrapport 1. Utvärderingsrapport 2018:1. Jordbruksverket.

Digital Agenda för Östergötland 2014-2020 (2013). Länsstyrelsen Östergötland, regionförbundet Östsam, Landstinget Östergötland.

European Commission (2010). *Digital Agenda: Commission outlines action plan to boost Europe's prosperity and well-being*. Brussels: IP/10/581. http://europa.eu/rapid/press-release_IP-10-581_en.htm?locale=en [12 Mars 2017].

European Commission (2017a). *Advancing Europe's digital future. Digital Headlines*. Directorate-General for Communications Networks, Content and Technology.

European Commission (2017b). *Integration of Digital Technology*. Europe's Digital Progress Report 2017.

Eurostat (2017). *Statistics on rural areas in the EU Statistics Explained.* http://ec.europa.eu/eurostat/statisticsexplained/ 20/09/2017.

Galloway, L., Sanders, J. och Deakins, D. (2011). Rural small firms' use of the internet: From global to local. *Journal of Rural Studies* 27, 254-262.

Hermelin och Magnusson (2015). *Effektstudie fibernät: Utbyggnad av fibernät på Linköpings landsbygd.* Linköpings kommun.

Linköpings kommun (2012). *Linköpings omland och landsbygd i siffror*. Kommunledningskontoret, Statistik och utredningar.

Linköpings kommun (2013). *Linköpings kommuns landsbygdsstrategi*. KF 2013-03-26.

Linköpings kommun (2017). *En digital agenda för Linköping 2017-2019. Uppkopplat, inkopplat & enkelt*. KS 2016-501.

Magnusson och Hermelin (2018). Translation of Digital Agenda – local policy and planning for broadband expansion to rural areas in a Swedish municipality. Opublicerat manus inskickat till tidskrift.

Malecki, E. J. (2002). The economic geography of the Internet's infrastructure. *Economic geography*, 78(4), 399-424.

Nordiska Ministerrådet (2017). *Nordiskt samarbetsprogram för regional utveckling och planering 2017–2020*. Sektor Regionalpolitik.

Naldi, L., Nilsson, P., Westlund, H. och Wixe, S. (2015). What is smart rural development? *Journal of Rural Studies* 40, 90-101.

SFS (2017:583). *Förordning om regionalt tillväxtarbete*. Svensk författningssamling.

Talbot. S. (2016). Creating a smart rural economy through smart specialisation: The microsphere model. *Local Economy*, 31(8), 892–919.

Regeringen (2011). *It i människans tjänst – en digital agenda för Sverige.* Näringsdepartementet 2011/342/ITP.

Regeringen (2017). *För ett hållbart digitaliserat Sverige – en digitaliseringsstrategi.* Näringsdepartementet Diarienummer: N2017/03643/D.

Örtqvist, D. (2017). *Digitaliseringen och näringslivet.* Region Norrbotten.

Källa Figur 2, sid 194:

Esri. "World Street Map" [basemap]. Scale Not Given. "World Street Map". September 26, 2018. http://www.arcgis.com/home/item.html?id=3b93337983e9436f8db950e38a8629af. (7 October, 2018)

Lantbrukets roll i framtidens landsbygder

Cecilia Waldenström

Hur kan lantbruket kan bidra till samhällsutvecklingen på våra svenska landsbygder? Det här kapitlet börjar med att beskriva de många olika sätt som lantbruket kan bidra på. Lantbruket står emellertid inför stora utmaningar, och på kort sikt ser det tämligen dystert ut för det svenska lantbruket som en drivkraft i utvecklingen på landsbygden. De olika utmaningar som lantbruket står inför ger samtidigt inspiration och anvisningar till hur lantbrukets roll i samhällsbyggandet kan stärkas. Och en hel del tycks redan vara på gång.

Att lantbruket kan bidra till det lokala samhällets utveckling är inte en ny tanke. Visioner om det goda livet på landet, med brukandet av jorden som en väsentlig aspekt, finns sedan länge som en tankefigur i vår västerländska idéhistoria. I dagens debatter om bioekonomi, om ekologisk modernisering, om regional och lokal utveckling aktualiseras de igen. Det sker inte minst mot bakgrund av behoven att minska fossilberoendet och samtidigt utveckla allt hållbarare produktionssystem i lantbruket. Landsbygdernas biologiska naturresurser, åkermarken, skogarna, sjöarna och kustområden, får en förnyad aktualitet i det som idag kallas bioekonomi. Men hur kan den utvecklingen komma att påverka landsbygderna som livs- och boendemiljöer? Går vi mot ett allt mer globaliserat agrart bioteknologiskt industrikomplex eller mot mer av lokalt och regionalt förankrad produktion, där lantbruket knyts fastare till nätverk mellan brukare och konsumenter, mellan landsbygder och näraliggande tätorter, och där fler kan medverka i den lokala produktionen? Eller går vi

mot båda dessa produktionssätt samtidigt, men på olika platser, med olika aktörer engagerade och på olika marknader? Det finns exempel på båda trenderna i dagens Sverige, och kapitlet avslutas med exempel på hur olika aktörer kan stärka lantbrukets roll i det lokala samhällsbygget.

LANTBRUKETS BIDRAG TILL EN LEVANDE LANDSBYGD

Lantbruk skiljer sig från andra företag på några väsentliga sätt. Dels är varje företag bundet till en eller flera platser på ett konkret och icke förhandlingsbart sätt. Dels är det användningen av marken och djurhållning kopplad till markanvändningen som är lantbrukets kärna. Det man främst producerar är dessutom livsmedel. Hur mark används och hur mat produceras är något som har stor potential att engagera både de som är intresserade av platsen, och hur den brukas, och de med ett mer allmänt intresse för odling och djur, för naturen eller för maten vi äter. Lantbruket är livsavgörande på ett konkret och tydligt sätt.

En viktig del av lantbrukets bidrag – på den plats det bedrivs, likväl som bortom den – är att det kan stärka det som kallas för ekosystemtjänster.Ekosystemtjänster är de gynnsamma effekter olika ekosystem kan bidra till för vårt välbefinnande (SOU 2013:68). I vad mån lantbruket stärker dessa tjänster beror på hur man brukar marken. Gynnar man biodiversitet och därmed de insekter, fåglar, djur, växter och andra organismer som anses värdefulla och skyddsvärda? Bidrar man till markbördighet och vattenhushållning, eller till att binda kol i marken? Det här är exempel på bidrag lantbruket kan göra som delvis sträcker sig utöver den plats själva lantbruket är på. Fåglar rör sig över stora ytor, kol som binds bidrar till att minska växthusgaser i atmosfären och vattenhushållning kan påverka ytor bortom den egna gården.

Produktionen av mat är också en ekosystemtjänst, eftersom det är något vi får genom att bruka olika ekosystem. Frågan om en svensk livsmedelsproduktion som säkerhet vid krissituationer har kommit upp på agendan igen de senaste åren (Ericsson m fl 2016). Hur sårbar är tillgängligheten på livsmedel? Att upprätthålla en lokal matproduktion börjar alltmer ses som ett egenvärde. Lokal mat kan kännas tryggt tider av matskandaler. Att man vet hur, var och av vem köttet, mjölken, grönsakerna eller till och med spannmålen man köper producerats kan ge ett mervärde. Genom att köpa lokalt bidrar man till att traktens marker betas och att dess brukare kan få en utkomst. Just det att lantbruket upprätthåller ett brukat och öppet landskap är ett av dess stora bidrag, som skapar attraktivare bygder för boende och besökare. Särskilt det betade kulturlandskapet är ett landskap många värdesätter, som förutom att bidra till biodiversitet, kan bidra till upplevelser av skönhet och ge möjlighet till friluftsliv på ett annat sätt än ren åkermark.

I bedömningar av hur investeringar bidrar till landsbygdssamhällens utveckling kan man ta fasta på sysselsättning, diversifieringen av den lokala ekonomin och användning av lokala produktiva resurser (se t ex del Rio & Burguillo 2009). Lantbruk bidrar till exempel bara genom att finnas till den egna bygden. Genom att några kan leva av sina lantbruk, bidrar man till sysselsättning och boende. Lantbruket bidrar till den lokala ekonomins diversifiering, både med den egna verksamheten och med lokala inköp av varor och tjänster.

Lantbrukare är dessutom ofta närvarande i bygden på dagarna, till skillnad från alla de som pendlar till jobb eller skolor. En lantbrukare är också någon som har kompetens om odling och byggande och som oftast är tämligen tekniskt kunnig. Dessutom har de maskiner, verktyg och lokaler, som på olika sätt kan

bidra till bygdens liv och till olika verksamheter. Många lantbrukare har också sidoinkomster från entreprenadverksamheter som till exempel snöröjning, grävning och byggverksamhet. I bygder där lantbruket försvunnit, försvinner också detta. Då finns det kanske ingen kvar i lokalsamhället som kan åta sig snöröjningen. Det finns ingen kvar som kan slå av, eller låta sina djur beta, ängsmarker och gamla åkrar och på så vis hålla landskapet öppet.

För att beskriva lantbrukets många olika bidrag används ibland begreppet jordbrukets mångfunktionalitet. I en svensk studie som syftade till att undersöka vilka funktioner lantbruket kan ha för en bygd och hur lokala krafter kan stödja lantbruket, intervjuade man lantbrukare och höll workshops med medlemmar i den lokala utvecklingsgruppen i fyra olika skogs- och mellanbygder (Milestad et al 2010). I studiens resultat är det just frågor om att hålla landskapet öppet, lokal produktion av mat, energi och andra ekosystemtjänster, tjänster som till exempel grävarbeten, bättre återtag av näringsämnen, arbetstillfällen, trygghet i bygden, att erbjuda mötesplatser och lokal ekologisk kunskap, som tas upp som lantbrukens bidrag till bygden. De mindre lantbruken är oftast de som uppbär flest funktioner enligt författarna.

I bedömningen av hur investeringar bidrar till landsbygdssamhällen tar forskare också upp helt andra aspekter. Det gäller bidrag till kunskap, lärande och utbildning, till social sammanhållning och människors egen personliga utveckling (del Rio & Burguillo 2009, Milestad et al 2010). Frågor om kunskap kommer alltmer i fokus i en värld där förtrogenheten med hur livsmedel produceras minskar och där avståndet till produktionen på åkrar, i hagar och i stallar, ökar. Urbaniseringen såväl som det faktum att antalet lantbruk och antalet personer som arbetar med lantbruk stadigt minskar, bidrar till detta.

Samtidigt som intresset för lokal mat ökar, ökar det också för hur odling och uppfödning går till. Det finns många exempel på hur kontakter mellan lantbrukare och konsumenter återupprättas och på att fler vill delta i odling och uppfödning. Kan lantbruket ta vara på det, inte minst som en fråga om att förmedla kunskap, men också genom att människors engagemang kan bidra till ett gemensamt lärande och samverkan? För vissa kan det leda till en personlig utveckling där kunskap, samverkan och engagemang i odling och djurhållning, kan spela stor roll. Här finns stora potentialer för utveckling.

SVÅRIGHETER FÖR LANTBRUKET ATT FUNGERA SOM SAMHÄLLSBYGGANDE DRIVKRAFT

På kort sikt ser det emellertid dystert ut för lantbruket som en drivkraft i en positiv framtidsvision för landsbygden. Att antalet lantbruk stadigt minskar är en del av detta. Den dominerade trenden i lantbruket är nämligen en snabb strukturrationalisering med allt större och mer specialiserade företag, och en koncentration till slättbygderna. Sedan 1990 har den odlade arealen minskat med drygt en kvarts miljon hektar. Under samma period har antalet företag minskat från 97 000 till 63 000. Det har också varit en dramatisk minskning av antalet gårdar med mjölkkor eller med grisproduktion sedan 1990. I dag finns det ungefär 3 900 lantbruk som har mjölkkor, vilket motsvarar 15 % av antalet som hade det 1990. Vad gäller svinproduktion har minskningen varit ännu starkare; dagens cirka 1 250 företag motsvarar 9 % av de som fanns 1990 (Jordbruksstatistisk sammanställning 2017). Överlag kan man se i statistiken att det är de mindre lantbruken som försvinner. Den grupp av lantbruksföretag som ökar idag är de med mer än 200 ha, eller de riktigt små, de med mindre än två hektar. Då rör det sig ju oftast om ett

boende, där man med några hektar kan dra nytta av fördelarna med att bo på landsbygden med lite egen odling, kanske några hästar och uthus för olika skrymmande verksamheter.

Den här utvecklingen innebär att allt färre är sysselsatta inom själva lantbruket. Idag är cirka 1,2 % av samtliga förvärvsarbetande sysselsatta inom lantbruket. Det är totalt cirka 171 400 personer, varav 23 000 är tillfälligt anställda. Arbetsinsatsen motsvarar sammanlagt knappt 56 000 heltider (Jordbruksstatistisk sammanställning 2017). Om man ser till anställda inom produktionsmedelsföretag, livmedelsindustrin och andra företag som kan kopplas till lantbruket så ökar naturligtvis dess bidrag till sysselsättningen, men de som är engagerade i själva markanvändningen och djurhållningen, är alltså en mycket liten del av befolkningen.

Jordbrukets hållbarhet utreddes senast av SCB, Jordbruksverket, Naturvårdsverket och Lantbrukarnas Riksförbund (2012). Rapporten visar att lantbruket brottas med flera miljömässiga hållbarhetsproblem. Utsläpp av växthusgaser från djur, maskiner och marken bidrar till klimatförändringarna. Läckage av näringsämnen bidrar till övergödning av vattendrag och rester av bekämpningsmedel, i nivåer som överskrider gränsvärden, återfinns i vattendrag. Jordbruket står för 85 % av de totala ammoniakutsläppen och för 40 % av nettobelastningen av kväve till havet. Läckaget av kväve beror i hög grad på vad och hur man odlar. Om man mäter mängden bekämpningsmedel som används i s.k. hektardoser, d.v.s. den areal som en rekommenderad dos räcker till, så har den genomsnittliga dosen per hektar åker legat på ungefär samma nivå de senaste 30 åren. Samtidigt ifrågasätts vissa av de allra vanligaste bekämpningsmedlen alltmer. EU har nyligen beslutat om ytterligare begränsningar av användningen av neonikotinoider, som befaras ha allvarliga

effekter för pollinerande insekter. Det absolut vanligaste ogräsmedlet, glyfosat, ifrågasätt också alltmer, främst på grund av befarade hälsorisker för människor, men även för vattenlevande organismer. EU har nyligen godkänt användningen av det fram till 2022. Vad dessa beslut kommer att innebära är svårt att förutsäga. De pekar hursomhelst på de miljömässiga hållbarhetsproblem som diskuteras inom jordbruket.

POLITISKA SKIFTEN OCH PRISPRESSEN PÅ EN ALLTMER GLOBALISERAD VÄRLDSMARKNAD

Minskningen av antalet lantbruk har i stort sett pågått sedan krigsslutet och kan förstås utifrån flera olika perspektiv (för en översikt se Flygare och Isacsson 2003). Under efterkrigstiden var jordbrukspolitiken helt inriktad på att rationalisera jordbruket och att öka dess produktivitet. Tullar och avgifter skyddade jordbruket samtidigt som priserna på jordbrukets produkter bestämdes i årliga statliga förhandlingar mellan lantbrukets företrädare och den s.k. konsumentdelegationen. Dessa förutsatte årliga effektiviseringar. Systemet ledde så småningom till överproduktion, samtidigt som de politiska incitamenten för att stödja lantbruket förändrades. I början av 90-talet avsåg man att helt avreglera det svenska lantbruket och en omställningsprocess inleddes.

I och med EU-inträdet 1995 kom emellertid det svenska jordbruket att istället att regleras via EU:s gemensamma jordbrukspolitik den s.k. Common Agricultural Policy (CAP). I början fungerade detta som ett stöd till produktionen, men 2005 lades CAP om på ett grundläggande sätt, vilket delvis var en konsekvens av förhandlingar inom världshandelsorganisationen World Trade Organization (WTO) om handeln med jordbruksprodukter. Produktionsstöden ersattes av det s.k. gårdsstödet,

som ger en viss ersättning för att man överhuvudtaget brukar en viss areal samtidigt som själva produktionen *frikopplats* från stödsystemet. Därutöver omfattar CAP framförallt stöd för, och med tiden allt ökande krav på, miljöinsatser i odlingen, stöd för företagsutveckling i lantbruket och vissa stöd till en mer allmän landsbygdsutveckling. I WTO-förhandlingarna motiverades stöden just med hänvisning till lantbrukets mångfunktionalitet.

EU-inträdet innebar att den svenska livsmedelsproduktionen konkurrensutsattes alltmer och förlorade marknadsandelar på grund av import från andra EU-länder. Omläggningen av CAP 2005 innebar dessutom att jordbrukets produktion nu blev del av den globaliserade världsmarknaden för jordbruksprodukter och därmed kom världsmarknadspriserna att bli styrande. Samtidigt har både livsmedelsproduktionen och livsmedelsindustrin alltmer globaliseras, och ett begränsat antal storskaliga globala aktörer dominerar alltmer livsmedelssektorn.

Konkurrensen i samband med EU-inträdet och frikopplingen har förstärkt prispressen inom hela produktionen. Lantbruket blir alltmer av en leverantör av billiga insatsmedel till livsmedelsindustrin. Samtidigt ökar lantbrukets kostnader för insatsmedel. Markpriserna ökar också, delvis som följd av EU inträdet (Jordbruksverket 2011). Sverige har även en miljö- och djurhållningslagstiftning som ger en dyrare produktion än andra länder inom EU. Det gör att det är en stor press på det svenska lantbruket att hitta vägar att kunna driva jordbruket på ett lönsamt sätt, eller i alla fall kunna behålla det, till exempel genom att komplettera hushållets inkomster med annan verksamhet.

Det finns tecken som tyder på att gårdsstödet har premierat en alltmer arbetsextensiv markanvändning, där lantbrukare tjänar på att ytterligare specialisera sig, öka arealen och på olika sätt öka arbetsproduktiviteten. Arbetsintensiva produktionsin-

riktningar flyttas till andra länder med lägre arbetskostnader. En analys av förändringen av markanvändningen i Uppsala län mellan åren 2001, 2007 och 2013, visar att spannmålsodlingen alltmer koncentrerats till länets slätter och att företagen där också starkt ökat i areal. Samtidig har djurhållning och vallodling alltmer förskjutits mot de nordvästra delarna av länet, där det mer småbrutna landskapet inte medger stora fält som kan anpassas till de stora maskiner som ger en ökad arbetsproduktivitet i slättlandskapen (Wästfelt och Eriksson 2017).

PLATSEN OCH LANTBRUKETS FÖRUTSÄTTNINGAR: GEOGRAFI OCH DET LOKALA SAMHÄLLET

Det spelar självklart stor roll vilken plats ett lantbruk bedrivs på. Klimatet, odlingsmarkens beskaffenhet och landskapets karaktär gör att det är stora skillnader i förutsättningarna för jordbruket i olika delar av Sverige. Kallare klimat ger sämre förutsättningar för spannmålsodling, ett större beroende av vall och därmed också av betesdjur. I de så kallade dal- och skogsbygderna och i Norrland är åkrarna oftast mindre, och det är ofta större avstånd mellan dem, än på slätterna i södra och mellersta Sverige. Då blir det svårare för lantbruken att sänka arbetsproduktiviteten och upprätthålla lönsamheten, även om förutsättningarna för ett levande lantbruk naturligtvis varierar även inom dessa stora områden. Det kallare klimatet, och i norr de många soltimmarna, kan samtidigt ge bättre förutsättningar för vissa grödor. Många lantbruk i dessa områden har dessutom skog och det är skogs- och lantbruket som tillsammans bär upp företaget.

I dal- och skogsbygder och i norra Sverige är alltså frågan om lantbruken överhuvudtaget lyckas överleva. På slättbygderna är situationen annorlunda. Här är det snarare risk för att storskaligheten och specialseringen gör att lantbruket blir alltmer

fjärmat från det omgivande samhället, och att landskapen blir alltmer enformiga och enahanda. En lantbrukare jag intervjuat på Skaraslätten berättade exempelvis om ett företag i trakten som hade mark i flera olika kommuner och brukade marken i en kommun åt gången. Därutöver var deras närvaro minimal. Den sortens företag ger naturligtvis små effekter för bygdens övriga utveckling. I Sverige har utvecklingen inte gått så långt som i vissa andra delar av Europa där synen på lantbruket blivit alltmer negativ i takt med att storskalighet och monokultur breder ut sig över stora arealer.

Förutsättningarna för lantbruket och dess bidrag till samhället beror nu inte bara på jordbruksmarkens beskaffenhet och klimatet. Det beror också i hög grad på det omgivande samhället. Om man till kartan över odlingsförutsättningar lägger faktorer som befolkning, fritidshus och turism, arbetsmarknad och avstånd till städer och större samhällen, och därmed till service, får man en ganska god bild av utmaningarna för lantbruket i olika delar av Sverige. Finns det en arbetsmarknad som kan ge hushållet försörjning för den del av inkomsterna som inte är lantbruk, finns det service på rimliga avstånd för att kunna ha ett normalt familjeliv?

Ligger gården nära tätbebyggda områden eller populära turistorter, blir det lättare att få ut produkter på en lokal marknad och att ta ut det merpris för lokalt odlade produkter som kan krävas för att få ekonomi i produktionen. Finns det många med fritidshus, eller andra intresserade utbor, kan det bidra till det lokala engagemanget för att hävda landskap och gynna lokal produktion. Det finns flera exempel på både långvariga och lyckade sådana verksamheter där brukare, lokala markägare och andra lokala krafter samverkar. Samtidigt kan konflikter uppstå - om hur landskapet används och förändras och om dess till-

gänglighet för friluftsliv. Det sker framför allt i de områden som ligger nära tätorter eller där det finns många fritidshus. Lantbruket får nya sorters grannar med synpunkter på produktionen och lukt och ljud och djurhållning. Det kan också leda till ännu högre markpriser och konkurrens om odlingsmark. Det här är fenomen som är mer framträdande i andra europeiska länder än i Sverige. I England, där utflyttningen från tätorter till landsbygd är mer påtaglig än i Sverige, menar forskare att det gamla landskapet, som under lång tid formats av produktionen i lantbruket, nu ersätts av ett konsumtionslandskap, där bebyggelse och markanvändning alltmer präglas av de nya gruppernas landsbygdsboende, deras fritidssysselsättningar och föreställningar om vad en landsbygd ska vara. Det ger nya marknader för lantbrukets varor och tjänster, men kan också leda till nya slag av intressemotsättningar.

...MEN HUMLAN FLYGER ÄNDOCK: OLIKA SÄTT ATT DRIVA LANTBRUK UNDER PRISPRESS OCH OSÄKERHET

När man ser på den generella statistiken över lantbruket ser det alltså ut som om utvecklingen i stort sett bara går åt ett håll – mot större och färre företag, som främst kommer att ligga på slätterna i södra Sverige. Men det finns tecken på att utvecklingen är mer dynamisk än vad statistiken visar. En studie från Nederländerna visar till exempel på en mycket större rörlighet mellan stora och små lantbruk mellan åren 1980 och 2006 än vad man hittills föreställt sig (van der Ploeg 2018). Utvecklingen var inte så enkelriktad som den såg ut i den övergripande statistiken. En del av förklaring till det är att lantbrukare har olika värderingar och olika motiv för att bruka eller ens äga en gård (van det Ploeg 2016). Den ekonomiska lönsamheten är inte alltid det mest centrala. En annan förklaring är att man utvecklar

olika strategier för att stärka sin ekonomi. Studien som nämndes ovan, om lantbrukets utveckling i Uppsala län (Wästfelt och Ericsson 2017), beskriver till exempel hur lantbrukare i Uppland hanterar förutsättningarna för lantbruket och företagets utveckling på skilda sätt. Den bekräftar delvis en generell bild av att det finns några huvudsakliga sätt på vilka lantbrukare hanterar prispressen och osäkra världsmarknadspriser, nämligen:

1. Fortsatt rationalisering mot arbetsproduktivitet, stordrift och bulkproduktion
2. Skaffa sig större inflytande på priset t ex genom att lagra spannmål och sälja via börserna i Chicago eller Paris eller genom att inrikta sig på produkter där priset är högre eller stabilare som t ex inom ekologisk produktion eller vissa specialgrödor
3. Utveckla nischer där man kan inkludera förädlingsvärdet i priset som t ex egen ostproduktion, glass, kvarnverksamhet mm
4. Försäljning direkt till konsumenter via marknader, leveranser av lådor med styckat kött och/eller grönsaker direkt till konsumenter, gårdsbutiker osv
5. Samarbete med konsumenter i form av andelar i produktionen som t ex i andelsbruk (Community Supported Agriculture)
6. Använda gårdens/företagets resurser till andra inkomstbringande ändamål som exempelvis entreprenadverksamhet (snöröjning, grävning, snickerier osv), men också olika former av besöksverksamhet, evenemang, uthyrning mm
7. Att ha andra inkomstkällor till hushållet via tjänst eller företagande som är frikopplat från själva gården och lantbruksdriften.

Dessa sju inriktningar kan till viss del kombineras, men vilka kombinationer som är möjliga påverkas bland annat av var jordbruket ligger och hur det omgivande samhället ser ut. De innebär också olika förhållanden till platsen, till lokalsamhället och till konsumenter. Företaget blir inbäddat i olika slag av relationer, både i närområdet och i mer vidsträckta nätverk genom dem. Detta spelar naturligtvis stor roll för det enskilda lantbrukets bidrag till den omgivande landsbygdens utveckling.

SEKTORN ELLER TERRITORIET SOM UTGÅNGSPUNKT FÖR UTVECKLING?

Den jordbrukspolitik som kom under efterkrigstiden var en utpräglad sektorpolitik, d.v.s. den gällde lantbruket som enskild bransch. Det jordbrukspolitiska beslutet som kom 1947 innebar att lantbrukets produktionsfrågor blev ett eget politiskt område. Tidigare hade det behandlats som del av en generell ekonomisk politik eller i samband med frågor om levnadsförhållandena på landsbygden. Till denna syn på jordbruket som en separat sfär av företagande bidrog sannolikt den starka kooperativa rörelse som byggdes upp inom lantbruket under 1900-talets början och de tidigare nämnde årliga förhandlingarna mellan staten/konsumtentdelegationen och jordbrukets förträdare. Lantbruket hade sin egen institutionella sfär. På 1990-talet intervjuade jag till exempel en lantbrukare som berättade att han gått med i den lokala företagarföreningen som något ovanligt och nytt. Han hade överhuvudtaget inte sett sig som del av det lokala näringslivet tidigare.

Att lantbrukare samverkar med andra lokala företag och myndigheter, utöver de klassiska entreprenaduppdragen, är dock idag allt vanligare. Den sortens samverkan stämmer väl med de territoriella politiska ansatser som alltmer präglar både den re-

gionala utvecklingspolitiken och landsbygdspolitiken. Vad har platsen eller regionen för styrkor att bygga på och problematik att hantera? SWOT-analyser på olika administrativa nivåer blir en utgångspunkt för såväl det svenska landsbygdsprogrammet, de regionala utvecklingsplanerna som för Leaderområdenas lokala utvecklingsstrategier. Centralt i en territoriell utvecklingspolitik är att utveckla socialt kapital, nätverk och synergier inom det geografiska område man avser. Enligt ett policypapper från OECD kan detta ses som ett *nytt paradigm för landsbygden* (the New Rural Paradigm) som sätter fokus på plats istället för sektor och på investeringar istället för bidrag (OECD 2006). Även om OECD tar upp lantbrukets roll för landsbygden, så tonar man ner dess roll i den utvecklingspolitik man föreslår. Här står andra former av investeringar, infrastruktur och företagande i centrum och jordbrukspolitikens starka sektorsinriktning ifrågasätts inte. Det samma gäller den livsmedelsstrategi som regeringen antog i början av 2016 (Proposition 2016). Även om man vill verka för ett långsiktigt miljömässigt hållbart lantbruk, så är inte de insatser man föreslår ämnade att knyta lantbruket till en territoriell utvecklingspolitik där platsen det bedrivs på får en central roll.

GLOBALA LIVSMEDELSSYSTEM, EN FOSSILFRI EKONOMI OCH NYA FRÅGOR OM SKALA OCH PLATS

I dagens debatt återkommer dock en tanke om lantbrukets *reterritorialisering*, vilket alltså innebär att det knyts närmre till den plats det bedrivs på. Det här kan ses som ett ifrågasättande av jordbrukspolitik och ekonomiska synsätt där jordbruket alltmer frikopplats från de platser det försiggår på, och där de som producerar den billigaste råvaran kommer att premieras, oavsett om detta på sikt bidrar till platsens utveckling, ett miljömässigt

uthålligt lantbruk, eller ens det arealmässigt mest produktiva jordbruket (se t ex Marsden 2017).

Man kan urskilja tre trådar i dessa debatter om plats och jordbruk. Kortfattat handlar de om i) de stora livsmedelsföretagens alltmer dominerande ställning globalt, ii) den ökade konkurrensen om mark som en fossilfri ekonomi förväntas innebära, och iii) ett ifrågasättande av relationen mellan storlek, hållbarhet och produktivitet i lantbruket.

Den första tråden hänger samman med en allt större dominans av ett litet antal globala storföretag på livsmedelsmarknaderna. Detta har skapat en hegemonisk livsmedelsregim (*a corporate food regime*) där ett fåtal storföretag driver och kontrollerar utvecklingen hela vägen från lantbrukets produktion, och dess insatsvaror, till livsmedelsindustrins framställning och försäljning av mat (se tex Holt Giminéz & Shattuck 2011). Denna dominans har ryckt undan förutsättningarna för inhemsk jordbruks- och livsmedelsproduktion i flera länder, och har framför allt gått ut över de mindre jordbruken. Processen drivs, menar man, av att handeln med jordbruksprodukter samtidigt ökar prispressen i lantbruket och billig import konkurrerar ut inhemsk produktion. I debatten menar man att denna utveckling inte bara upphäver relationen till plats, men även kontrollen över den mat vi äter.

Ett begrepp som används alltmer bland grupper som agerar för att återta kontroll över hur mat produceras, vad som produceras och var, är *food sovereignty.* Begreppet används brett, ofta av lokala rörelser som ett mobiliserande kodord, för att hantera frågor som tillgång på mat och kontrollen över dess ursprung, för att bygga lokala nätverk mellan lantbrukare och konsumenter och stärka sociala relationer kopplade till produktionen. Att minska jordbrukarnas beroende av de rörliga priserna på de glo-

bala varumarknaderna och stödja dem att utveckla och tillämpa agroekologiska brukningsmetoder, är andra aspekter av hur begreppet används (van der Ploeg 2014). De många olika former av direktare kontakter mellan lantbrukare och konsumenter som växer fram idag kan ses som sätt att kringgå en alltmer hegemonisk livsmedelsregim.

Den andra tråden i debatten om jordbrukets relation till platsen handlar om hur lantbruket påverkas av övergången till en fossilfri ekonomi. I den så kallade *bioekonomin* ska markresurserna användas också för produktion av exempelvis energi, nya slag av fibrer, plaster, läkemedel och andra kemikalier. Inte minst om en allt större andel av energiproduktionen ska komma via biomassa kommer konkurrensen om markanvändningen inom jord- och skogsbruk att öka markant. Samtidigt som världens befolkning, levnadsstandard och konsumtion förväntas öka, förväntas också klimatförändringarna minska jordbrukets produktionsförmåga. Dessutom finns farhågor att ekosystem vi är beroende av närmar sig gränsvärden där oåterkalleliga förändringar slår igenom, så kallade *tipping points*, något som ytterligare skulle kunna sätta press på förmågan att producera tillräckligt med livsmedel. Alltfler befarar att avvägningen mellan biomassa för livsmedelsproduktion och för annan industriell produktion helt enkelt inte kommer att gå ihop (OECD 2018, Staffas m fl 2013). Den odlingsmark som skulle behövas kommer helt enkelt inte att finnas. I en rapport från OECD slås det fast att det totala utbudet av hållbar biomassa kanske kommer 2030 vara nog för att tillfredsställa efterfrågan i en ekonomi som till 10 % bygger på bioekonomi (OECD 2018:35).

Detta bidrar naturligtvis till oro för ytterligare konkurrens om markresurserna. Det ökade trycket befaras också leda till att miljöaspekter förbises. EU betonar i en strategi för bioekonomi

att den behöver växa utan att riskera hållbarhetsapsekter i produktionen (EU- kommissionen 2018). Detta är högst motiverat och vällovligt. Om man inte producerar livsmedel, kan man ju exempelvis argumentera för andra gränsvärden vad gäller rester av t ex bekämpningsmedel i produktion.

Just betydelsen av platsen, landsbygders lokala och regionala utveckling, och miljöaspekterna i produktionen står i fokus i ett förslag att särskilja mellan bioekonomi och *ekoekonomi* som lyfts fram främst av några engelska forskare. Även om utvecklingen av bioekonomin drivs av motiv att söka hållbarare och fossilfria alternativ till dagens produktion, påpekar de att den även tycks drivas av en teknokratisk, instrumentell och tämligen svag variant av den så kallade ekologiska moderniseringen (för en sammanfattning se Marsden 2017). Bioekonomin attraherar kapitalstarka aktörer, med ambitioner att privatisera både tekniker och genmaterial, och utöva en stark kontroll över utvecklingen. Dessutom kan vissa platser premieras samtidigt som andra hamnar alltmer i bakvattnet, beroende på hur den nya ekonomin lokaliseras. Som alternativ framhåller man en ekoekonomi som tar tydligare tar fasta på lantbrukets mångfunktionalitet, miljömässiga hållbarhet, inte minst vad gäller ekosystemtjänster, men även hållbarhetens sociala dimension. En central del av detta är att lantbruket tydligare integreras i en territoriellt inriktad politik för landsbygdsutveckling.

Argumenten ovan bygger till del på empiriska studier från de brittiska öarna och från andra europeiska länder. Dessa studier visar hur lantbrukare utvecklar nya och gamla produkter och tjänster, agerar på nya marknader, bygger och deltar i nya nätverk och utvecklar nya relationer till konsumenter, på sätt som främjar den lokala och regionala utvecklingen och stärker den egna platsen. Många av de fall man beskriver kan ses som

exempel på de olika strategier som beskrevs tidigare. Genom att bygga på platsens eller regionens karaktär, på värden och olika slag av kapital – socialt, identitetsmässigt, kulturellt och landskapsmässigt – kan platsens betydelse återupprättas. I vilken mån EU:s utvecklingspolitik och jordbrukspolitik förmår stödja denna utveckling kommer att spela stor roll för hur, var och i vilken mån denna ekoekonomiska trend kan utvecklas menar man (Marsden 2017).

Den tredje tråden i debatten handlar om de mindre jordbrukens produktivitet och anpassningsförmåga. Det är inte helt lätt att mäta produktiviteten i jordbruket eftersom det i så hög grad beror på vad man producerar, och om man mäter produktiviteten i relation till areal, antal djur, arbetskraft, kapital osv. Det finns dock mycket som tyder på att småbruk, i alla fall i utvecklingsländer, ger en högre produktion i relation till arealen än företag med större areal. Detta antas bero på att brukarna lägger ner mer tid på odlingen och kan ta bättre hänsyn till skiftande förutsättningar på gården än de som har större arealer att hantera (Eastwood, Lipton & Newell 2010). En expertpanel inom FAO rekommenderade 2013 att stöd till de små familjejordbruken är strategiskt för både livsmedelssäkerhet och utveckling (HLPE 2013). Men gäller relationen att storskalighet inte nödvändigtvis leder till högre skördar per yta även i vår del av världen?

Här går åsikterna isär. Vissa ser en kamp mellan stora de jordbruks- och livsmedelskonglomeraten och de mindre eller medelstora jordbruken, där de senare hamnar i underläge, trots förmågan att dels ge en högre arealproduktion, dels ta vara på ekosystem och långsiktig hållbarhet (t ex van der Ploeg 2014). Andra betonar istället att produktiviteten per areal snarare beror på produktionsinriktning, som påverkar den optimala skalan på skilda sätt, och kompetent företagsledning (t ex Sumner 2014).

De mindre jordbrukens fördelar vad gäller mångfunktionalitet, upprätthållande av landskap, sysselsättning, företagande och ekosystemtjänster, framför allt i mer perifert belägna områden, är några av de förhållanden som åberopas i ett beslut i EU-parlamentet om att CAP under programperioden efter 2020 ska ta större hänsyn till de små jordbrukens behov (EU-parlamentet 2014). En sådan satsning skulle kunna vara ett sätt att bidra till jordbrukets roll i landsbygders utveckling. Som redan framgått finns det dock redan många lantbrukare som söker nya vägar för sitt brukande och där de förhåller sig på nya sätt till platsen det drivs på, till det lokala samhället och olika intressegemenskaper runt produktionssätt, naturvård eller mat.

LANTBRUKETS ROLL I FRAMTIDENS LANDSBYGDER: NYA RELATIONER, NYA NÄTVERK OCH NYA ROLLER

Det finns som synes många olika krafter som påverkar lantbrukets roll som samhällsbyggande kraft för framtidens landsbygder. De sju olika strategier som beskrevs tidigare ger ju olika utfall i relation till den egna bygden. Fem av dem innebär förtätade relationer med företag och myndigheter i lokalsamhället eller regionen, nya former av relationer till kunder och ofta en utveckling av nya marknader, produkter eller tjänster. Å ena sidan har vi den tunga, dominerande trenden mot stora, arbetsextensiva, specialiserade jordbruk, alltmer integrerade i den globala handeln med livsmedel eller andra varor som den växande bioekonomin medför. Även om också storskaliga företag kan vara aktiva i lokala och regionala nätverk runt produktionen, och samverka lokalt, är detta en utveckling som i stort kommer att leda till att jordbrukets koppling till platsen det drivs på, fortsätter att försvagas. Å andra sidan finns samtidigt alla de rörelser som utifrån olika utgångspunkter och av olika motiv, söker

andra vägar som leder till att kopplingen till platsen förstärks. Det är i dem de stora möjligheterna för lantbrukets bidrag till samhällsbyggandet på landsbygden finns, och det här avslutande avsnittet handlar främst om dem och hur de kan stödjas.

Till att börja med finns det en mängd exempel på att lantbrukare alltmer samverkar med lokala och regionala aktörer både vad gäller lokal produktion och i frågor om hållbarhet och landskapsvård. Ett exempel av många på sådana samarbeten är det runt biogas i Brålandabygden. Där samverkar Trollhättans kommun, det lokala energibolaget, ett lokalt slakteri och ett 30-tal lantbrukare runt produktion av fordonsgas från gödsel och slakterirester. I den här satsningen var idén om det lokala en bärande del, som bidragit till att man lyckats fortsätta trots en hel del kostsamma tekniska barnsjukdomar med gårdsbaserad biogas. Likande exempel vad gäller både energi, vattenvård och kanske framför allt landskapsvård, finns på många olika håll landet. Genom samverkan mellan lantbrukare, markägare och lokala föreningar och företag, och delvis även myndigheter på skilda nivåer, bidrar detta till landskapet och främjar biodiversitet, gynnar lokal produktion och möjliggör för lantbruken att skapa ett mervärde i produktionen, inte minst i skogs- och dalbygder. En helt annat sorts exempel gäller samverkan för att återskapa mer av biologisk mångfald och tillgänglighet i bygder som präglats av den storskaliga produktionens utarmning av landskapet i slättbygder. En forskargrupp i Danmark har utvecklat deltagarbaserade processer för att hantera konflikter runt markanvändning och främja förutsättningarna för att biodiversitet i dessa slag av landskap (Christenssen mfl 2012, Primdahl 2014 samt Pedroli m fl 2016 för fler jämförande fall inom Europa). Arbetet bygger på dialogbaserade processer, i olika konstellationer, mellan lantbrukare, boende och andra intressenter om landskapets utformning.

Många initiativ bygger på att man säljer sin produktion helt eller delvis via alternativa distributionskanaler i stället för genom den etablerade handeln. Detta är något som mer eller mindre exploderat de senaste åren i takt med ett ökat intresse bland konsumenter för att köpa mat som man vet varifrån den kommer, och av vem och hur den är producerad. Bondens Marknad, där lokala producenter säljer sina varor under vissa dagar i en närbelägen stad, skapar förutsättningar för direkta möten mellan kund och brukare. Försäljning av lådor, oftast av grönsaker och frukt eller kött finns tillgängligt i stora delar av landet. Hemsidor eller mail, ger information, kontaktuppgifter och möjlighet att beställa. Enbart Gårdsnäras hemsida omfattar 829 producenter i olika delar av Sverige, men Gårdsnära är bara en av flera hemsidor som underlättar kontakterna mellan producenter och konsumenter. Något som vuxit snabbt på sistone är REKO-ringar. Modellen här är att köpare och säljare får kontakt via facebook. Köparen beställer varor som sedan levereras till en plats där alla köpare hämtar sina varor vid samma tillfälle. Den första REKO-ringen bildades i Sverige för två år sedan efter finsk modell. Idag finns det 71 ringar med drygt 110 000 medlemmar (Hushållningssällskapet 2018). Det finns en flora av andra s.k. alternativa distributionssätt, mer eller mindre lokala, med mer eller mindre med direkta möten mellan kunderna och säljarna, och mer eller mindre webbaserade. En intressant aspekt är i vad mån distributionssätten bidrar till en relation mellan kund och säljare, och till lärande. Föga förvånande visar forskningen att virtuell kontakt inte kan ersätta personlig (Bos & Owen 2016). Svensk forskning pekar på att det ömsesidiga lärandet i samband med Bondens Marknad når en begränsad nivå (Milestad m fl 2010). En annan svensk studie, om nätverk mellan småskaliga producenter och mellan dem och konsumenter i Västerbotten,

pekar på att Bondens Marknad kan fungera som en inkörsport till andra kontakter och distributionssätt som är enklare, och mer stabila, för brukaren att hantera (Dubois 2018).

En tätare relation mellan brukare och konsumenter skapas i det som kallas andelsbruk eller CSA (Community Supported Agriculture). Med andelsjordbruk avses att konsumenten förbinder sig att köpa en del av skörden under en säsong och betalar i föreväg. Man ingår därmed i ett slags partnerskap runt produktionen som underlättar brukarens planering och ekonomi. Modellen som kommer från Japan, har vuxit sig stor i USA och i flera länder inom EU (se andelsjordbruksverige.se). Gårdsnära listar idag ett tiotal andelsbruk. Hur många som finns i Sverige är dock enligt uppgift svårt att veta eftersom det finns olika tolkning av kriterierna för vad som krävs för att räknas som andelsbruk.

Man kan se dessa olika nätverk och distributionssätt som exempel på hur olika modeller sprids globalt. CSA, Bondens Marknad, olika modeller för att förmedla lådor och varor och grupper för matsuveränitet, uppstår, sprids och inspirerar till lokalt anpassade varianter. I forskningen finns en debatt om i vad mån dessa grupperingar och de, ofta småskaliga och ekologiska, producenter som utvecklar nya nischer och säljer genom nya nätverk, kan utmana, eller i alla fall bidra till en omvandling av den rådande livsmedelsregimen (Holt Giminéz & Shattuck 2011, von Oelreich & Milestad 2016, Davidson m fl 2016, Marsden 2017). En slutsats är att det inte handlar om separata sfärer. Den dominerande regimen och nischerna är relaterade till, och delvis beroende, av varandra och påverkar varandra. Vissa nischer är mer radikala och andra mer inlemmade i de etablerade institutionerna. Vissa modeller som utvecklats småskaligt fångas upp av större aktörer och inkorporeras i nya storskaligare system. En

annan slutsats är att just den stora variationen mellan de alternativa rörelserna gör att det inte finns någon samlande kraft, något som kan försvåra dess förmåga att bidra till en mer genomgripande förändring av livsmedelsregimen. Samtidigt kan variationen vara en fördel och bidra till lärande, och den är naturligtvis en nödvändig aspekt för att förstärka banden mellan lantbruket, platsen och den lokala utvecklingen.

En annan erfarenhet som forskningen drar är att det tar tid att utveckla nya samverkanskonstellationer och att det oftast kräver olika former av stöd, framför allt till att börja med. Det kan gälla processledning för att utveckla samverkan, förstudier om hur man bäst kan utveckla sina avsikter, bidrag till att bygga upp administrationen av verksamheten, bidrag till investeringar och garantier för avsättning eller pris under en uppbyggnadsfas. Den gårdsbaserade produktionen av fordonsgas i Brålandatrakten, som nämndes ovan, är ett bra exempel på en omfattande process som tagit tid, innehöll både förstudier och processledning, drevs av lokala aktörer, drog nytta av de olika stöd som erbjöds via landsbygdsprogrammet och andra källor. Det bygger på samverkan med myndigheter och lokala företag vilket innebar såväl krav på, som garantier för, uppköp av den gas som produceras (Meurling 2015). Även mindre omfattande initiativ, som försäljning av lådor för grönsaker eller samverkan för nötköttsproducenter för gemensam marknadsföring och lokal försäljning, kan också ha vara beroende av initialt stöd (von Oelreich & Milestad 2016).

Det finns därmed många olika sätt som man kan bidra till att stärka lantbrukets roll i landsbygders utveckling. Inte minst kommuner, länsstyrelser och andra lokala och regionala aktörer kan bidra på många sätt. Att se jordbruket som en del av andra territoriella utvecklingssatsningar är en bra början. Hur kan man

bidra till att utveckla socialt kapital, nätverk och synergier inom det egna geografiska området på sätt som inkluderar jordbruket och ta fasta på värdet av dess mångfunktionalitet? Regionala målsättningar, livsmedelsstrategier och krisanalyser kan bidra till att bättre uppmärksamma lantbrukets betydelse för området. På regional nivå kan det även handla om något så enkelt som att mer att aktivt hantera de stöd för landsbygdsutveckling som redan finns att tillgå via exempelvis landsbygdsprogrammet. Här var det en mycket stor variation mellan länsstyrelsernas engagemang under den förra programperioden vilket ledde till stora skillnader i hur medlen utnyttjades i landet.

Det finns alltfler exempel på att kommuner ser på lantbruket som en värdefull del av det lokala näringslivet och värdesätter den lokala produktionen och naturvården. En del försöker göra det möjligt för lokala producenter att konkurrera med de stora aktörerna i upphandlingen av livsmedel. Några har gått in i andelsbruk. Även kommuner kan göra livsmedelsstrategier och känslighetsanalyser. Det finns dessutom kommuner som äger jordbruksmark, och som aktivt verkar för den ska användas för lokal produktion, eller stärka det befintliga jordbruket, eller som Göteborgs kommun, även för integration.

Det finns även ett flertal projekt för att förmedla praktik och arbete till nyanlända i de gröna näringarna, något som delvis fallit väl ut. Att överhuvudtaget förmedla kontakter mellan lantbrukare och unga som är intresserade av brukande, kan bli ett sätt att stödja generationsskiften i jordbruket, och ge nya grupper en chans att komma in i brukandet. Allt vill färre ta över föräldragården och generationsskiftena ses som ett problem i hela EU (Ploeg m fl 2016). Arenor där de som vill komma in i lantbruket kan träffa en äldre generation, som saknar någon som vill ta över, rekommenderas av flera forskare (t ex Grubb-

ström och Eriksson 2018, Almgren 2018). Vissa ser en ny grön våg, med nya grupper som vill flytta tillbaka till landsbygderna och jordbruket (Halfacree 2007). Det kräver dock ett stort kapital. I Frankrike finns en fond som köper mark och hjälper de som vill starta jordbruk att komma igång. I Danmark finns likande initiativ liksom i andra länder. Det finns alltså gott om tecken på att kontakter mellan lantbrukare och konsumenter kan återupprättas, och mycket tyder på att fler vill delta i odling och uppfödning.

Den inledande frågan om vi är på väg mot ett allt mer globaliserat agrart industrikomplex eller mot mer av lokalt och regionalt förankrad produktion, där lantbruket kan bidra till samhällsutvecklingen lokalt, kan naturligtvis inte besvaras på något enkelt sätt. Det sannolika är ju att vi går mot bägge dessa produktionssätt samtidigt. Vad som dock framstår som säkert är att odlingsmark kommer att bli alltmer värdefull och att vi står inför stora utmaningar vad gäller själva produktionens hållbarhet och därmed för både livsmedelsförsörjning och matsäkerhet. En vision för lantbrukets roll i landsbygders samhällsutveckling bygger rimligtvis på att den potential som lantbrukets mångfunktionalitet i bred bemärkelse innebär värnas, samtidigt som produktionen säkras. Att det redan finns så många initiativ för detta är hoppfullt, men det behövs framsynta satsningar och medvetenhet om vikten av att tillvara de möjligheter de erbjuder. Här finns mycket att göra!

LITTERATUR

Almgren, R. (2018). In the hands of the next generation of farmers – A study of farm succession in Västmanland. Master Thesis in Rural Development. Department of Urban and Rural Development. SLU.

Bos, E., & Owen, L. (2016). Virtual reconnection: The online spaces of alternative food networks in England. *Journal of Rural Studies*, 45, 1- 14.

Christensen, A.A., Kristensen, L.S. & Primdahl, J. (2012). Lantbrugsundersøgelse for Karby sogn, Morsø Kommune. Copenhagen: Skov & Landskab, Københavns Universitet.

Davidson, D., Jones K.E., & Parkins, J.R. (2016). Food safety risks, disruptive events and alternative beef production: a case study of agricultural transition in Alberta. *Agriculture and Human Values*, 33:359–371.

del Rio, P., & M. Burguillo. (2009). An empirical analysis of the impact of renewable energy deployment on local sustainability. *Renewable and Sustainable Energy Reviews* 13:1314–25.

Dubios, A. (2018). Nurturing proximities in an emerging food landscape. *Journal of Rural Studies,* 57 1-12.

Eastwood, R., Lipton, M & Newell, A. (2010). Farm size. *Handbook of Agricultural Economics*, 4, 3323-3397.

Eriksson, C., Heed, J., & Sollén Norrlin, S. (2016). Hur skulle Sveriges lantbruk drabbas av en avspärrning? Uppsala: Framtidens lantbruk, SLU.

EU:kommissionen. (2018). Update on the 2012 Bioeconomy Strategy. https://ec.europa.eu/info/law/better-regulation/initiatives/ares-2018-975361/feedback/add_da.

European Parliament. (2014). European Parliament resolution of 4 February 2014 on the future of small agricultural holdings

Flygare, I. & Isacsson, M. (2003). Jordbruket i välfärdssamhället: 1945-2000. Stockholm. Natur och Kultur.

Grubbström, A. & Ericsson, C. (2018). Retired Farmers and New Land Users: How Relations to Land and People Influence Farmers' Land Transfer Decisions. *Sociologia Ruralis.* https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/soru.12209.

Halfacree, K. (2007). Trial by space for a 'radical rural': Introducing alternative localities, representations and lives. *Journal of Rural Studies* 23, 125–141.

HLPE. (2013). Investing in Smallholder Agriculture for Food Security. A report by the High Level Panel of Experts on Food Security and Nutrition of the Committee on World Food Security. Rome.

Holt Giménez, E., & Shattuck, A. (2011). Food crises, food regimes and food movements: Rumblings of reform or tides of transformation? *Journal of Peasant Studies, 38*(1), 109–144.

Horlings, L.G. & Marsden, T. (2014). Exploring the 'New Rural Paradigm' in Europe: Eco-economic strategies as counterforce to the global competitiveness agenda. *European Urban and Regional Studies.* 21 (1), 4-20.

Hushållningssällskapet. (2018). http://hushallningssallskapet.se/reko/.

Jordbruksstatistisk sammanställning (2017). https://www.jordbruksverket.se/.omjordbruksverket/statistik/statistikomr/jordbruksstatistisksammanstallning/bruksstatistisksammanstallning2017.4.695b9c5715ce6e19dbbaacb1.html.

Jordbruksverket (2011).Jordbrukarstödens utveckling Sveriges femton första år som medlem i EU. *Rapport 2011:42*.

Marsden, T. (2017). Agri-Food and Rural Development. Sustainable Place-Making. Contemporary Food Studies. Bloomsbury Academic Publishing.

Meurling, G. (2015). Utveckling i samarbete– Lantbrukarsamarbete inom biogasproduktion i Sverige. Examensarbet inom Agronomprogrammet – landsbygdsutveckling. Institutionen för stad och land, SLU. Uppsala.

Milestad, R., J. Ahnström, and J. Björklund (2011). Essential multiple functions of farms inrural communities and landscapes. *Renewable Agriculture and Food Systems.* 26(2); 137–148.

Milestad, R., Westberg, L., Geber, U., & Björklund,J. (2010). Enhancing adaptive capacity in food systems: learning at farmers' markets in Sweden. *Ecology and Society* **15**(3):

OECD. (2006). Policy brief. Reinventing Rural Policy. https://www.oecd.org/regional/37556607.pdf.

OECD. (2018). *Meeting Policy Challenges for a Sustainable Bioeconomy.* OECD Publishing, Paris.

Pedroli, B., Correia, T. P. & Primdahl, J. (2016). Challenges for a shared European countryside of uncertain future: Towards a modern community-based landscape perspective. *Landscape Research*, 41, 450-460.

Primdahl, J. (2014). Agricultural Landscape sustainability under pressure: Policy developments and landscape change. *Landscape Research*, 39, 123-140.

Proposition 2016/17:104. *En livsmedelsstrategi för Sverige – fler jobb och hållbar tillväxt i hela landet* Stockholm: Näringsdepartementet.

SCB, Jordbruksverket, Naturvårdsverket & LRF. 2012. Hållbarhet i svenskt jordbruk. (2012).

SOU. (2013). Synliggöra värdet av ekosystemtjänster– *Åtgärder för välfärd genom biologisk mångfald och ekosystemtjänster. Statens Offentliga Utredningar 2013:68. Fritzes: Stockholm.*

Staffas, L., Gustavsson, M & McCormick, K. (2013). Strategies and Policies for the Bioeconomy and Bio-Based Economy: An Analysis of Official National Approaches. *Sustainability*, 5, 2751-2769.

Sumner, D.A. (2014). American Farms Keep Growing: Size, Productivity, and Policy. *The Journal of Economic Perspectives,* 28 (1) 147-166.

van der Ploeg, J. D. (2018). Differentiation: old controversies, new insights. The Journal of Peasant Studies. 45 (3), 489-524.

van der Ploeg, J.D. (2014). Peasant-driven agricultural growth and food sovereignty. *Journal of Peasant Studies*, 41 (6) 999-1030.

van der Ploeg, J.D., Ventura, F & Milone, P. (2016). Farm structural change in Western Europe and the CAP, pp 7-76 in: Directorate-General for Internal Policies, POLDEP B, *Structural and Cohesion Policies, Research for Agri Committee – Structural Change in EU*

Farming: How can the CAP support a 21st Century European Model of Agriculture, IP/B/AGRI/ IC-2015-190, PE 573.4.

von Oelreich, J. & Milestad, R. (2016). Sustainability transformations in the balance: exploring Swedish initiatives challenging the corporate food regime. *European Planning Studies,* 25:7, 1129-1146.

Wästfelt, A. & Eriksson, C. (2017). Det svenska lantbrukets omvandling 1990-2014. Exemplet Uppsala län. Framtidens Lantbruk, SLU.

Josefina Syssner (red.) är docent i kulturgeografi och verksam vid Centrum för kommunstrategiska studier, Linköpings universitet.

Marianne Abramsson är docent i kulturgeografi och verksam vid Kulturgeografiska institutionen, Stockholms universitet.

Elisabet Cedersund är professor emerita i äldre och åldrande, verksam vid Avdelningen Åldrande och social förändring, Institutionen för samhälls och välfärdsstudier, Linköpings universitet.

Patrik Cras är filosofie doktor i landsbygdsutveckling och verksam vid Institutionen för stad och land, Sveriges Lantbruksuniversitet.

Erik Glaas är universitetslektor vid Tema miljöförändring och verksam vid Centrum för klimatpolitisk forskning, Linköpings universitet.

Jan-Erik Hagberg är docent i teknik och social förändring och affilierad till Avdelningen Åldrande och social förändring, Institutionen för samhälls och välfärdsstudier, Linköpings universitet.

Brita Hermelin är professor i kulturgeografi och verksam vid Centrum för kommunstrategiska studier, Linköpings universitet.

Mattias Hjerpe är docent vid Tema miljöförändring och föreståndare för Centrum för klimatpolitisk forskning, Linköpings universitet.

Martin Hultman är docent i vetenskaps-, teknik- och miljöstudier verksam vid avdelningen för STS, Chalmers.

Niklas Högberg är pedagog och egenföretagare i Medskaparna med fokus på lär- och förändringsprocesser för hållbarhet. Utbildningsledare inom Framtidens by.

Dick Magnusson är lektor och verksam vid Tema Teknik och social förändring, Linköpings universitet.

Ingrid Stiernström är pedagog, kreatör och egenföretagare i Medskaparna med fokus på lärande för hållbarhet. Utbildningsledare inom Framtidens by.

Cecilia Waldenström är agronom, FD i pedagogik och forskare i landsbygdsutveckling vid Institutionen för stad och land vid Sveriges Lantbruksuniversitet.

Erik Westholm är professor emeritus vid Institutionen för stad och land, Sveriges Lantbruksuniversitet.

Tack!

Boken har kommit till på initiativ av Stiftelsen Vadstena forum för samhällsbyggande. Stiftelsen har som sitt främsta ändamål att arrangera symposier om samhällsbyggnad i vid bemärkelse. Symposierna ska vila på vetenskaplig grund och främja öppen debatt och kunskapsutbyte i samhällsbyggnadsfrågor. Stiftelsens verksamhet möjliggörs av samarbete med följande partners:

Kommuninvest
Linköpings universitet
Märta Christina & Magnus Vahlquists stiftelse
Region Östergötland
Sparbanksstiftelsen Alfa
Vadstena Fastighets AB
Vadstena kommun
Vadstena Sparbank

NYA VISIONER FÖR LANDSBYGDEN Relationen mellan stad och land är under ständig diskussion. I urbaniseringens tidevarv koncentreras människor, företag och service till städerna. Hur kan landsbygden utvecklas under dessa förutsättningar? Hur bygger vi kreativa och inkluderande samhällen på landsbygden? Hur kan en positiv och inkluderande framtidsvision för framtidens landsbygd? I den här boken ger elva forskare från olika discipliner och lärosäten sina perspektiv på just dessa frågor. Med utgångspunkt i tematiker som globalisering, migration, digitalisering, service, bostadsförsörjning, näringslivsutveckling, lantbruk, klimat, hållbarhet och samskapande fördjupar sig forskarna i landsbygdens förutsättningar och framtid.

ISBN 978-91-88651-06-8

LINNEFORS FÖRLAG